

Тўхтасин Жалолов

ГЎЗАЛЛИК ОЛАМИДА

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

МАҚОЛАЛАР
АДАБИЙ ТАДҚИҚОТЛАР

Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 1979

ББК 83 3Ўз
Ж 22

Жалолов, Тўхтасин.

Гўзаллик оламида: Танланган асарлар: Мақолалар, адабий тадқиқотлар.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.—328 б.

Таниқли адабиётшунос олим Тўхтасин Жалолов 70 ёшга тўлди. Шу муносабат билан нашр этилаётган ушбу китобга олимнинг Алишер Навоий, Паҳлавон Маҳмуд, Самар Бону ҳақидаги тадқиқотлари ҳамда адабиётимизнинг турли соҳаларига бағишланган мақолалари киритилди.

Д $\frac{70202-133}{М 352(04)-79}$ 164—79 3603020400

Джалалов Т. В мире прекрасного Избранное. Статьи. литературно-исследовательские работы.

ББК 83. 3Ўз
8Уз

МОҲИР ТАДҚИҚОТЧИ, ТАЛАНТЛИ ТАРЖИМОН

Тўхтасин Жалолов бундан қирқ йил муқаддам адабиётшунослик соҳасига қадам қўяр экан, анчагина дуруст тайёргарликка эга бўлиб, ўтган давр мобайнида тинмасдан ўқиш, изланиш, кузатиш натижасида камол топди ва ўз касби тақозо қиладиган билимларга эга бўлди. Классик ва ҳозирги замон шеъриятидаги, насридаги нозик нуқталарни талқин қилишнинг бошқаларда такрорланмайдиган йўлидан борди.

Тўхтасин ака 1909 йилда Андижон областининг Шаҳрихон (ҳозирги Москва) районига қарашли Пастки Шаҳрихон жамоасининг Яккатут маҳалласида деҳқон оиласида дунёга келди. 1914—1918 йиллар орасида эски усул мактабларида билим олади. Инқилобдан кейин очилган совет мактаблари бера бошлаган асосли, ҳаёт билан боғлиқ фанлардан баҳраманд бўлиш мақсадида 1924—1926 йилларда муаллимлар тайёрлаш курсида таҳсил олади. Сўнг, то 1930 йилга қадар, Шаҳрихонда ўқитувчи бўлиб ишлайди. Олган маълумоти ҳали етарли эмаслигини пайқаб, 1930—1933 йиллар мобайнида Самарқанддаги Педагогик академияда ўқийди. Ёзги ва қишки таътил вақтларида эса, яна ўқитувчиликни давом эттиради. 1933 йили отасининг вафоти туфайли Педакадемиядаги машғулотни охирига етказа олмай, оиллага бошчилик қилиш учун Шаҳрихонга қайтади ҳамда аввалги касбини давом эттиради.

Одатда инсон ҳаётида абадий хотирада қоладиган, истиқболни белгилашда ҳал қилувчи роль ўйнайдиган ҳодисалар бўлади. Тўхтасин ака учун 1936 йил ана шундай йил бўлди. Ўзбекистон Маориф Халқ Комиссарлиги уни Тошкентга чақиртириб олди. Бу ерда қишлоқ хўжалик олий мактабида, Республика партия маорифи уйида ва ҳуқуқ институтида баланд завқ билан дарс беришга киришди.

Тўхтасин ака пойтахтда эканидан фойдаланиб, илгари чала қолган олий филологик маълумотини поёнига етказишга аҳд қилади ва кечки педагогика институтида таҳсил кўра бошлайди. Институт профессорлари ва ўқитувчиларининг лекциялари, айниқса кейинчалик Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси қилиб сайланган Олим Шарафуддиновнинг ўзбек адабиёти тарихидан олиб борган ажойиб дарслари унда бир умрга катта маънавий озиқ бўлиб қолди. Тўхтасин ака институтни 1938 йили имтиёзли диплом билан тугатди. Илмий кенгаш уни Шарқ адабиёти муаллими лавозимида ишлашга тавсия қилди.

Кейинчалик Тўхтасин ака «Ўзидил Ўзбекистон» газета редакциясида ишлай бошлади. У редакцияда халқимизнинг доҳий фарзанди Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейига тайёргарлик ишларида, шоир ижодини ташвиқ ва талқин қилишда актив қатнашди.

Ўттизинчи йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейига тайёргарлик ишларига киришилди. Атоқли адабиётшунос Олим Шарафуддинов шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида биринчи бўлиб салмоқли рисола яратди. Навбатдаги вазифа Навоий асарларини омма орасида кенг ташвиқ қилиш эди. Олим Шарафуддиновнинг истеъдодли шогирдларидан бўлган Тўхтасин Жалолов навоийшуносликнинг илк ташаббускори қаторида «Хамса» талқинларини ёзишга киришди. Кўпчилик онгида «Хамса» тўғрисидаги тасаввур ҳали у қадар равшан бўлмаган вақтда юзага келган талқинлар туркуми барчада катта қизиқиш уйғотди.

Шу вақтгача Навоий ижодига оид мулоҳазалар анчагина зиддиятли эди. 1931 йили Ж. Бойбўлатов Навоийни «Мавҳумий фалсафа, диний маънавият маслагидаги» шоир ва «Чигатой шоирларининг отаси» сифатида характерлаган эди. Чигатой шоирларини эса мутасаввуфлар, хаёлпарастлар, символистлар деб таърифлаган эди. Европалик олимлардан бир қанчалари Навоийни форс-тожик шоирларининг тақлидчиси даражасига тушириб қўйган эдилар. Улар «Хамса» ва «Лисонут-тайр»ни оригинал асар эмас, балки форсчадан таржима, деб кўр-кўрона ҳукм чиқардилар.

Тўхтасин Жалолов уларга эътироз билдириб: «Бадий асарнинг қиммати унинг сюжети билан эмас, балки сюжетга бўлган муносабат ва унинг қандай тафсир қилиниши билан ўлчанади. Жаҳон адабиётида сайёр сюжетлар жуда кўп», деди ҳамда қатор мисоллар билан Навоийнинг ҳеч кимга тақлид қилмаган оригинал санъаткор эканини исбот қилди. «Хамса»га кирган достонларни бир-бир анализ қилиб чиққач, Навоийнинг ўттиздан ортиқ

асарлари орасида «Хамса» алоҳида ва мумтоз ўрин тутишини, у шоир ижодининг гавҳари эканини кўрсатиб берди. «Прогрессив кишилиқ жамияти Навоийни нима учун бунчалиқ эҳтиром билан эслайди?»— деган саволга шундай жавоб берди: «Шунинг учунки, Навоий ўзининг ўлмас асарларида гуманизм, ватанпарварлик, самимий дўстлик, чин ва пок севги, ҳаққоният ва адолатни куйлади. Фанни ва санъатни ўз ҳимоясига олиб, уларни имкон борича юқори босқичга кўтарди...»

Кишилиқ жамиятининг ҳаётини бепоён денгизга қиёс қилиш жоиз бўлса, айрим шахслар турмушини кичик бир елкан, дейиш мумкин. Денгиз қуёш нурида минг жило билан товланиб, соёйишта ястаниб ётганида, енгил шабада эсиб турганида елкан мақсадга томон дадил суза боради. Бўрон бошланиб, денгиз жунбишга келгудек бўлса, елканга сафар хатарли бўлиши турган гап. Бироқ ҳар қандай хатарни ҳам ниятнинг холислиги, мақсаднинг аниқлиги, матонат енга олади. Ҳаёт Тўхтасин акани ҳам турли вазиятларда синаб кўрди. Унинг вужудига сингиб кетган совет гражданига хос ажойиб фазилатлар доимо устун чиқаверди. У янги куч, янги ғайрат билан меҳнатга бел боғлади. Адабиёт илмининг синчков тадқиқотчиси даражасига кўтарилди.

Олим босиб ўтган йўлнинг энг сермаҳсул қисми эллигинчи йилларнинг ўрталаридан бошланади. У гоҳ Ўзбекистон Давлат нашриётида (сўнг Ғафур Ғулом номидаги бадний адабиёт нашриётида) катта редактор, гоҳ ЎзССР ФА А. С. Пушкин номидаги тил ва адабиёт институтида илмий ходим, гоҳ «Шарқ юлдузи» журналида адабий ходим вазифасида хизмат қилади. Қаерда ва ким бўлиб ишламасин, адабиёт фаннинг ривожига қўлидан келганча ҳисса қўшишга интилади ва билганларини ёшларга ўртади.

Адабиётшунос сифатида Тўхтасин ака учун характерли хусусият тинмасдан янгилик излашдир. Юрагида тадқиқотчилик дарди бор олим маълум асарларнинг ҳали очилиб етилмаган томонларини кўрсатиш билан қаноатланмайди, янгилик кашф этади. Адабиёт тўғрисидаги тасаввурларни кенгайтиришга кўмаклашади. Шунга ўхшаш Тўхтасин ака XIII—XV асрлар ўзбек классик адабиётидан хрестоматия тузиш, хилма-хил китоблар яратиш билан чегараланмай, таржима билан ҳам шуғулланади.

У адабиётшунос ҳам санъаткордир. Афсуски, кўпинча бундан эътибор қўямиз, оқибатда мақола ва монографияларимизнинг тили ширасиз бўлиб чиқади, зўр эҳтиросли, тўлқинлантирувчи асарлар ҳақида эҳтироссиз муҳокама юритамиз. Тўхтасин ака ўзи текшираётган бадний асарларни аввал шоирона қалб

билан ҳис этиб, ҳаяжон ичида ёзгани учун унинг кўпчилик мақолалари прозадаги шеърятга ўхшаб кетади.

Ҳурматли китобхон: «Бу сатрларнинг муаллифи роса муболаға қилаётир-ку», деб ўйлаши мумкин. Келинг, яхшиси, биргаликда унинг баъзи китобларини варақлаб кўрайлик. Мана, «Ўзбек шоирлари» (1959). Бу асар жамоатчиликнинг эътиборини тезда ўзига жалб қилганини нима билан изоҳлаш керак? Бизнингча, аввало, халқимизнинг ўз адабий меросига бўлган ҳурмати, ўтмишда замона зулмини ҳаққўйлик билан тасвишлаб берган доно ва ҳассос шоирларига муҳаббати бўлса, иккинчидан, уларнинг халқ қалбида яшаб келаётган ва унутилаёзган шеърый инжуларини моҳир заргардек ипга чизиб, замондошларимизга фасиҳ тил билан етказишда фидокорона қилинган меҳнатга лойиқ муносабатдир. Муаллиф ўзбек шоирларининг адабий меросини излашда қийин ва бирдан-бир тўғри йўлдан бориб, кўп чигалликларни, тахминларни ўзи қидириб топган фактлар асосида аниқлайди. Совет адабиётшунослигида яхши анъанага айланган, синовдан ўтиб, маъқулланган бу йўл машҳур совет адабиётшуноси Ираклий Андрониковнинг М. Ю. Лермонтов ижодини ўрганиш юзасидан олиб борган янгидан-янги изланишларида, марҳум тожик адабиётшуноси Ҳабибулло Назаровнинг тожик халқ шоири Карим Девона шеърларини қидириб топиш соҳасида кўрсатган сабр-чидамида ўзини оқлаган эди.

Тўхтасин ака ҳам чарчамасдан шаҳарлар кезди, қанча-қанча шеърят мухлислари билан учрашди ва Октябрь инқилобигача яшаб ижод этган ўттиз шоиранинг ҳаёт йўли ва адабий фаолияти ҳақида маълумот берадиган китоб яратди. Тожик адабиётшуноси Тожи Усмоннинг «Бисту се адиба» асаридан фарқли ўлароқ, биз «Ўзбек шоирлари»да асосан ўзбек тилида ёзган хотин-қизларни учратамиз.

«Хамса талқинлари» (1960) дан кейин ёзилган «Бону» (1963) ўзбек шоирлари адабий меросини ўрганиш борасида қилинаётган ишларнинг мантиқий давоми сифатида майдонга келди. Буни қарангки, излаган топади деганларидек, Самар Бонуни аниқлаш баҳонаси билан муаллиф хаёлига ҳам келтирмаган Қамбарнисо, Ошиқ, Салоҳиддин Соқиб, Амонхон Махсумни ва бошқа шеърый таъбли бир қатор шахсларни топади. Биринчи китобида мавжуд бўлган ноаниқликларни иккинчисида тузатади, тўлдиради.

«Бону» шу қадар равон, шу қадар жозибадор тил билан ёзилганки, китобхон ўзи сезмаган ҳолда муаллифга эргашиб кетади. У билан бирга гоҳ Андижонни, гоҳ Ушни, гоҳ Чимённи кезиб чиқади. Турли ёшдаги, турли касбдаги одамлар билан учрашади. Шу тариқа шеърят баҳсининг доираси тобора кенгайиб,

тадқиқотчининг хазинаси бойиб боради. Тўхтасин аканинг алоҳида таъкидлашга арзийдиган фазилатларидан бири яна шундаки, у, шоирлар тўғрисидаги маълумотларни «мен топиб, мен эълон қилаётирман», деб даъво қилмайди. Ҳар бир асарнинг вужудга келишида кимларнинг қандай ҳиссаси қўшилган бўлса, ҳалол илмий виждон билан уларнинг номини тилга олади ва чуқур миннатдорлик изҳор қилади.

Ёзувчи доимо ҳаётни синчиклаб ўрганади, учраган ҳар бир майда-чуйда нарсаларга ҳам эътибор беради. Баъзан бошқаларнинг назаридан қочган, кўрмай ёки аҳамият бермай ўтиб кетган ҳодисалардан катта ва ибратли хулосалар чиқаради. Адабиётшунос бундан мустасно эмас. Афсуски, барча адабиётшунослар ҳам мавжуд нарсаларни диққат билан кузата бермайди. Масалан, бизнинг кўпчилигимиз Хивада бўлганмиз ва тарихий ёдгорликларни ҳайратланиб томоша қилганмиз. Бироқ Паҳлавон Маҳмуд мақбарасидаги эшиклар тепасига нақшин деворларга гоҳ «шикаста», гоҳ «куфи»да бижилган рубойлар кимники, уларда нималар айтилган, деб қизиқиб кўрмаганмиз. Лекин улар Тўхтасин аканинг назаридан четда қолмади. Хивага биринчи дафъа боришидаёқ ҳаммасини диққат билан ўқиб чиқди. Рубойларнинг аслини қўлёзмалардан, мўътабар манбалардан топиб изоҳлаб, «Паҳлавон Маҳмуд» (рубойлар, 1961) тўпламини нашрга тайёрлади ва жамоат муҳокамасига қўйди.

Тадқиқотчининг сермаҳсул қалами, нозик диди кашф этган ва кўпгина адабиёт аҳлларини, ўқувчиларни ҳаяжонлантирган «Яшасин табассум» (1966) тўпламини айтайми, 1938—1966 йиллар мобайнида ўзбек, тожик, рус, озарбайжон тилларида эълон қилинган мақолаларини айтайми, нима хусусида гапирмай, барчаси эътиборга лойиқдир.

Ҳозир эслатганимиз «Яшасин табассум»га Ўзбекистон халқ шоираси Зулфия, олим-шоир Шайхзода, Ўзбекистон халқ шоири Миртемир поэзиясига бағишланган мақолалар кирган. Бу уч шоир тўғрисидаги уч мақола бир жойга сабабсиз жам қилинган эмас. Улар бағри кенг, шеърият уфқи тутқич бермайдиган, меҳри дарё шоирлар ҳақидаги қасидадир. Муаллиф, айни замонда у шоирларнинг ҳар бири ўзи бир олам эканини уқтиради: «Зулфияни поэтик бир сиймо сифатида бирон шоиримиз билан таққослаб бўлмайди. Унинг тили, услуби, фикрлаш тарзи ва унинг ифодалашда ўзига хослик барала сезилиб туради»... Ёки: «Миртемир хушфёъл, дилкаш, меҳрибон, камтар ва хоксор бир одам. Мана шу фазилатлари учун уни ҳамма — каттаю кичик иззат-ҳурмат қилади. Миртемирнинг зуваласи шоир... У саҳро рассоми. Миртемир саҳронинг қўнғир қумлоқларини, яшил ўтлоқларини,

тоғ этакларини сўз билан суратга олишга моҳир...» Шу тариқа ҳар уч сўз устасининг ўхшашлик ва индивидуал ҳислатлари очила боради.

Буюк Озарбайжон шоири Фузулийни Навоийни севгандек муҳаббат билан ўқиган ва унинг девонидан намуналарни М. Минзода билан нашрга тайёрлаган Тўхтасин Жалолов фасиҳ тил билан ёзган кириш сўзиде: «Музыка садолари остида қалбимизда туғён урган руҳий ҳолатни сўз билан ифода этиб бўлмаганидек, Фузулий газаллари бахш этадиган маънавий ҳаловатни ҳам сўз билан ифода қилиб бўлмайди. Менинг назаримда, Фузулийнинг ақл-идроки, мушоҳада кучи, нафосат ҳисси, шўбрлик истевдоди бениҳоят зўр бўлиб, ундаги бу фазилатларни тўғри талқин қилиш учун яна бир Фузулий керак», дейди.

Шоир лирикасининг ажойиб оламини бир-бир таърифлаб чиққандан кейин унинг ўзбек классик шеърятига кўрсатган ғоят зўр таъсири сабабларини анализ қилиб беради. Муаллиф тўғри кўрсатгандек, «ўзбек халқи Озарбайжоннинг бу улуг фарзандини қучоқ очиб қарши олди, уни Навоий билан бир қаторда эски мактаб программасига киритиб, эҳтиром билан ўргана бошлади».

Ҳозирги қабул қилинган тартибга биноан чоп этиладиган китоблар гўё дебоча бурчини адо этадиган, нашриёт томонидан ёзиладиган кичик шарҳ билан бошланади. Шарҳлар кўп ёзилишидан бўлса керак, аксарият ҳолларда бир-бирига ўхшаш, саёз, кутилган мазмунни ифодалаб беролмайдиган бўлиб чиқади. Буни зимдан кузатиб юрган Тўхтасин ака шарҳларни ўзи ёзишга аҳд қилади. Муаллифнинг шарҳи китобга ҳусн қўшади, янгилик киритади.

«Ўзбек шоиралари»нинг иккинчи китоби бўлган «Қизлар қасидаси»даги киришни тўғридан-тўғри «Дебоча» деб номлаган. У ерда биз қуйидагиларни ўқиймиз: «Алишер Навоий табаррук асарларидан бирига «Мажолисун-нафоис» деб ном қўйганларида аҳли мажлисининг фазлу камолини, фикру баёнидаги назокатини кўзда тутганлари аён. Аммо бу фақир шундай бир мажлис қурибманки, ҳозирунлари замон гулчеҳралари бўлиб, суврат ва сийратлари, яъни ботиний ва зоҳирий забонликларида зарра шубҳа йўқ. Шу боисдан устоз Навоий хотирга келиб, шу мажлис шарҳу баёнини «Мажолисун нафоис» услубида ёзмоқ, ул ҳазратга пайравлик қилмоқ мақбул кўринди...» Дарҳақиқат, китобнинг «Ғунчалар табассуми» қисми номи тилга олинган мўътабар тазкира анъанасига эргашиш намунасидир.

«Қизлар қасидаси» шоиралар мактабининг нозик дидли муаллимаси Зулфия, ўзбек совет поэзияси тарихида ўзига яраша из қолдирган Хосият Тиллахонова, насримиз ривожига катта

ҳисса қўшган, «Табиатан мулойим, камгап, заҳматкаш» адиба Ойдин Собирова, олима ва шоира Музайяна Алавия, Маҳбуба Раҳим қизи каби катта авлодга мансуб ижодкорлар таърифи билан бошланади. Кейинги баҳслар Раъно Узоқова, Кибриёхоним, доно ва ҳассос шоира Саида Зуннунова, Ойдин Ҳожиёва, Ҳалима Худойбердиеваларнинг шеърлари устида боради.

Тўхтасин ака уларнинг ҳар бири учун характерли хусусиятларни очишга интилади.

Ўзбек шоирларига бағишланган ҳар икки китоб ҳам адабиётшунослигимизда бошқа тадқиқотчиларникига ўхшамаган алоҳида ҳодиса, уларни қадимий тазкираларга, мемуар характердаги адабий суҳбатларга ёки кичик-кичик библиографик кутатишларга ўхшатиш мумкин. Чунки адабиёт илмига хос бир қанча жанрларнинг белгилари ўзаро қўшилиб, бирикиб кетган.

Маълумки, адабиётда мутлақо бенуқсон ишлайдиганлар деярли бўлмайди. Ҳар қандай бадий ёки илмий асардан нимадир етишмаслигини топиш қийин эмас. Бинобарин, Тўхтасин ака қаламига мансуб асарлар ҳам нуқсондан холи эмас. Лекин улар китоблардаги умумий мазмунга соя соладиган, жиддий нуқсонлар эмас. Шунинг учун бўлса керак, баъзан билдирадиган танқидий мулоҳазаларга эътибор бермай кетган ўринлар ҳам бўлади. «Қизлар қасидаси» да муаллиф шоиралар ижодига асосан мадҳия йўли билан ёндошади. Агарда ўзи кузатган заиф томонларини танқидчи сифатида ишонарли қилиб кўрсатиб берса, тўғри изга солиб юборса, устозлик бурчини янада мукамалроқ адо этган бўларди. Муҳим ижтимоий аҳамиятга эга бўлмаган деталарни бўрттириш ҳам шулар жумласига киради.

Катта бўғинга мансуб адабиётшуносларда бир яхши хислат бор. Улар муайян бир давр, муайян бир мавзу билан чекланиб қолмай, Октябрғача бўлган адабиётни ҳам, совет адабиётини ҳам баробар текшира оладилар. Ҳатто қардош халқлар адабиётини ҳам яхши биладилар. Ғафур Ғулوم ёки Уйғун, Зулфия ёки Миртемир ҳақида чуқур мулоҳазалар баён қилиб туриб, айни замонда Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си, Навоий дostonлари ёки Фузулий лирикаси устида баҳс очиш, эшитилмаган маълумотларни келтириш Тўхтасин ака учун қийин гап эмас.

Агар Фузулий номини тилга олгудек бўлса, буюк шоир ўзбек шеърятига қанчалик таъсир кўрсатгани, кимлар фузулийёна асарлар ёзишни машқ қилиб кўрганини айтади. «Маҳтумқули ижоди билан шуғулланиб кўрганмисиз?»— деб кўринг, у эҳтимол камтарлик юзасидан, бу мавзуда бирор йирик асар ёзмадим, дер. Ҳар ҳолда амин бўлингки, Маҳтумқули XVIII аср туркман адабиётининг улкан тараққийпарвар шоири эканлиги,

Навоий ижоди унга намуна, ибрат мактаби бўлганини, Маҳтумқули асарлари Ўзбекистонда инқилобдан илгари ҳам тарқалиб, ўқилиб келганини эшитасиз. У таҳрир қилган ишлар ва таржималар-чи?

Шу аснода Тўхтасин аканинг таржимонлик фаолияти ҳақида ҳам икки оғиз гапириш жоиз бўлиб қолди. Зотан бусиз унинг ижодий портрети чала бўлар эди.

Тўхтасин Жалоловнинг таржимонлик фаолияти ҳақида гапирганда Ўзбекистон халқ шоири Миртермирнинг: «Мен Тўхтасин Жалоловни яхши, инсофли, билгич таржимон сифатида ҳурмат қиламан. Тўхтасин Жалолов таржимага олган ҳар бир асарга шавқ билан, мароқ билан, масъулият билан ёндошади; таржима ҳақиқий ижодий меҳнат эканини чуқур тушунади», деган сўзларини эслаш ўринли бўлур эди.

У таржима қилган бошқа асарларни қўя туриб, фақат Р. Тагорнинг ўзидан 27 асарни меҳр ва чидам билан таржима қилишининг ўзи юқоридаги сўзларни исбот қилади. Тўхтасин Жалолов бажарган бу катта ва халқлар ўртасидаги дўстликни шарафлайдиган иш шоён таҳсиндир.

Ҳинд ва жаҳон адабиёти классиги Робиндранат Тагорнинг «Кўзга тушган чўп», «Бибҳа соҳили», «Донишманд рожа» романларини, ҳикояларини, Садриддин Айнийнинг «Эсдаликлар»ини, Сотим Улуғзоданинг «Ёшлигимиз тонги», «Восеъ» романлари ва «Гавҳари шамчироқ» комедиясини, Паҳлавон Маҳмуд ва Лоҳутий рубоийларини ўзбек китобхонига етказишда катта хизмат қилди.

Шоирнинг, олимнинг бошқа касб эгаларидан фарқи шундаки, у ўз машғулотини тарк этиб, пенсияга чиқиб кетмайди. Ҳатто дам олиш вақтида ҳам бир нафас фикрлашдан тўхтамайди. Мана, Тўхтасин ака 70 ёшга кирди. Аммо, мен «қўлимдан келган ҳамма ишларни қилиб бўлдим, кел, энди роҳат қилиб дам олай», деймайди. Қачон қараманг, яна бир янги муаммони ҳал қилиш устида бош қотириб юради. Унинг серилҳом қалами остидан чиққан асарлар кўпчиликка маъқул бўлганини кўрганда эса, йиллар юқини елкасидан иргитиб ташлаб, ёшариб кетади.

Домла Жалоловга сиҳат-саломатлик, узоқ умр, доимий кўнгил хушлик тилаймиз. Аминмизки, домла битмас-туганмас нафосат оламига ҳали кўп саёҳат қилади ва тўплаган маънавий бойликлари билан элимизни мамнун этади.

МАҲМУДАЛИ ЮНУСОВ
Филология фанлари доктори.

«ХАМСА» ТАЛҚИНЛАРИ

МУҚАДДИМА

Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Низомий панжасига панжа урмоқ.

Улуғ ёзувчиларнинг ижодиёти учун характерли бўлган бир-икки муҳим асари бўладиким, шу асарни чуқур таҳлил этиш билан ёзувчи ижодининг бутун моҳиятини баён қилиш мумкин. Масалан: Гомернинг «Илиада»си, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си, Данте-нинг «Илоҳий комедия»си, Шекспирнинг «Гамлет»и, Гётеннинг «Фауст»и, Л. Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» романи шу хил асарлардан саналади. Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ижодининг асосий моҳиятини баён қилувчи энг муҳим асарларидан деб унинг «Хамса»сини кўрсатиш мумкин.

Алишер Навоий ўзбек адабиётида лириканинг ҳам устози саналади. Унинг машҳур «Чор девон»и ўзининг ҳажми ва бадиий қиммати жиҳатидан адабиёт тарихида оз учрайдиган нодир асарлар жумласидандир. «Чор девон» ғазалларининг беш аср давомида тўхтовсиз ўқилиб ва куйланиб келиниши Навоий лирикасининг нечоғлик ҳаётийлигини исбот этиб туради.

Навоий ғазалларидан бирортасини ашулачи оғзидан эшитар ё бўлмаса китобдан ўқир эканмиз, дарҳол ўз қалбимизда унга ҳамоҳанглик ҳис этамиз, ихтиёрсиз бош қимирлатиб, уни тасдиқлаймиз. Чунки биз Навоий лирикасида ўз қалбимизнинг садосини эшитамиз. Кишининг ички оламида рўй бериб, инсонни камолотга етказувчи, баъзан қалбини кемирувчи бу қарама-қарши дардларни биз ҳам сезамиз, қалб тили бу ҳолатни бизга ҳикоя қилади, лекин ҳар қандай киши ҳам бу нозик туйғуларни бир шаклга солиб ифода эта

олмайди. Навоий қалбимизга таржимон бўлиб, бу тутқич бермас, ранг-баранг ҳисларимизни шеърнинг бокира қизига айлантирар экан, биз уни эски дўстдай дарҳол таниймиз, бизга ошна туйғуларни созга солган, куйлаган санъаткорни олқишлаймиз.

Навоийнинг лирика соҳасида яратган адабий мактаби беш асрдан бери давом этиб келади. Бу адабий мактабдан Фузулий, Бобир, Муқимий, Фурқат каби муқтадир шоирлар етишиб чиқди. Бу адабий мактаб ҳатто шу кунгача давом этиб, кўп халқ шоирлари ва ёш ўзбек совет шоирлари Навоий услубида шеър ёза олганлари учун фахрланадилар. Шундай бўлса ҳам Навоийнинг ўттиздан ортиқ асарлари орасида «Хамса» алоҳида ва мумтоз ўрин тутишга сазовор бир асар — сира бузилмас адабий ҳайкалдир. Бу шунинг учунки, у Навоийнинг энг улуг санъаткор, буюк давлат арбоби ва файласуф сифатида ўз олдига қўйган олижаноб идеяларини намойиш қиладиган ажойиб бир саҳнадир. «Хамса» Навоий ижодининг дури, гавҳари саналади.

Прогрессив кишилик жамияти нима учун Навоийни эҳтиром билан эслайди? Шунинг учунки, у ўзининг ўлмас асарларида гуманизм, қаҳрамонлик, ватанпарварлик, самимий дўстлик, чин ва пок севги, ҳаққоният ва адолатни куйлади. Фанни ва санъатни ўз ҳимоясига олиб, уларни имкон борича юқори босқичга кўтарди. Мана шунинг учун маданият дунёси ҳамшиша Навоийга миннатдорлик изҳор этади.

Шунинг учун Европанинг илғор олимлари Навоийни зўр ҳурмат билан эслаб, унга гоят юксак баҳо бериб келганлар. Чунончи: XVII асрнинг охирларида машҳур француз шарқшуноси Сильвистр-де Саси Навоий ҳақида ёзган бир асарида айтади: «Навоий ҳукумат кишиси ва машҳур шоирдир; адабиётнинг турли навини севган, ёзма асарлар ва уларнинг ёзувчилари ҳимоячиси Шарқнинг адабиёт тарихида фахрий ўринда турнишга лойиқ бир кишидир».

XIX аср бошида Австрия шарқшуноси Хаммер ўзининг «Форс бадий адабиётининг тарихи» деган асарида ёзади: «Ўзининг саховати, заковати ва санъаткорона ижоди билан адабиётда абадийлашган буюк вазир ва буюк шоир Алишер Навоий форс ва турк тилларида абадий яшамоқда».

Француз олими ва сиёсат арбоби Белин Навоий ҳақида ёзган бир асариди: «Нурли юлдузлар каби ярқираб турган Навоий, Жомий, Абдураззоқ, Мирхонд, Хондамир, Давлатшоҳ ва бошқаларни кўрган замонни Шарқ адабиёти тарихининг мумтоз даври дейиш керак эди»,— деди.

Навоийнинг дунёвий шуҳратига сабаб бўлган хислатлари, хусусан, «Хамса»да яққол кўринади. «Хамса» арабча — «бешлик» демакдир. Бу Навоийнинг бешта энг катта асарини ўз ичига олади. Булар: «Ҳайратул аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр», «Садди Искандарий» номли катта достонлардир. «Хамса» эллик бир минг икки юз ўттиз мисрадан иборат бўлиб, бадий ижоднинг энг йирик маҳсулидир.

Бошқа кўп доҳий санъаткорлар сингари Навоий ҳам ўз асарлари сюжетини халқнинг юрак гавҳари бўлган фольклордан олди. «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин» шарқ халқлари орасида энг кўп тарқалган ва омма томонидан севилган афсоналар эди. Худди шу афсоналар Алишер Навоийни янада кўпроқ қизиқтирди. Навоий ўзининг бадий сўз корхонасида бу афсоналарни шундай меҳр қўйиб ишладикки, улар афсоналикдан чиқиб, Навоий даври воқелигининг бадий манзарасига айланди. Шунинг учун Навоий:

Оллоҳ, оллоҳ, бу не афсонадир?
Ким бу фасона деса, девонадур,—

деб қатъий ҳукм чиқарди. Яна аниқроғи, Навоий бу афсоналарни ўз идеяларини намойиш қилиш учун бир восита сифатида қабул қилади:

Езмоқта бу ишқи жовидона¹
Мақсудум эмас эди фасона².
Мазмунига бўлди руҳ майли,
Афсона эди анинг туфайли,
Лекин чу рақамга³ келди мазмун,
Афсона анга либоси мавзун⁴.

¹ Ж о в и д о н а — абадий, мангу.

² Ф а с о н а — афсона, эртак.

³ Р а қ а м г а к е л д и м а з м у н — шу мазмун қаламга олинди, маъносида.

⁴ М а в з у н — гўзал, келишган, чиройли.

Демак, бу афсоналар Навоий тарғиб қилмоқчи бўлган идеяларга гўзал либос вазифасини бажарган.

Шуни ҳам айтиш лозимки, «Хамса»нинг сюжетларини Навоийга қадар улуғ Низомий ва Хисрав Деҳлавийлар жаҳон адабиётига олиб кирган эдилар. У вақтда шарқнинг улуғ шоирлари орасида «Хамса» ёзиш традицион бир ҳол бўлиб, улар шу йўл билан ўзларининг санъаткорлик истеъдодларини имтиҳон қилганлар. Дарҳақиқат, буюк шоирлар томонидан бир-икки дафъа қаламга олинган мавзуда асар ёзиб, халққа манзур қилиш янги мавзуда асар ёзишдан кўра қийинроқ. Улуғ санъаткорлар қаламга олган мавзуларда асар ёзиш, уларга жавоб айтиш учун моҳир санъаткор, улкан мутафаккир бўлмоқ керак. Шундагина мавзуни ривожлантириш, «мундарижанинг мундарижаси»ни чуқурлаштириш, фалсафий теранликка эришиш мумкин бўлади; шундагина асарларнинг исмлари бир-бирларига ўхшаса ҳам, жисмлари бошқа бўлади, шундагина ташқи кўринишда эгизакка ўхшаган бу асарлар ўз тани, ўз жони билан мустақил ҳаёт кечиради. «Хамса» ёзган шоирлар асарнинг устки кўринишидан кўра ички мундарижасини ўзгартиб, унга янги мазмун, янги ҳаёт беришга уринганлар. Мана шундай оғир синовларга бардош берган хамсачилар ўз исмларини адабиётда абадийлаштирдилар. Навоий ана шундай сиймолардан биридир.

Низомий ва Хисравдан сўнг хамсачиликда ўз кучларини синаб кўриш учун жуда кўп шоирлар уриниб кўрганлар. Лекин ҳеч бири бу ижодий мусобақада муваффақият қозона олмаган. Шулар жумласидан Мавлоно Котибий, Мавлоно Ашраф, Мавлоно Али Оҳий, Мавлоно Суҳайлий, Мавлоно Абдулло Ҳотифий ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Мавлоно Котибий ўз асрининг забардаст шоири экан. Навоий бу кишини «Ўз замонининг беназири эрди»¹, деб мақтайди, бироқ элга манзур бўлгудек «Хамса» ёзиш шундай забардаст шоирнинг ҳам қўлидан келмаган. Хуллас, «Хамса» ёзишга кўп киши ҳавас қилиб, уриниб (татаббуъ қилиб) кўрганлар, лекин ёзган асарлари Низомий билан Хисрав яратган гулдаста олдида «хас» бўлиб қола берган. Навоий тили билан айтганда:

¹ Тадқиқот «Хамса»нинг 1905 йил нашри асосида олиб борилган (Т. Ж.).

Кўп кишиким қилди татаббуъ ҳавас,
Сарву гул ўтрусида келтурди хас¹.

Дарҳақиқат, Низомий ва Хисравлардан кейин бу майдонда жавлон урмоқ, ҳамла қилиб, обрў қозонмоқ ғоят мушкул эди. Навоий буни жуда яхши тушунар, Низомийдай шернинг панжасига панжа урмоқ учун жанговар шер ё бўлмаса йўлбарс бўлмоқ кераклигини чуқур англаб эди. Шу масъулият ҳисси Навоий «Хамса»сида ғоят гўзал ифодасини топган:

Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Низомий панжасига панжа урмоқ.
Керак шер олида ҳам шери жанги,
Агар шер ўлмаса, бори паланги².

Бироқ Низомий ва Хисрав аллақачон оламдан ўтган, Навоий тили билан айтганда, «адам сори» юз тутган, шарқнинг дostonлар жанри — маснавий эса эгасиз қолиб, оти ўчган бу боғда гул ҳам, гулнинг ҳиди ҳам қолмаган бир пайтда Навоий бу майдонга кириб келади, натижада маснавий гулзори яна ўз рангига кириб, анқиб ҳид сочади, бир оққан ариқдан яна сув оқади, маснавийга жон киради:

Булар чун адам сори кўчмиш эди,
Дегил маснавий оти ўчмиш эди.
Ҳамул боғ аро гул йўқу бўйи ҳам,
Қурумиш эди ул ариғ суйи ҳам.
Биҳамдулло, ул гул топиб рангу бў.
Бир оққан ариққа яна келди сув³.

Навоий форс шоирларини ўзига устоз санайди. Шунинг учун «Хамса»нинг ҳар бир дostonини бошлаш олдидан Низомий, Хисрав ва ўз замондоши Жомийларга бағишлаб мадҳиялар ёзади ва уларни зўр эҳтиром билан эсга олади. Худди шу ҳолни кўрган баъзи Европа олимлари Навоийнинг улуг ва оригинал санъат-

¹ Хамса, 12- бет.

² Хамса, 89- бет.

³ Хамса, 378- бет.

кор эканлигига шак келтирганлар. Улар Навоийнинг «Хамса» ва «Лисон-ут-тайр»ини оригинал асар эмас, балки форсчадан таржима, деб кўр-кўрона ҳукм чиқардилар.

Ҳолбуки, бадий асарнинг қиммати унинг сюжети билан эмас, балки сюжетга бўлган муносабат ва унинг қандай тафсир қилиниши билан ўлчанади. Жаҳон адабиётида сайёр сюжетлар жуда кўп. Доктор Фауст сюжетида инглиз драматурги Кристофор Марло ва бошқа ўнлаб ёзувчилар асар ёздилар. Дон Жуан сюжетида Мольер ёзган эди, деб Байрон ва бошқа ёзувчиларнинг шу сюжетда ёзган асарларини таржима деб бўладими?! «Алиф лайло ва лайло»да Шеркон ўз синглиси билан тасодиф келгани учун Толстойнинг «Француза»си ўз қимматини йўқотадами?

Навоий ўзи эса сюжетни бир чаманга ўхшатади. Ёзувчи бу чаманда сайр этиб юрган киши бўлиб, бу чаманда ўзи кўрган ва ёқтирган гулни теради:

Бировким, бир чаманда сойир¹ эди:
Неча гулким, очилди, кўрди, терди.

Низомий ва Хисравлар яшаган даврда Навоий ва унинг замондошларига маъқул келадиган гуллар ҳали гунча ҳолида эдилар. XV асрда бу сюжет гунчалари барқ уриб, қийғос очилди, Навоий буларни ғоят моҳирлик ва сезгирлик билан териб, беш гулдаста ясади. Навоий «Хамса» устида қалам тебратаар экан, форс, араб классик ёзувчиларнинг тажрибаларини яқунлаштирди. Бундан ташқари, шарқ халқлари фольклори бойликларидан фойдаланди. Навоий Низомий ва Хисравларни улуг санъаткор сифатида ҳурмат қилди. Бироқ уларни Баҳром, Хисрав каби зolim шоҳларга хушомадгўйлик ва маддоҳлик қилганлари учун қаттиқ танқид қилади.

Навоий ўзидан илгари «Хамса» ёзган шоирларга қуйидагича қаттиқ таъналар қилади:

Вале чекканлар ушбу жомдин роҳ²,
Саросар³ бўлдилар Хисравга маддоҳ,

¹ С о й и р — сайр қилувчи, ўтувчи.

² Р о ҳ — май.

³ С а р о с а р — бошдан-оёқ. бутунлай.

Ки мулки мундоғу, ойини¹ мундоғ.
Сипоҳи андоғу, тамкини² мундоғ,
Бузург уммид ҳикматжўйи³ онинг,
Не ҳикматжў хушомадгўйи онинг⁴.

Дарҳақиқат:

Одами эрсанг демагил одами,
Оники йўқ халқ ғамидин ғами,—

деб ҳамиша халқ учун ғамхўрлик қилган, халқ манфаатини ҳар нарсадан юқори кўрган улуғ гуманист учун золим, маишатпараст шоҳларни мақташ, унга маддоҳлик қилиш — тубанлик бўлиб кўринади. Навоий ҳар нарсага халқ манфаати нуқтаи назаридан қарайди. Ўзини халқнинг мураббийси деб ҳисоблаган Навоий, қайси нарсани қаламга олмасин, унинг қандай тарбиявий аҳамияти борлигини биринчи планга қўяди. «Хамса»нинг тўртинчи китоби «Сабъаи сайёр»нинг муқаддимасида Навоий ўзидан илгари шу мавзуда ёзган Низомий ва Хисрав ҳақида сўз очиб, доҳиёна бир фикрни олға суради. Низомий билан Хисравнинг «Хамса»ларида Баҳром майпараст, хотинбоз ва айни замонда хитой гўзали Дилоромга «ошиқ» сифатида тасвир қилинади. Навоийча, ҳар кун ўнлаб канизаклар билан айш-ишрат сурган, булғанч бир кимсанинг ҳақиқий ошиқ бўлиши мумкин эмас. Бундан ташқари, мамлакат учун, халқ учун ғамхўрлик қилмаган, майпараст, аҳмоқ бир шоҳни идеаллаштириш, Навоий фикрича, халқ учун ранж (заҳмат), фалокат келтиради:

Ким мунингдек ики баҳиди⁵ замон,
Ҳар бири ўз вақтида фариди⁶ замон.
Бўйла нодон учун ёзиб авсоф⁷
Анга қилғайлар ўзларин вассоф⁸.

¹ Ойин — одат.

² Тамкин — одоб, хулқ, характер.

³ Ҳикматжўйи — ҳикматлар айтувчи, маслаҳатчи.

⁴ Хамса, 93-бет.

⁵ Ваҳид — ягона.

⁶ Фарид — ягона.

⁷ Авсоф — мақтовлар.

⁸ Вассоф — сифатловчи, тавсиф, таъриф қилувчи.

Мадҳини беҳисоб ёзгойлар,
Балки мавзун китоб ёзгойлар,
Ҳар бир ул назмда¹ кўриб кўб ранж².
Қилган ўз «Панж ганжи»да³ бир ганж⁴.
Оллоҳ, оллоҳ, не ганж ўлғай бу?
Сарбасар⁵ элга ранж ўлғай бу...⁶

Навоий салафлари томонидан ганж (ҳазина) деб талқин қилинган образлар Навоий ҳимоясида бўлган халққа ранж бўлиб кўринади. Демак, Навоийда демократик мотивлар гоят даражада зўр.

Навоий бу ажойиб асарини давлат ва маъмурият ишларидан ажралмаган ҳолда икки йилда ёзиб битирди. У ўзининг иш шароити ҳақида бундай деди:

Қилиб тонгдин оқшомғача қилу қол,
Юзунгга етиб ҳар замон юз малол,
Ўзинг тинмайин халқ ғавғосидин,
Қулогинг халойиқ алолосидин⁷.

Биз юқорида «Хамса»нинг бешта мустақил асардан иборат эканини айтган эдик. Энди «Хамса»ни ташкил этган шу асарлар ҳақида алоҳида-алоҳида тўхтаб ўтайлик.

¹ Назм — шеър.

² Ранж — машаққат.

³ Панж ганж — беш ҳазина. Низомий ва Хисрав «Хамса» ларига ишора.

⁴ Ганж — ҳазина.

⁵ Сарбасар — бутунлай, тамомила, бошдан-оёқ.

⁶ Хамса, 283- бет.

⁷ Хамса, 505- бет.

«ҲАЙРАТУЛ-АБРОР»

Одами эрсанг демагил одами,
Оники йўқ халқ ғамидин ғами.

Навоий «Ҳайратул-аброр»да ўзининг фалсафий қарашларини баён этади, бу жиҳатдан қараганда «Ҳайратул-аброр» Навоийнинг сиёсий манифестидир; «Хамса»нинг бошқа дostonларида эса, у, образли тафаккур орқали ўз назариясини ҳаёт сахнасида, ҳаракатда кўрсатади. Шундай қилиб, «Ҳайратул-аброр» — «Хамса»да баён этиш кўзда тутилган сиёсий, ижтимоий ва фалсафий фикрларнинг қисқа — мухтасар конспекти, ёхуд «Хамса» деб аталган бу улуг ва гўзал полотнонинг эскизидир.

«Ҳайратул-аброр» «Хамса»нинг биринчи китоби бўлиб, 7976 мисрадан иборатдир. Навоий бу асарида ҳаёт ва ҳаёт ҳодисалари ҳақида ўз нуқтаи назарларини баён қилади.

«Ҳайратул-аброр»да илмнинг манфаати, севги, вафо, адолат, саховат, тўғрилиқ, тил, шоирнинг оғир иш шароити, золим подшоҳлар, риёкор шайхлар ва бошқалар ҳақида ғоят ибратли ва таъсирли манзум мақолалар (суҳбатлар) ҳам ҳикоялар бор.

Навоий агар подшо адолатли ва саховатли бўлса, мамлакат обод бўлиб, халқ осойишта яшайди, деб ишонарди, бинобарин, у:

Адл ила олам юзин обод қил!
Хулқ ила одам элини шод қил! —

деб подшоҳларга хитоб қилади.

Бироқ, Навоийнинг бу ҳикматли насиҳатларига ҳатто Ҳусайн Бойқаро ҳам амал қилмайди. Аксинча,

айши ишратга, фисқ-фужурга берилади, халққа чексиз даражада зулм қилади, порахўрлик авж олади. Навоий бу ҳолдан қаттиқ ҳаяжонга тушиб, ўзининг шоёни таҳсин «Золим подшолар ҳақида»ги мақолатини ёздики, бу асар подшолик тузуми учун лаънат тамғаси бўлиб қолди. Унда шоҳлар бузуқчилик ва кайфу сафо билан машғул бўлган қасрнинг пардалари риштаси эл жонидан, безаклари халқ қонидан эканини, ғиштининг масжид бузиб келтирилган ва тошининг эл қабридан ташиб келинганини фавқулодда бир ростгўйлик ва улуғ гуманистлик билан кўрсатиб ўтади.

Э ки, қави¹ айлади давлат қўлинг,
Зулм сари тушди ва лекин йўлинг.
Қасрки базм анда муҳайё² бўлиб,
Зийнати фирдавси³ муалло⁴ бўлиб,
Пардалари риштаси⁵ эл жонидин,
Лаъли-ю шингарфи⁶ улус қонидин.
Шамсаси⁷ эл моли билан зарнигор⁸,
Эл дуру лаъли била гавҳарнигор⁹.
Ғиштини эл марқадидан¹⁰ еткуруиб...

XV аср минбаридида туриб, бундай исёнкорона кўтарилиш, подшоҳларга қарши бу қадар оташин, бу қадар кескин ва бу қадар фош этувчи сўзни айтиш учун Навоийдай мард ва халқнинг жонажон дўсти бўлиш керак эди.

«Ҳайратул-аброр»нинг «Риёкор шайхлар ҳақида»ги боби ҳам ғоят кескинлик билан ёзилган. Навоий дин номидан савдогарчилик қилиб юрган бу ҳаромхўрлар тўдасидан энг ифлос нарсадан жирканган каби жирканади. Халқ орасига хурофот тарқатиб юрган бу разил кишилар тоифасини шу қадар ёмон кўрадики,

¹ Қ а в и — кучли, қувватли.

² М у ҳ а й ё — тайёр.

³ З и й н а т и ф и р д а в с — жаннат бебағи.

⁴ М у а л л о — олий.

⁵ Р и ш т а — ип.

⁶ Ш и н г а р ф — қизил.

⁷ Ш а м с а — уйларнинг шифт ва пештоқларига қуёшга ўхшатиб тўгарак шаклда ишланган нақш.

⁸ З а р н и г о р — зарланган, олтин суви билан безатилган.

⁹ Г а в ҳ а р н и г о р — гавҳар билан зийнатланган.

¹⁰ М а р қ а д — қабр, сағана.

ёмонликда улар билан тенглаштирадиган ҳеч нарса тополмайди:

Бу эл эрур барча ямондин — ямон,
Ҳар не йўқ андин ямон, андин ямон...

Навоий ҳатто тамуғ (дўзах) ўтини ҳам уларга ҳайф кўради.

Лейк тамуғ ҳам бу неча ғашга¹ ҳайф...
Ут доғи бу хайли² дағалвашга ҳайф...

Навоий «Хамса» ёзишдек улкан ижодий иш билан машғул бўларкан, жуда кўп тўсқинликларга дучор бўлганини ҳасрат билан айтиб ўтади. Шеърнинг маъносини англамаган, ашуладан баҳра ола олмайдиган, лафзлари бемаза, таркиблари суст бир гуруҳ «шоирлар» Навоийга кўп халақит берганлар. Навоий ўзининг доҳиёна асарларини майдонга чиқарганда, унга эҳсон ва таҳсин қилиш ўрнига, кўксига жафо тиғи билан уриб, жонидан тўйгазганлар. Навоий ўзининг ноқобил рақибларини ҳажв қилиш билан, уларнинг дастидан кўп озор еганини уқтириб ўтади:

Кўнглима кўп тиғи жафо урдилар,
Дема кўнгул, жонима еткурдилар...

Лекин Навоий сабот ва чидам билан ўз ишини давом эттирган, душманлари қанча кўп тўсқинлик қилса, у ўз ишининг сифатини шунча яхшилаб, уларга жавоб қайтарган. Чунки, Навоий мазмун ва шакл жиҳатдан гўзал, чуқур маъноли шеъргина халқнинг мулки бўлишини жуда яхши билган эди. Маъносииз шеърлар эса ақлли одамлар назарида ҳеч саналади.

Назмки маъни анга марғуб³ эмас,
Аҳли маъони қошида хўб эмас.
Назмки ҳам сурат эрур ҳуш анга,
Зимнида маъни доғи дилкаш анга.

¹ Ғ а ш — ифлос, булганч.

² Х а й л — тўда. Ҳ а й л и д а ғ а л в а ш — рўдаполар маъносида.

³ М а р ғ у б — яхши.

«Ҳайратул-аброр» тўғрисида сўз борар экан, Навоийнинг бебаҳо кўнгли ҳақида гапирмасдан ўтиб бўлмайди. Навоий бу китобида кўнгли таърифига махсус бир боб очади. Бу бобда кўнгли ва унинг ҳиссасига тушган ранго-ранг хизматларнинг ёрқин тасвирини беради.

Эки кўнгул васфи баён айладинг,
Сен бу кўнгулни не гумон айладинг?
Гулшани жисминг аро гул ғунчаси,
Йўқса гумон этма, кўнгул ғунчаси.
Гоҳ қилур шамъга парвоналик,
Гоҳ пари ишқида девоналик.
Гоҳ висол ичра бўлиб айшсоз¹
Гоҳ фироқ ўтига айлаб гудоз²...

Дарду бало тоғида Фарҳод ўлуб,
Тирноғи чун тешаи пўлод ўлуб.

Навоий кўнгли ҳиссасига тушадиган вазифани шу билан чеклаб қўймади. Ҳали кўнгли зиммасида энг мураккаб хизматлар ва бу хизматлардан фалсафий хулосалар чиқариш вазифаси туради, яъни кўнгли ҳақидаги бу бобнинг яна уч бўлимчаси бор. Буларда Навоий қалбан табиат ва жамият орасига саёҳат қилиб, ҳар нарсага ибрат назари билан қарай бошлайди. Бу саёҳатда кўрган ажойиботлари Навоийга шу қадар таъсир қиладики, у тамом ҳайратда қолади. Китобнинг «Ҳайратул-аброр» деб аталиши ҳам худди шундан келиб чиқади. Бадиий асарда асосий ролни инсон ўйнайди. Бироқ шуни унутмаслик керакки, инсон ҳамisha жамият билан табиат орасида яшайди. Инсонни жамиятдан ажратиб бўлмаганидек, табиатдан ҳам ажратиб бўлмайди. Навоий табиат лавҳаларининг тасвирига айрим равишда аҳамият берган. Шуни ҳам айтиш керакки, Навоий табиат гўзалликлари орасида асосий идеяни йўқотиб қўймаган, унда ҳар вақт етакловчи тамойил аниқ кўриниб туради.

¹ Бу мисранинг маъноси — гоҳ маҳубасига етишиб, айш қилиш демакдир.

² Г у д о з — куймоқ.

Навоийнинг табиат қўйнига қалбан саёҳат қилиши, унинг жамият орасига кириб, саёҳат қилишига олтин фон вазифасини бажаради. Бир томонда ўзининг гўзаллиги ва кўнгил очувчилиги билан инсонни ҳайратга солувчи ватан табиатининг дилбар лавҳалари, иккинчи томонда ҳукмдорларнинг ёвузлиги, йиртқичлиги Навоийни «ҳайрат майидан маст» бўлишига сабаб бўлади. Навоий бу ерда табиатнинг гўзаллигини, яшовчанлигини жамият орасидаги кўнгил оздирувчи мудҳиш манзараларга қарши қўяди. Бу антитеза (қарама-қарши қўйиш) жамият орасидаги жирканч кайфиятни янада тўла тасаввур қилишга йўл очади.

Навоий табиат лавҳаларининг тасвирларига фавқулодда бир жўшқинлик билан киришади. Бу пайтда ўзида сира кўрилмаган кўтаринки бир руҳ ва завқ ҳис этади. Шунинг учун лирик бир чекиниш билан соқийга хитобан айтади:

Субҳдур, эй соқий, этиб меҳр фош¹,
Тут менга бир жом² нечукким қуёш,
Тонг қуши чун берди паём³ сабуҳ⁴,
Нўш этайин⁵ бир-икки жоми сабуҳ.
Субҳ сафолик⁶ майидин маст ўлай,
Тонг қушига нолада ҳамдаст⁷ ўлай.

Куйди қуёш ўтига зулмат туни,
Учди ҳаво узра нужум⁸ учқуни,
Жилва бўлиб кам кеча товусидин,
Нур кетиб гуллари кўзгусидин.

Табиатнинг бу рангин ва жилвали кўриниши Навоийни поёнсиз ҳайратда қолдиради. Лекин бу ҳайратдан нима фойда?

Ким недурур ҳайрати бефойда,
Сенга бу ҳайрат била не фойда?

¹ Э т и б м е ҳ р ф о ш — илтифот этиб, марҳамат қилиб.

² Ж о м — қадаҳ, коса.

³ П а ё м — хабар, дарак.

⁴ С а б у ҳ — тонг пайтидаги ичкилик, майхўрлик.

⁵ Н ў ш э т м о қ — ичмоқ.

⁶ С а ф о — тоза, тиниқ.

⁷ Н о л а д а ҳ а м д а с т б ў л м о қ — бирга сайрамоқ.

⁸ Н у ж у м — юдузлар.

Хўш, фойдали нима иш қилиш мумкин? Бунга Навоий жуда яхши жавоб беради:

Сайри ҳақиқатдан ўлуб баҳравар,
Айла басират кўзи¹ бирла назар!

Навоийча, табиат гўзалликлари сайридан ҳақиқат сайри фойдали ва афзалроқдир. Бунинг учун жамият ичига кириб, ҳар нарсага басират кўзи (ибрат ва онг кўзи) билан қараш керак. Бироқ, Навоий ўз жамиятига назар солиб нимани кўрди? Унинг кўз ўнгидан, бутун вужудидан қаҳр-ғазаб, тигидан қон ва заҳар томаётган жаллодлар, инсон қонини май ўрнида ичувчи йиртқич подшоҳлар ясов тортиб ўтдилар. Навоий бу йиртқич ҳолига келган шоҳларнинг қуйидаги мудҳиш суратини чизади:

Жумлаи оламга иши қаҳр ўлуб,
Аччиғидин бошдин-оёқ заҳр ўлуб,
Тиг солиб ҳар сори аччиғидин,
Қон демаким заҳри томиб тигидин,
Эл бошининг косасидин жом анга
Май ерида қон бўлуб ошом анга.

Мана шу мудҳиш ва баднамо манзаралар Навоийни чексиз ғам ва андуҳларга солади. У ўзининг бу қонхўр жаллодлар орасида ёлғиз эканини ҳис этади:

Ғурбат ўти ҳар дам ўлиб шуълазан²
Тушди хаёлига ҳавоий ватан.

«Ҳайратул-аброр»нинг вафо ҳақидаги боби ҳам ўқувчини тамом ҳайратга солади. Дарҳақиқат, инсоний фазилатларнинг бири вафодир, шунинг учун Навоий бу фазилатни энг қимматли гавҳарлардан ҳам ноёб ва қимматлироқ деб ҳисоблайди:

Ҳар на жавоҳирки хаёл айлагай,
Жавҳарини ақл савол айлагай,
Юз топилур бир деса бу кон аро.

¹ Б а с и р а т к ў з и — ибрат кўзи.

² Ш у ъ л а з а н — шуълаланувчи.

Юз деса, минг анга бу уммон¹ аро.
Ғайри ҳам улдурки, жаҳонтоб² эрур,
Ким, бу денгиз қаърида ноёб эрур,
Бир дур агар айласа зоҳир жамол,
Иккиси жамъ ўлмоқ эмас эҳтимол.
Сўрса отин аҳли сафо жавҳари,
Оҳ чекиб, деки: — Вафо гавҳари.

Модомики, «вафо гавҳари» бу қадар ноёб ва бу қадар бебаҳо экан, бас, у ҳолда бевафоларни нима деб англаш керак?

Ереки ойини вафо йўқ анга;
Шамъ кабидурки зиё йўқ анга.
Шамъеки йўқ анда зиё тўшаси,
Утсиз эрур ўйлаки муз шушаси.

Вафоли ёр топиш шарафига эришган бир гадо Навоийнинг фикрича, жаҳон шоҳларидан кўра бахтиёрдир:

Жумла жаҳон шоҳлигинин ори бор,
Кимки гадо дур, доғи бир ёри бор.

Навоий, вафонинг фойдасини ва шарофатини кўрсатиш учун мудҳиш бир воқеани ҳикоя қилади. Бу шундан иборат. Амир Темур кўп мамлакатларни фатҳ қилгандан кейин ўз жаҳонгирлигини давом эттириб, Ҳиндистон устига қўшин тортади. Ҳинд халқи ҳар қанча қаҳрамонлик билан ўз ватанини ҳимоя қилса ҳам, Темур қўшинининг даҳшатли ҳужумига тоб келтира олмай, охирида таслим бўлади. Бироқ қонхўр Темур ҳинд халқини гуноҳкор санаб, ҳаммани баравар ўлдиришга фармон беради. Қутурган аскарлар ёш-қари, хотин-болаларни бир бошдан қиличдан ўтказа бошлайдилар. Тўсатдан бир йигит хотини билан қўлга тушади. Аскарлар йигитни ўлдираамиз, деб қилич кўтарганда, хотини, мени ўлдиришлар, деб ўз бўйинини қиличга тутуди. Аксинча, хотиннинг бошини кесамиз деб қилич кўтарганларида йигит фарёд қи-

¹ У м м о н — денгиз.

² Ж а ҳ о н т о б — жаҳонни ёритувчи.

либ, уни қўйиб, мени ўлдиришлар деб, бўйнини қилчига тутади.

Навоий тили билан айтганда :

Базл¹ қилурлар эди бир-бирга бош,
Бошларига тиг учун эрди талош.

Бу ҳолдан таажжубланган аскарлар воқеани Темурга айтадилар. Бундай мислсиз вафодорлик Темурнинг тош қалбига таъсир этиб, ҳам уларни, ҳам ҳинд халқини афв қилади. Бу ҳикоядан чиқадиган хулоса равшан:

Навоий оиланинг мустаҳкам бўлишини орзу қилар эди. Чунки оиланинг мустаҳкамлиги жамиятнинг мустаҳкамлигига далолат қилади. Инқирозга юз тутган жамиятлар ёлғиз иқтисод ва сиёсатда эмас, балки оилавий жиҳатдан ҳам чириб емириладилар. Ундай оилаларда эр билан хотин, ота билан ўғил орасида самимият, шафқат ва фидокорлик бўлиши мумкин эмас. Оила жамиятнинг пойдевори вазифасини бажаради. Навоий шу пойдеворни мустаҳкамлаб, ўзи яшаган жамиятни тузатмоқчи бўлди. Бироқ вақт ўтган эди, яъни, феодализм ҳеч қандай дору дармон билан тузалмайдиган маразга мубтало эди.

Навоий орзу қилган мустаҳкам оилавий турмуш ва фидокорлик бизнинг жамиятимиз каби соғлом ва бардам жамиятдагина бўлиши мумкин. XV асрда ноёб бўлган «вафо гавҳари» маърифатли совет ёшларининг фазилати бўлиб қолди. «Ҳайратул-аброр»нинг кишини ҳайратга соладиган жиҳатлари, қисқача айтганда, ма-на шулар.

¹ Б а з л — бағишлаш, ҳады қилиш.

«ФАРҲОД ВА ШИРИН»

Менга не ёру не ошиқ қавасдур,
Агар мен одам ўлсам ушбу басдур.

«Фарҳод ва Ширин» «Хамса»ни ташкил этган дostonларнинг иккинчиси бўлиб, Навоийнинг энг кўп шуҳратига сабаб бўлган асардир. Бу асарнинг ижобий қаҳрамонлари Навоий замонаси учун идеал образлар эди, аммо салбий қаҳрамонлари ҳар қадамда учрар эдилар, яъни Навоий бу ажойиб дostonини у замоннинг шоҳлари ва шаҳзодалари учун бир дастуриламал сифатида тақдим қилган эди. Малика Маҳинбону билан шаҳзода Фарҳоднинг иш услуби Ҳусайн Бойқаро билан унинг ўғли ҳам валиаҳди Бадиуззамон кабиларга намуна қилиб берилган.

«Фарҳод ва Ширин» дostonида олға сурилган идеалларни яхшироқ англамоқ учун Навоий яшаган тарихий даврга назар солиб ўтайлик. Жаҳонгир Амир Темурнинг вафотидан сўнг, унинг поёнсиз мамлакатида зўр сиёсий чувалишлар юз беради. Аммо Темур авлодлари (темурийлар) 75—80 йиллар давомида ўзаро тахт таллашиб уришадилар. Узоқ вақт давом этган бу ички урушлар натижасида халқ хўжалиги қақшайди. Собиқ Темур империясига қарашли Ўрта Осиё, Закавказье, Ҳиндистон, Арабистон, Афғонистон ва Эронда халқ хўжалиги тушкунликка юз тутуди. Шоҳларнинг кайф-сафоси учун тушаётган кетма-кет солиқлар камбағал деҳқон ва ҳунарманд косиб оммасининг хонавайрон бўлишига сабаб бўлади, халқ қашшоқлашади. Халқнинг у даврдаги иқтисодий аҳволини англаш учун қуйидаги факт анча характерлидир. Масалан: машҳур Мирзо Бобир бобосининг пойтахти Самарқандни уру-

шиб олганда, ўз аскарларини таъминлаш учун овқат топа олмай шаҳарни ташлаб кетишга мажбур бўлади.

Навоий ана шу Темур сулоласининг сўнгги подшоҳи Ҳусайн Бойқаро замонида унга вазир бўлиб яшади. Бу вақтлар Темур сулоласининг инқирозга юз тутган даври бўлиб, темурийлар том маъноси билан разолатга юз тутган эдилар. Ҳамиша бола отага, ота болага қарши омонсиз ёв бўлиб, бир-бирларига тиг тортадилар. Машҳур олим Улуғбекнинг разил ўғли Абдуллатиф томонидан ўлдирилиши буни очиқ исбот қилади. Бундан ташқари, Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Бадиуззамон отасига қарши бир неча марта исён кўтариб, тахт даъво қилади. Агар ўртада Навоийнинг зўр обрўси ва ҳикматли насихатлари бўлмаса, Ҳусайн Бойқаронинг тақдири ҳам Улуғбекнинг тақдиридан бошқача бўлмас эди. Шунингдек Ҳусайннинг жияни Муҳаммад Ёдгор тоғасига қарши исён кўтариб пойтахт — Ҳиротни босиб олган вақтида ҳам, Навоийнинг чексиз обрўси ва тадбири бу давлатни сақлаб қолди. Навоийнинг бундай можарожў ҳаракатларга қарши чиқиб, уларни бостириши, унинг Ҳусайн Бойқарога ён босишидан эмас, балки эзилган халққа шафқати натижасидир. Чунки, бу уруш-талашларнинг бутун оғирлиги халқнинг елкасига тушишини Навоий билар эди.

Қисқаси, темурийлар орасида шафқат, марҳамат, ота-она, оға-инига нисбатан ҳурмат ва самимият каби кишилик фазилатлари битиб, улар «маданий» ваҳшийлар даражасига тушган эдилар.

Навоий ана шу аянч даврда яшади. У ўзининг узоқни кўрувчи кўзлари билан бу разолатларни кўриб, мушоҳада ва муҳокама қилар эди. Навоий ўзининг «Хамса»сида, «халққа мураббийлик қилиш менинг ҳиссамга тушди», деб, ўзининг у жамиятдаги мавқеини жуда тўғри ифода қилади. Ўзбек халқининг улуғ мураббийси Навоий бу халқнинг саркардаларини тарбиялаб янги одам қилмоқчи бўлди. Мана шу улуғ ғояни рўёбга чиқариш учун Навоий ўзининг сиёсий ва адабий фаолиятидан кенг равишда фойдаланди.

Навоий Ҳусайн Бойқарога ёзган хатларида, мамлакатни идора қилишнинг ўша замон учун энг ажойиб ва демократик усулларини тавсия қилади. Мазлумларнинг арзу додига етиш, золимларни иш бошидан ҳайдаш, мактаблар очиш, мамлакат иқтисодиётини оёққа

бостириш учун савдо ишларини ривожлантириш, пора-хўрларга қаттиқ жазолар бериш, фисқ мажлисларига ҳирс қўймаслик, фоҳишахона, қиморхона, ичкиликхоналарни ёпишни талаб қилади. Навоийнинг шу хатларидан баъзи намуналарни кўрайлик:

«Эрта билан ҳарамдан чиққач, девонда¹ ўтириб, додхоҳ² сурулса, доғи додхоҳ сурарда ўзлик³ билан машғуллик қилинса, агар мазлумга бировдан зулм ўтган бўлса, золимларга мужиб⁴ интибоҳ бўлса».

«Атроф — жавонбидан доғи элнинг ариза дошти келса, бот узанур элни кўп тўхтатилмаса. Ҳар қайсига ўз ҳолига кўра илтифот қилинса».

«Яна улким, мажлис қуриб чағир⁵ ичарга кўп ҳирс кўрсатилмаса».

«Ов ва қушга машғуллик қилмоқ кўп бўлмаса».

«Девонбекларга ҳукм қилинсаким, ҳар кун девонда ўтириб, мусулмонлар ишини битирсалар. Бу кунги ишни тонглага қўймасалар».

«Шаҳарни идора қилиш ишига яхши эътибор қилинса. Андоқким, шаробхона, байтуллутф⁶, қиморхона буларга ўхшаш номашру⁷ ишларни ман қилинса».

Навоий мамлакатни обод қилиш, маданият ва халқ хўжалигини ривожлантириш соҳасида жуда кўп ишлар қилади. Машҳур Венгрия олими Герман Вамбери ўзининг «Бухоро ёки Мовароуннаҳр тарихи» номли асарида Навоийнинг шу фаолияти ҳақида бундай дейди:

«Тарихчи Самад Мирзонинг ривоятига кўра, Мир Алишер ёлғиз Хуросонда мадраса, карвонсарой, кўприк, масжид, касалхона, қироатхона каби 370 иморат бино қилишга амр этган» (иккинчи том, 44-бет).

Шундай қилиб, Навоийнинг сиёсий фаолияти унинг адабий фаолияти билан қаттиқ боғланган. Юқорида келтирган фактларимиз Навоий ижодиётида олға сурилган идеалларни ҳаётга татбиқ қилишга уринишдан иборатдир. Бироқ, кенг миқёсда эмас. Навоий идея-

¹ Девон — идора.

² Додхоҳ — арз сўраш, аризаларни текшириш.

³ Арзни подшо ўзи сўрасин.

⁴ Золимларга қаттиқ жазо берилса.

⁵ Чағир — ичкилик.

⁶ Байтуллутф — фоҳишахона.

⁷ Номашру — ёмон.

ларини кенг миқёсда турмушга татбиқ қилиш учун у замоннинг муҳити йўл қўймасди.

«Фарҳод ва Ширин» достони ана шундай тарихий даврда тарбиявий мақсадни кўзда тутиб ёзилган бир асардир.

Навоийнинг бу асари («Хамса»даги бошқа асарлари ҳам) шарқ дostonчилиги учун анъана бўлиб қолган маснавий йўлида, аруз вазнида ёзилган. «Фарҳод ва Ширин» достони 11564 мисрадан иборатдир.

Навоий Озарбайжон ва Эрон шоирлари томонидан бир неча мартаба қаламга олинган шу шарқ афсонасини ишлашга киришар экан, бу восита билан ўзининг идеалларини намойиш қилиш имконияти борми-йўқлиги ҳақида кўп бош қотиради. Чунки, Навоий шеърда оригиналликни ҳар нарсадан устун санайди:

Ани назм этки, тарҳи тоза¹ бўлғай,
Улусга майли беандоза² бўлғай.

Навоийнинг жиддий илмий текширишлари бу афсонадан ўз ғояларини ташвиқ қилиш мумкинлигини очиб беради.

Топилди онча сўзким, комим³ эрди,
Қуйилди онча майким жомим эрди.
Бу дурлар чунки манзум⁴ бўлғусидур,
Қулоқ солганга маълум бўлғусидур.

Дарҳақиқат, Низомий ва Хисравлар бу сюжетга таъмом бошқа жиҳатдан ёндашган ва уни бошқача тасвир қилган эдилар. Навоий эса бу сюжетга бошқа маъно бағишламоқчи, унга янги «дурлар» қўшмоқчи бўлди. Навоий томонидан қўшилган бу «дурлар»нинг нимадан иборат эканлигини англамоқ учун Низомий достонига кўз солиб ўтайлик:

Низомийнинг бу сюжетдаги асари «Фарҳод ва Ширин» эмас, «Хисрав ва Ширин» деб аталади. У дostonнинг асосий ва ижобий қаҳрамони Эрон подшоҳи Хисравдир. Фарҳод, Ширин, Фарҳоднинг содиқ дўсти

¹ Т о з а — янги.

² Б е а н д о з а — бу ерда, чексиз.

³ К о м — мақсад, мурод.

⁴ М а н з у м б ў л м о қ — шеърга айланмоқ.

Шопур бўлса, аҳамиятсиз кишилар сифатида тасвир қилинади. Навоийда эса, бунинг акси. Навоийнинг достонида марказий образлар Фарҳод, Ширин, Шопур ва Баҳромлар бўлиб, булар Навоийнинг олижаноб идеяларини ташувчилардир. Шунинг учун Навоийнинг бутун таважжуҳи шуларга қаратилади. Низомийнинг севikli қаҳрамони Хисрав эса Навоийнинг омонсиз қаҳр-ғазабига дучор бўлади. Навоий Хисравни инсон қиёфатида яратилган йиртқич сифатида ўз ўқувчисига тақдим қилади ва унинг ошиқлик даъвосида бўлгани учун мазаҳ қилади.

Образларга бўлган шу икки хил муносабатнинг ўзиёқ бу улуғ ёзувчилар орасидаги катта тафовутни очиб беради.

«Фарҳод ва Ширин» достонида бутун воқеа ва ҳодисалар икки ёшнинг ҳароратли, соф севгиси фонида берилади. Қаҳрамонларнинг бошқа хислатлари эса, ҳақиқий ошиқнинг табиий фазилати сифатида баён қилинади. Чиндан ҳам Навоий ўзининг бу ажойиб достони билан муҳаббат китобига янги ва ҳикматли саҳифалар қўшди.

«Фарҳод ва Ширин» достонида бир-бирига қарама-қарши қўйилган икки наслни кўраимиз. Бир томонда Фарҳод, Ширин, Шопур ва Баҳром, иккинчи томонда Хисрав, Шируя ва «Ёсуман»¹.

Фарҳод — бу — бутун инсоний фазилатларни ўзида акс эттирган олижаноб одамнинг образидир. Фарҳоддек бир одамни кишилик жамияти узоқ замондан бери орзу қиларди. Ниҳоят, бу идеал одам Навоийнинг хаёл гулшанида ўсиб вояга етди. Агар диққат қилинса, Фарҳодда жаҳон адабиётидаги энг яхши қаҳрамонларнинг ҳамма фазилатлари марказлаштирилгани кўрилади. Фарҳод — олим ва мутафаккир.

Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,
Билиб таҳқиқини касб етмаган илм,
Деди: «ҳар ишки қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод...»

Фарҳод — фавқулудда жисмоний кучга эга бўлган қаҳрамон ҳам ватанпарвар образдир. Фарҳод шоҳлик-

¹ «Хамса»да бир эмас, икки маккора кампир зикр қилинади, бироқ улар отсиз, яъни ҳеч бири Ёсуман деб аталмайдилар (Т. Ж.).

ни «тупроқ билан тенг» кўриб, бутун ҳаётини билимга, маърифатга ва санъатга бағишлади. Билим унинг қувватига қувват қўшди, у илмдан куч олиб, қаттиқ тошларни мумдек кесди. Ҳаёт тилсимларини очай деб энг хатарли йўлларга қадам қўйди. Жамиятнинг ўсишига ҳов бўлган қора кучларни: оғзидан ўт сочувчи аждаҳони, Аҳраман номли мудҳиш девни ўлдирди. «Темир одамларни» курашда енгиб, тилсимларни очди. Янги илмий мўъжизалар яратди. Ёлғиз ўзи юзлаб денгиз қароқчиларини енгиб, ўлим кутган кишиларга янги ҳаёт бағишлади. Маъшуқасининг ватанига ҳужум қилган Хисрав аскарларининг бошига бало тошини ёғдирди.

Фарҳод ўзининг бу фавқулодда ишларига ажиб бир яқун ясайди. У мен шундай ишларни қилдимки, одам боласи яратилгандан бери ундай ишни қила олмаган эди, деб тўғри айтади:

Биринчи — Юнонга маркаб¹ сурганимни,
 Қилиб разм² аждаҳо ўлдирганимни.
 Иккинчи — Аҳраманга айлабон кин,
 Жаҳонни қилганим қон бирла рангил.
 Учинчи — Искандари Румий тилсимин —
 Ки очдим танг қилиб ер бирла жисмин,
 Бўлиб тўртинчи — Суқротга рақамкаш³
 Ки ғори ичра кирдим, аждаҳоваш⁴.
 Ки то олам биноси бўлди бунёд.
 Бу янглиғ қилмади иш одамизод.

Фарҳод — донишманд ва мамлакат ободончилиги учун чалишувчи улуғ инженердир: у, ўзининг би им ва ҳунарини жамиятга бағишлади:

Ки вайроналикларида юз гуҳардур,
 Агар қилсам мадад воқе⁵ ҳунардур,
 Ҳунарни асрабон неткумдур охир?
 Олиб тупроққа му кеткумдур охир?

¹ М а р к а б — от.

² Р а з м — уруш.

³ Р а қ а м к а ш — ёзувчи, котиб, бу ерда Суқрот фикрларини эшитганимни, маъносида.

⁴ А ж д а ҳ о в а ш — аждаҳодек.

⁵ В о қ е ғ ҳ у н а р д у р — мадад қилсам қўлимдан келади, маъносида.

Фарҳод инсонпарвар — гуманист ва интернационалист образдир. Фарҳоддаги гуманизм ва интернационализм унинг арман қизига бўлган оташин севгисида, бошқа ирқ ва миллатга мансуб Шопурга бўлган самимий дўстлигида ҳамда бутун инсониятга бўлган шафқат ва марҳаматида кўринади. Узининг бой билим ва ҳунарини тупроққа олиб кетгиси келмай, жамиятга қолдириб кетишга шошилиши ҳам Фарҳоднинг кишилик жамиятига бўлган муҳаббатини кўрсатади.

Фарҳод тож-тахтни назарига илмовчи, илм, санъат ва ҳунарни шоҳликдан аъло ҳисобловчи камтар бир йигитдир:

Бўлуб шоҳлар эшигининг гадойи
Ва лекин ул гадолар хоки пойи!
.
Кўнгул, айлабсен ул шоҳлиқ била кенг,
Менинг олимда ул тупроқ била тенг.

Фарҳод — ҳаммадан ҳам ҳақиқий ошиқ образдирки, Навоий ундаги бошқа сифатларни ана шу ошиқликнинг самарасидек талқин қилади.

Навоий бу мукаммал шахсни ўзига замондош бўлган шаҳзодалар учун ибрат тарзида юқори кўтарди ва уларга қарши қўйди.

Ширин — ўзининг фазлу камоли ва дунёни англаши жиҳатидан Фарҳоддан сира кам бўлмаган бир олижаноб қиздир. Малика Маҳинбону давлатни идора қилиш ишида жияни Шириннинг оқилона маслаҳатларини бир қонун санайди. Маҳинбонунинг мамлакат ободончилиги учун ариқлар, каналлар қаздириши — Шириннинг доно маслаҳатлари натижасидир. Ширин ўзининг гўзаллиги билан эмас, балки тенгсиз ақли, фаросати, донишмандлиги билан Маҳинбону саройига маънавий куч бағишлайди.

Ширин қаттиқ иродали, жасур қиз сифатида, айниқса, севимлидир. Унинг бошида ўлим қиличлари ялтираганда ҳам таслим бўлмайди, бу жиҳатдан қараганда, Ширин тиз чўкиб яшагандан тик туриб ўлиш афзал, дейдиган асримизнинг қизларига ўхшайди.

Фарҳод билан Ширин бир-бирларини энг оташин

¹ Хоки пойи — оёғининг тупроғи.

муҳаббат билан севадилар. Ширин Фарҳодни ёлғиз гўзал шаҳзода бўлгани учун эмас, балки ҳар нарсадан олдин дунёнинг ягона олими, ҳар ишга қодир, ҳунарларни эгаллаган ва фазлу камолотда тенгсиз бўлгани учун севади. Яъни буларнинг севгиси чуқур социал мундарижага эга. Бундай пок ва самимий севги, севувчининг маънавийётини севилгувчининг шарафини кўтаради. Навоий бундай севгини инсониятчилик нишонаси деб атайди.

Ҳижоби¹ бода зўридинки кетти —
Пари изҳори инсоният этти:
— Ки эй олам элидин фард², нодир,
Келиб зотинг бари қудратда қодир.
Ҳунарда зердастинг³ барча олам...
Ҳунар йўқим, камолу фазл аро ҳам.

Улуғ гуманистлар одамийликни ҳар нарсадан аъло санайдилар. Навоийча, ишқ одамнинг қадр қиммати-ни осмон юксаклигига кўтаради. Шунинг учун Ширин ўз севгисининг асли моҳиятини ҳақиқий одам бўлишдан иборат деб билади:

Менга не ёру не ошиқ ҳавасдур,
Агар мен одам ўлсам ушбу басдур.

Шопур образи эса, самимий дўстликнинг порлоқ намунасидир. У ўзбек халқининг «Дўстинг учун қон ют» деган ҳикматли мақолини ўзида тўла акс эттирган бир йигитдир. Адабиётда энг содиқ дўстларнинг образи сифатида Афтондил ва Тариёлларни биламиз. Буларнинг ҳар бири ўзининг шахсий бахтиёрлиги учун дўстининг бахтиёрлигини шарт деб биладилар. Навоийнинг Шопури ҳам ана шу типдаги содиқ ва фидокор дўстининг образидир, энг қийин пайтларда дўсти Фарҳодга кўмак беришни Шопур ўзининг инсоний бурчи деб билади. Чунки:

Вафо ваъданга фош этмоқ кераксен,
Дегин сўз бошига етмоқ кераксен.

¹ Ҳ и ж о б — парда.

² Ф а р д — ёлғиз, ягона.

³ З е р д а с т и н г — қўл остингда.

Шопур диний, миллий ва ирқий айирмани билмовчи бир интернационалист, гуманист образи сифатида, айниқса қимматлидир. Шопурнинг хитой йигити Фарҳод ва арман қизи Ширин учун тортган заҳматларини ўқувчи завқ ва ҳаяжон билан кузатиб боради. Шопур Навоийнинг энг олижаноб идеалларини ўзида акс эттиради.

Улуғ классикларни мутолаа қилганда, ўқувчи ҳамиша бир фикрий бирликка дуч келади. Бу ҳолни Шота Руставели, Навоий, Шекспир ва бошқаларда кўриш мумкин. Бу фикрий бирлик нимада? Бу шундаки, улар севги ва дўстлик миллий, диний ва ирқий айирмани билмайди, севги ва дўстлик ҳар қандай диний, миллий тўсиқларни бузиб, инсониятни бирлаштиради, деб таъкидлайдилар. Дарвоқе, бу ҳақиқатни Фарҳод, Ширин, Шопур, Таризл, Афтондил, Ромео, Жульетта, Гамлет ва Горацио образларида очиқ кўриш мумкин.

«Фарҳод ва Ширин» достонининг яна бир ижобий ва севимли қаҳрамони Фарҳоднинг дўсти ҳам қариндоши Баҳром образидир. Баҳром бу достоннинг бошида ва охирида кўринади. Маълумки, достондаги воқеа Хисрав бошлиқ қора кучларнинг вақтинча «ғалабаси» билан тугайди, зотан, у даврда Фарҳодлар олға сурган идеалларнинг ғалаба қилиши мумкин эмас эди. Лекин, Навоий ўз фикрларини ташиган бу қаҳрамонларнинг мағлубиятидан умидсизликка тушмайди. Навоий келажакка кўз тикади. У, кечикиб бўлса ҳам, ҳақиқат ва адолатнинг тантана қилишига қаттиқ ишонади. Баҳром ана шу ҳақиқат ва адолатнинг қудратли симболидир.

Баҳром Фарҳоднинг арман мамлакатига Хисравнинг бандида эканини эшитиб, сонсиз-саноқсиз қўшин билан етиб келади. Бироқ, вақт ўтган, Фарҳод, Ширин ва Маҳинбону ўлган эдилар. Дўсти ва маслакдоши Фарҳоднинг ўлими Баҳромга шу қадар қаттиқ таъсир қиладики, бутун олам унинг кўзига қоронғи бўлади. У Фарҳодга мотам тутиб ва қабрини қучоқлаб йиғлайди. Навоий бу мотам маросимини зўр куч билан тасвир қилади:

Кўзим чиқсин сени кўргунча мундоқ...
Кесилсин тил сени сўргунча мундоқ...
Нелар келмиш бошингга гурбат ичра?

Не гурбатлар чекибсан шиддат ичра?
Кўзинг очиб, кўтарғил бошинг охир —
Ки келмиш бир ҳазин қўлдошинг охир,
Етиб гардунга ун, сесканмагинг йўқ.
Тушиб оламга ўт, тебранмагинг йўқ,
Кўз очмассен, дебон келган қулумдур.
Масал чин бўлдиким: «Уйқу ўлумдур».
Бу ишнинг тоқати мендан йироқдур,
Муни кўргунча ўлсам яхшироқдур...

Баҳром дўсти Фарҳоднинг қабри устида «сенинг ҳар бир томчи қонинг учун душманнинг дарё-дарё қонларини оқизаман», деб қасамёд қилади. Эрон қўшини Баҳромнинг ҳайбатидан ларзага тушади. Баҳром шу пайтдан фойдаланиб, бутун уруш зарарларини эронийлардан тўлатиб, ўзларини арман мамлакатидан ҳайдаб юборади. Маҳинбону авлодларидан инсофли ва адолатли бир кишини подшоҳ қилиб кўтаради. Қисқаси, Баҳром арман ўлкасига ҳақиқат ва адолат уруғини сепаиб, вайроналарни обод қилади, халқнинг маишатини яхшилайти:

Қилиб ул адл ойинини бунёд —
Ки адлидин бўлуб вайронлар обод.
Не ерким бузди беандоза, Хисрав,
Ани айлаб иморат тоза Хисрав¹
Бериб Баҳром анга ишрат асосин
Ливоу² тожу ганжи беқисин.

«Фарҳод ва Ширин» достонининг салбий қаҳрамонлари Хисрав, Ёсуман ва Шируя саналади. Хисрав — жабр, зулм, ҳақсизлик, зўравонлик, қисқаси, шарқ ҳарбий феодал истибдодининг мужассам тимсолидир. У, ошиқ эмас, балки разил, булғанч бир шоҳдир. Хисрав учун Шириннинг ҳуснидан ҳам муҳимроқ бир нарса бор. Бу — арман ўлкасининг бойлигидир. Хисрав ҳақиқий ошиқнинг эмас, йиртқич жаҳонгирнинг образидир. Хисравнинг ўнлаб хотинлари, неча юзлаб канизаклари бор. Лекин унинг ҳайвоний ҳислари булар билан қонмайди. У яна дунёнинг қайси ерида бир гў-

¹ Т о з а Х и с р а в — Баҳромга ишоратдир.

² Л и в о — байроқ.

залнинг таърифини эшитса, ўзини «ошиқи беқарор» ҳисоблаб, шу томонга қараб ҳарбий юриш бошлайди. У ўзининг ҳақиқий ошиқ эканини қалби ва тили билан эмас, қиличи билан «исбот» қилмоқчи бўлади. Навоийнинг уқдиришича, бу ошиқлик шеvasидан йироқ, севги мантиқига сиғмайдиган аҳмоқона бир ҳаракатдир. Хисравнинг элчиси (тўғриси, совчиси) Ширин билан Маҳинбонудан рад жавоби келтиргач, ошиқлик даъвосида юрган Хисрав қонхўр бир йиртқич ҳолига келиб, бундай дейди:

Ситамдин¹ еткурай андоқ сазое,
Солай кишварлари² ичра балое!..

Навоий бу сохта ошиқнинг ваҳшийларча ҳаракатидан нафратланиб, бундай дейди:

Керак ишқ аҳли қул бўлмоқ бу сўзга —
Ки шоҳлик ўзгаю ошиқлик ўзга.

Хисрав нақадар қутурмасин, ўзини қанча даҳшатли ва ҳайбатли қилиб кўрсатмасин, барибир, у Фарҳоддек баҳодирга тенг бўла олмайди. У Маҳинбону қалъасини ойлаб муҳосара қилса ҳам, Фарҳоднинг ваҳмидан қатъий ҳужум қилишга журъат қилолмайди. Хисравларнинг бундай пайтларда биргина чоралари бор. У ҳам бўлса: макр, ҳийладир. Хисрав ўзи нечоғлик разил, нечоғлик палид ва пасткаш бўлса, унинг атрофини ўраган одамлар ундан ҳам палид, муртад эдилар. Хисрав, макр ва ҳийлада шайтонга дарс берадиган Ёсуманни топиб, Фарҳодни тутиб келишга буюради. У Фарҳодга Ширин ҳақида ёлгон, лекин жуда мудҳиш хабарларни келтириб, унинг соф қалбида жароҳатлар очади. Унингсиз ҳам Фарҳод севги ва ҳажр аламларидан заифланиб қолган эди. Шунинг учун, у ўлимдан ҳам оғир бўлган бу мудҳиш хабарга чидай олмай йиқилади. Маккора Ёсуман эса унга дори искатиб, яна ҳушсиз қилади. Хисравнинг «кучи» ва «қудрати» мана шу. «Правда» газетаси айтгандай, Хисрав — ўз кучига ишонмаган мўрт империалистларни, Ёсуман эса, уларнинг писмиқ диверсантларини эсга келтиради.

¹ С и т а м — жабр, зулм.

² К и ш в а р — ўлка.

Фарҳод ва Хисравнинг маънавиётларини англамоқ учун, улар орасида бўлган диалог гоят характерлидир. Фарҳод билан Хисрав орасидаги диалог — Навоийнинг севгига бўлган муносабатини, уни қандай англаганини ва севги китобига нималар қўшганини очиб беради. «Ишқ» номидан лоф уриб юрган Хисрав Фарҳод қаршисида ўзини ишқнинг алифбесидан ҳам хабарсиз эканини билдириб қўяди. Хисрав ишқ ҳақида гумроҳларча сўроқ беради. Фарҳод бўлса унга ҳикматли жавоблар қайтаради. Хисравнинг бутун фожиаси шундаки, у бундай пурҳикмат жавобларни англаш истеъдодига эга эмас эди. Хисравнинг маънавий пучлиги, севгини англамаганлиги унинг ҳар бир сўроғидан кўриниб туради. Хисрав Фарҳодга, мен сенга пул ва мамлакат берай, сен севгини тарк қил, деб алдайди. Фарҳод эса бу сўздан заҳарханда қилиб, кимёни тупроқ билан алмаштирмаслигини айтади. Хисрав Фарҳоддан севгида подшоҳга шерик бўлмасликни талаб қилади. Фарҳод бўлса севгида шоҳ билан дарвеш фарқсиз эканини эълон қилади ва севги юракнинг шундай бебаҳо жавҳарики, бундай пок нарсадан жоҳ аҳли (шоҳлар, тахт эгалари) маҳрум эканини айтади:

Деди: Қайдин сен эй, мажнун гумроҳ?

Деди: Мажнун ватандин қайда огоҳ

Дедиким: Куймагингни айла маълум!

Деди: Андин эрур жоҳ аҳли маҳрум!

Деди: Бу ишқдин инкор қилгил.

Деди: Бу сўздин истиғфор¹ қилгил!

Деди: Бу ишқ тарки яхшироқдур.

Деди: Бу шева² ошиқдин йироқдур.

Деди: Ол ганж меҳрин қўй ниҳони!

Деди: Тупроқа бермам кимёни!

Дедиким: Шаҳға бўлма ширкат андеш!³

Деди: Ишқ ичра тенгдур шоҳу дарвеш.

Деди: Кишвар берай, кеч бу ҳавасдин!

Деди: Бечора, кеч бу мултамасдин!⁴

Деди: Ишқ ичра қатлинг ҳукмин эткум!

Деди: Ишқиди мақсудимга еткум.

¹ И с т и г ф о р — тавба.

² Ш е в а — одат.

³ Ш и р к а т а н д е ш — шерик.

⁴ М у л т а м а с — илтимос.

Елғиз Хисравгина эмас, балки унинг атрофини ўраб олган ҳамма одамлар, ҳатто унинг ўғиллари ҳам маънавий жиҳатдан ўлган, кишилиқ қиёфатини йўқотган йиртқичлар эди. Навоий бу ҳақиқатни ўқувчига жуда моҳирлик билан кўрсатиб ва уқдириб беради. Воқеа бундай:

Кўп макр ва ҳийлалар билан Фарҳод ўлдирилгандан кейин Хисрав Маҳинбонуга яна совчи юборади. Бу совчи Фарҳоднинг ўлганини, Шириннинг эндиги кутиши фойдасиз эканини айтиб, урушни тўхтатишни ва Ширинни Хисравга беришни талаб қилади. Маҳинбону халқнинг осойишталигини кўзлаб, бу оғир талабни қабул қилади. Лекин, урушлар туфайли хафақонлик ва касалликка учраган Шириннинг тўйгача, бир неча вақт хушҳаво жойларда истироҳат қилиши лозимлигини шарт қилиб қўяди, Хисрав бу шартга кўнади.

Ширин истироҳатга чиққанда Хисравнинг ўғли Шируя узоқдан уни кўриб, дарҳол «ошиқ» бўлиб қолади. Шу кечасиёқ саройдаги бирмунча кишиларни «ўзига тобе» қилиб, отасини ўлдиради. Эртасига ўзини шоҳ эълон қилиб, Ширинга ўз номидан совчи юборади. Разилликда, аблаҳликда отасидан ҳам ўзиб кетган бу шаҳзода «севги»сига далил қилиб отасини ўлдирганини айтади. Энди Ширин ё севгилиси Фарҳоднинг фироғида ўлиши, ё Шируя каби муртад бир кимса билан бирга бўлиши керак эди. Табиий, Шириннинг мусаффо қалби сўнггисини ҳазм қила олмас эди, шунинг учун у биринчисини танлади. Зотан, Шириндек бир қизга Шируя билан умр кечиргандан кўра, ўлим шарафлироқ эди.

Мана шу Хисравлар, Шируялар, Навоий давридаги шоҳлар ва шаҳзодаларнинг, тўғрироғи, теурийларнинг ҳақиқий башаралари эди. Навоий Эрон подшоҳи Хисравнинг образи орқали ўз замонидаги шоҳлар ва шаҳзодаларнинг ҳақиқий образларини яратди.

Навоийнинг бу ажойиб достони ўзининг бадий юксаклиги жиҳатидан бутун дунё прогрессив адабиёт хазинасига энг қимматли гавҳарлар қўшади. «Ҳар бир халқ бадий асарлар яратиш билан умумиттифоқ санъат хазинасига гавҳарлар беради. Бугун биз ўзбекларнинг буюк шоири Мирали Шер (Навоий)нинг «Фарҳод ва Ширин» номли музыкали пьеса шаклига солинган

асаридан русларнинг лаззатланганини кўрамиз». («Правда» нинг ўзбек санъатининг ўн кунлигига бағишланган бош мақаласидан.)

«Фарҳод ва Ширин» драмаси — ранж, алам тортувчи кишиларнинг жонли драмалари каби қабул қилинади ҳамда ихтиёрсиз Шекспир эсга келади, унинг жумласини ўзгартиб, жаҳонда ҳеч қандай қайғули дoston йўқким, у «Фарҳод ва Ширин» дostonидан ҳам қайғули ва мунглироқ бўлсин... дейишга тўғри келади». (Русча «Санъат ва ҳаёт» журналидан, 8-сон.)

«Фарҳод ва Ширин» дostonи Навоийнинг доҳийлигидан башорат берадиган энг гўзал асарлардан бири саналади. Навоий бу асарда гуманизм, интернационализм, самимий севги, қаҳрамонлик ҳам ватанпарварлик каби прогрессив идеяларни илгари сурди. Билим, ҳунар ва санъатни юқори кўтариб, илмнинг ҳамма ютуқларини башариятга бағишлашга чақирди. Золимларга қарши кескин нафрат баён қилиб, Фарҳод тилидан, уларни ўлдиришга — «тирборон» қилишга даъват қилди. Навоий, Хисравларнинг «ғалабаси абадий эмаслигини, яқин келажакда ҳақиқат ва адолатнинг зафар топиб, тантана қилишини башорат этган эди.

«ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН»

Сўнгин нечаким узаттим охир,
Йиғлай-йиғлай тугаттим охир...

«Лайли ва Мажнун» достони Шарқ халқлари фольклорининг энг нодир намунаси саналади. Севги аламларида куйган, ҳажр оловларида ёнган бу бахтсиз ошиқлар ҳикоясини эҳтирос ва зўр руҳий тўлқинланиш билан эшитмаган киши эҳтимол Шарқда топилмас. Халқимиз ўзининг юрак жавҳари бўлган бу ажойиб достонни минг йиллар давомида сақлаб, қора кунларнинг аламли ёдгори сифатида бизга — бахтли болаларига совға қилди.

«Лайли ва Мажнун» достони ўтмишда озод кишилик муносабати ва севгига йўл йўқлигини, кишиликнинг шон-шарафи поймол қилинганини, давр савиясидан юқори кўтарилган кишининг бошига туҳмат тошлари ёғдирилганини сўзлайди.

Шарқда етишган доҳий ёзувчилар бу ажойиб афсонага эътиборсиз қараб қололмаганлар. Уларнинг ҳар бири кенг халқ орасига тарқалган «Лайли ва Мажнун» достони сюжетидан ўз ғояларини рўёбга чиқариш йўлида фойдаланишга уринганлар. «Лайли ва Мажнун» афсонаси сюжетига бошлаб асар ёзган, уни ёзма адабиётга киргизган киши, Озарбайжоннинг машҳур шоири Низомий бўлди. (Низомий ўз асарларини форстожик тилида ёзган эди.) Низомийдан сўнг 750 йил давомида 19 шоир шу сюжетда дoston ёздилар. Масалан, Хисрав Деҳлавий, Хотифий ва бошқалар.

Ўзбек тилида (умуман турк тилида) «Лайли ва Мажнун» сюжетига асар ёзган киши ўзбек поэзиясининг отаси Алишер Навоий бўлди. Лекин Навоий Шарқ

шеъриятида Лайли ва Мажнун ҳақида асар ёзган кишиларнинг биринчиси бўлмагандек, сўнгиси ҳам эмас. Навоидан сўнг турк-озарбайжон тилида Фузулийнинг машҳур «Лайли ва Мажнун»и чиқди. XIX аср давомида Навоийга тақлид қилиб, бир неча ўзбек ёзувчилари наср билан «Лайли ва Мажнун» ёздилар.

«Лайли ва Мажнун» сюжетида ўттизлаб шоирлар томонидан ёзилган бу дostonлар бир фикрнинг такрорий талқинидан иборат эмас, албатта. Ҳар бир муаллиф бу ранж, алам чекувчи ошиқларнинг қайғули саргузаштлари фонида ўзлари яшаган давр воқелигини ифодалашга киришганлар. Навоий айтганича, «афсона анга либоси мавзун» вазифасини бажарган. «Лайли ва Мажнун» номида ёзилган бу кўп сонли дostonларда сюжетга бўлган муносабатда ва уни тасвир қилишдагина эмас, балки сюжетнинг ўзида ҳам бир-биридан фарқ қиладиган жиҳатлари жуда кўп. Сўнгги ёзувчилар бу сюжетга ўзларидан бирмунча воқеалар қўшиб уни бойитганлар, Навоий бу дostonнинг шу сюжетдаги бошқа дostonлардан фарқи ва характерини қуйидагича тайин этади:

Лек ўлғуси дарду сўзи¹ кўпроқ,
Ҳангомаи дилфурузи² кўпроқ,
Улён гулу сунбул ўлса мавжуд,
Сен ўт ёққунг, аён қилиб дуд.
Кўрсанг улён дурри ягона,
Сен қилгунг кўз ёшини дона.
Бўлса улён сарви дилхоҳ³
Бўлғуси булён фиғон билан оҳ.

Навоий ўзи айтганидай, бу дostonда кўпроқ қаҳрамонларнинг ички кечинмалари, ҳиссиётлари, дард-аламлари тасвир қилинади. Асар бошдан-оёқ психологик тасвирлар билан тўла, қаҳрамонларнинг руҳий кечинмалари мунгли ва ғоят гўзал лирик формада баён қилинади. Асардаги бу руҳ шу қадар кучлики, ўқувчи ҳам ихтиёрсиз шу ғам-ғуссалар гирдобига кириб қолади ва ихтиёрсиз Мажнун билан мунгдошлик қила-

¹ С ў з и — куйиши.

² Д и л ф у р у з — кўнгилга хуш ёқадиган.

³ С а р в и д и л х о ҳ — бу ерда, хушбичим гўзалдай маъносида.

ди. Бу ғайри табиий ҳол эмас. Навоийнинг ўзи ҳам «Лайли ва Мажнун»ни «Фасонаи дард», «қора қайғу можароси» деб сифатлагандан кейин:

Сўнгин нечаким узаттим охир,
Ийғлай-ийғлай тугаттим охир...—

дейди.

Навоий «Лайли ва Мажнун»да нималарни куйлайди? Бу дostonда Навоий самимий севги, озод кишилик муносабати, шахснинг озодлиги ва илмнинг афзаллигини тараннум этади. «Лайли ва Мажнун» дostonида Навоийнинг севгига бўлган қарашлари камолотнинг юқори босқичига кўтарилади. «Фарҳод ва Ширин»да Навоий Хисравнинг севгини англамаганидан, унинг гумроҳлигидан йиртқичлигидан заҳарханда қилган бўлса, «Лайли ва Мажнун» дostonида феодал-аристократ синфининг, умуман, паст савиясидан, инсониятчилик нишонаси ва юрак жавҳари бўлган ишқни англаш иқтидорига молик эмаслигидан қаттиқ киноя қилади.

Маънавий жиҳатдан ўлган, ахлоқий томондан бузилган феодализм жамияти шароитида самимий севгини тасаввур қилолмас эдилар. У жамиятда севгининг нормал тараққийсига пул ва қилич монелик қиларди. Чин севги қаттиқ гуноҳ саналар эди. Навоий бу дostonда ошиқлиги орқасида гуноҳкор саналган Мажнун билан Лайлининг оқловчиси сифатида майдонга чиқди. Бу қудратли оқловчи ёлғиз ўз ҳимоясида бўлган Лайли ва Мажнунни оқлабгина қолмай, уларни гуноҳкор санаган феодализм жамиятини шу қадар шиддат билан қораладики, шу суднинг бошқарувчиси бўлган прогрессив кишилик у жамиятни ҳам руҳан, ҳам жисман ўлимга ҳукм қилди.

Бу ҳол прогрессив кишилик билан феодализм жамияти орасидаги жиддий тўқениш эди. Бу — адолат билан маърифатнинг зулм ва зулматга қарши кескин исёни эди. Бу исёнда «ишқ элининг шоҳи» — Мажнун, «ҳусн осмонининг моҳи» — Лайли ҳалок бўлдилар. Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» дostonи эса ана шу қаҳрамонларга қўйилган адабий ҳайкалдир.

Мажнун ким?

Мажнун образини таҳлил қилишга киришмасдан бурун Навоий ижодиёти учун гоят характерли бўлган

бир жиҳатни айрим равишда кўрсатиб ўтиш керак. Маълумки, Навоийнинг анча умри сарой доирасида ўтди. У сарой аҳлининг зулмини, фисқ-фужурини, ахлоқсизлигини ва бошқа пасткашликларни кўриб, ҳамisha нафратланар эди. Тўғриси, Навоий сарой доирасидан элга намуна қилиб беришга сазовор бир қаҳрамонни қидириб топа олмади.

Мана шунинг учун Навоийнинг ижобий қаҳрамонлари ё «шоҳликни тупроқ билан тенг» кўрган шаҳзодалардан ё омма билан жуда яқин боғланган зиёлилардан иборат бўлиб, улар ақлий иш билан жаҳоний шуҳратга эгадирлар. Навоий томонидан ҳурмат ва эҳтиром қилинган бу қаҳрамонлар ё буюк олим, шоир, файласуф ё улугъ рассом, меъмор — архитектор, музикашунос ва шунинг билан бирга одил, сахий ва гуманист бўладилар. Масалан: Қорун, Моний, Боний, Дилором, Фарҳод, Шопур, Искандар ва бошқа Навоий қаҳрамонлари хотирга олинсин.

Мажнун ҳам ана шу типдаги қаҳрамонларнинг биридир. Мажнуннинг асли оти Қайс бўлиб, «Мажнун» унинг номуносиб лақабидир. Қайс Арабистондаги кичик бир қабила бошлиғининг ўғли. Уни, ота-оналари бой бир қабила бошлиғининг, ўз уйида гўзал қизини ўқитиш учун очган мактабига ўқишга берадилар. Бу бой қабила бошлиғининг қизи — Лайли эди. Қайс билан Лайли узоқ вақт бирга ўқийдилар. Ўқиш давомида Қайс ўзининг ўтқир зеҳни, ақли ва фаросати билан ҳаммани ҳайрон қолдиради. Ўқувчилар орасида энг пешқадами ҳисобланиб, ўзида зўр шеърий қобилият борлигини кўрсатади. Тиришқоқлик билан ўқиши орқасида замонасининг бирдан-бир олими сифатида танилади, эл ўртасида шуҳрат қозонади.

Оз вақтда айлади замона

Они бари илм аро ягона.

Икки мактабдош — Қайс билан Лайли бир-бирларини гоаят самимий ва оташин бир муҳаббат билан севадилар. Лекин бу ёшларнинг қовушишларига у даврнинг қонун-қоидалари, урф-одатлари тўсқинлик қилади. Ҳатто, улар бу «сир»нинг фош бўлишидан қўрқиб, ҳамisha ўзларини хавф-хатар остида ҳис этадилар. Ҳақиқатан ҳам севги гуноҳ ҳисобланган бир жамиятда бундай хавф йўқ эмас эди.

Бўлғай икисига хавфи жон ҳам,
Бўлғай талаф¹ икки нотавон ҳам.

Кўп эҳтиёткорликларга қарамасдан, Қайснинг Лайлига бўлган муҳаббати сир бўлиб қололмайди. Унинг ишқи тобора камолотга эришиб, туғён уради. Лайлининг васлига бўлган ташналик шу даражага бориб етдиким, энди Қайс эски турмушнинг инсонни бўғувчи анъаналарини писанд қилмай, эркин ҳаракат қила бошлайди. Севгилиси Лайлининг васфида гўзал шеърлар ёзиб, ашула қилади. Унинг қабиласини ўзига бир саждагоҳ қилиб олади.

Қайс ўз даврининг савиясидан юқори кўтарилган ва севги бобида янги бир олам яратган шоир, олим ва файласуф эди. Бироқ маънавиёти пуч, қолюқ феодал жамияти Қайсни англай олмайди. Шунинг учун Қайс-ни Мажнун («жинни») деб атаётди бошлайдилар. Қайснинг «Лайли, Лайли» деб фарёд қилиши, авомнинг уни «Мажнун» деб аташларига сабаб бўлган.

Лайли, Лайли, дебон чекиб ун,
Эл деб, мажнундур, ушбу мажнун.

Қайсда чиндан ҳам мажнунлик («жинни»лик) аломатлари кўринганми? Қатъиян бундай аломатлар унда кўринмайди. Бу ҳолни ҳатто Қайснинг ашаддий душманлари ҳам эътироф қилишга мажбур бўладилар. Улар ҳам Қайснинг буюк ақл эгаси ва олим эканини таъкидлайдилар. Аммо Қайснинг «жинни»лигига унинг ошиқлигини ва Лайли ҳусни таърифида шеърлар ёзиб, ашула қилиб юрганини «далил» қилиб кўрсатадилар.

Қайснинг «жинни» бўлганини Лайлининг отасига айтгани келган бир ифвогар бундай дейди:

Топиб илму хирадга² пайванд
Ҳам олим эди-ю ҳам хирадманд.
Лек оҳи ели чу тушса бебоқ³.
Кўк пардаси бўлсаким, қилур чок,
Афғонида барча беҳабарлик.

¹ Т а л а ф — ҳалок бўлиш.

² Х и р а д — ақл.

³ Б е б о қ — ҳайиқмовчи.

Алфозида¹ барча пардадардлик²,
Табъи хушу назми³ ҳам равондур
Андоқки, сенга доғи аёнду.
Назмида бари бир исми мазкур —
Ким эрмас зикри бизга мақдур⁴.

«Табъи хуш, назми равон» бўлган Қайс, ўзидаги бу ажойиб фазилатни, эл уни жинни деб ҳукми қилганда ҳам сақлаб қолади. Қайснинг бу хислатларини, унинг бутун умр бахтсизлигига сабаб бўлган Лайлининг отаси ҳам билар эди. Бу жоҳил ва мутаассиб одамнинг иқрори, Қайснинг шахсиятини англаш учун гоят муҳим бир ҳужжатдир. Бу киши Қайс ҳақида бундай дейди;

Таърифида кўп ўтар эди сўз,
Гуёки анга етурдилар кўз,
Бас қобил эдию дилписанд ул,
Озодавашу ниёзманд ул⁵.
Ақли комил, каломи маъқул,
Бор эрди менга ҳам асру мақбул.

Қайснинг шахсияти ҳақида шундай юксак фикрда бўлган бу жоҳил, унинг ошиқлигини ва бу севгига ўз қизи Лайли сабабчи эканини эшитгач, бутунлай ўзгаради. «Ақли комил, каломи маъқул» Қайсни «жинни» ҳисоблаб, оёқларига занжир солишга буйруқ беради.

Мажнун билан Лайли орасидаги фожианинг асл омили синфий тенгсизликдан иборатдир. Мажнун «қуйи табақа»нинг вакили. У ҳар қанча олим ва ақлли бўлса ҳам, барибир олий табақага мансуб бўлган қизни севишга «ҳақсиз». Кўриниб турибдики, бу синфий зиддият башарий хислатларга тўсқинлик қилади, «олий табақанинг тор ахлоқ рамкаларига инсоний фазилатлар сирмайди. Навоий таъбири билан айтганда, мамлакат «ваҳшатобод» ҳолига келган эди. Модомики, шундай экан, бас, у ҳолда «Мажнуннинг ваҳшатли эл-

¹ Алфоз — сўз.

² Пардадарлик — парда йиртмоқ.

³ Назм — шеър.

⁴ Бу мисранинг маъноси, унинг номини айтишга биз тортинамиз, демакдир.

⁵ Ниёзманд — ёлворувчи.

дин улфат риштасин узгони ва биёбон ваҳшийлари била унс навосини тузгони...» таажжубланарлими?

Мажнун ўзининг мардлиги ва ахлоқи билан мадҳ қилишга сазовор бир йигитдир. Жирканч феодал муҳити Мажнунни ҳар қанча азобласа ҳам, ундаги бу олижаноб ҳислатларни енга олмайди. У шундай ифлос муҳитда ҳам ўзини «қордай оқ, муздай тоза» сақлай олади.

Мажнун бир томондан отасининг тазйиқи, иккинчи томондан ўз ҳомийси Навфалнинг юзидан ўтолмай, унинг қизига уйланишга мажбур бўлади.

Ой бирла қуёшни айлади ақд¹.

Боши уза сочдилар баса нақд².

Бироқ, ўзи севмаган бу гўзал қиз қаршисида Мажнун ўзини на ўлик, на тирик ҳис этади. Тўғриси, бу пайтда Мажнун икки ўт орасида ёнар, азобланиб тўлғанар эди...

Навфалнинг зийрак қизи Мажнундаги бу руҳий азобланиш ва ички тортишувни жуда яхши сезади ва унга юракдан ачинади. Чунки, у Мажнун билан Лайли орасидаги воқеадан хабардор эди. Бугина эмас, «ким табиб — бошидан ўтган табиб», деганларидек, у қиз ҳам бир йигитнинг севгисига мубтало, яъни ўзи ҳам бошқа бир «Мажнун»нинг Лайлиси эди. Бироқ Лайлининг ҳолига тушмаслик учун ўз муҳаббатини ҳаммадан яшириб келар эди. Ниҳоят, бу кеча ўзининг бутун юрак сирларини Мажнунга очиб, ундан шафқат қилишни сўрайди:

Чун кишвари³ ишқинг шахисен
Ишқ аҳли ўтининг огаҳисен.
Бордур доғи менга дарманде⁴,
Ишқим расанига⁵ пойбанде,
Дардим ўти ичра тоби⁶ онинг,
Мен доғи келиб хароби онинг,

¹ А қ д — никоҳ.

² Н а қ д — пул, танга. Бу ерда, никоҳ кечаси келин бошидан танга сочишга ишора.

³ К и ш в а р — мамлакат.

⁴ Д а р д м а н д — бу ерда, ошиқ маъносид.

⁵ Р а с а н — арқон, арғамчи.

⁶ Т о б — қизимоқ.

Бу кеча унинг не ҳоли бўлгай?
Умри кунининг заволи¹ бўлгай...

Мажнун муҳаббатни ҳаммадан ортиқ қадрлар, сева олган юракни чексиз ҳурматга лойиқ деб биларди. Узи севги саҳросида саргардон бўлгани ҳолда, бошқа ошиқларнинг бадбахтлигига сабабчи бўлганини эшитиш Мажнун учун, айниқса, оғир эди. Юқоридаги сўзларни эшитгач, аввал уларнинг аҳволига ачиниб йиғлайди. Сўнгра уларни севгида саботли бўлишга чақиради ва қизга ташаккур айтиб чиқиб кетади:

Мажнунга етиб бу сўздан озор.
Ул хаста² ишига йиғлади зор.
Дедиким: «Аё рамида³ пайванд.
Бўл ишқу муҳаббатингга хурсанд.
Ўрингга вафо шиоринг ўлсун,
Ким тангри ҳамиша ёринг ўлсун
Кўнглингни қилур учун роят,
Ошифта замир⁴ эдим бағоят.
Бу лутфки⁵ сендин ўлди зоҳир.
Узингни нечук қилай, мен охир?»

Бир гуруҳ гидроксиз кишилар Мажнундан севгини тарк қилишни талаб қиладилар. Ҳолбуки Мажнун севгисиз яшашни тасаввур қила олмайди. Ишқ — инсонга маънавий куч, руҳий неъмат бағишлайди. Ишқ — ошиқнинг руҳини пок этиб, унинг ижодий юксалишига сабаб бўлади. Мажнуннинг қатъий ва ўзгармас эътиқоди мана шу.

Навоий ишқни инсоний фазилатларнинг энг юқори чўққисидай талқин қилади. Ишқ гўё оҳанрабодай кишилиқнинг ҳамма олижаноб ҳислатларини ўзига тартади. Буларнинг мажмуи ажиб бир гармонияни ташкил этиб, мукаммал, идеал бир одам сиймосида гавдалантирилади. Навоийнинг назарида, ким ошиқ бўлса, у олим, инсонпарвар, қаҳрамон, садоқатли ва сахий бўлади. Мана шу фикр «Хамса»даги ҳамма достонларда қизил ип бўлиб чўзилиб ётади.

¹ За во л — битмоқ, йўқ бўлмоқ.

² Ха с та — бу ерда, маъшуқа маъносида.

³ Ра ми да — ҳуржкан, қўрққан.

⁴ За ми р — кўнгил, дил.

⁵ Лу т ф — илтифот, мурувват.

Демак, севгисиз яшаш — бутун башарий фазилатлардан маҳрум бўлишдир. Мана шу ҳақиқатни англамаган анқовлардан Мажнун қаттиқ ва маъноли истеҳво билан кулади:

Дерлар менга ишқни унутқил,
Лайли ғамидин канора тутқил¹,
Олло-олло, бу не сўз бўлғай,
Ул қавмга тенгри узри қулғай.

Сева олмаган қалб нафратланишни ҳам билмайди. Бундай киши ҳис ва туйғулардан маҳрум бир ҳайкал бўлиши мумкин.

Қайс феодал бидъатларга, диний таассуб ва хурфотларга қарши, эркин кишилик муносабати, шахсининг озодлиги учун курашувчи улуғ исёнкор образи эди. Шунинг учун Навоий ўзи Қайснинг шахсиятига жуда юксак баҳо беради. Қайснинг пешанасига «жинни»лик тамғаси босилиб, унинг масхараланишидан Навоий қаттиқ ҳаяжонга келади. Навоий Қайс кирган йўлни энг тўғри йўл деб тасдиқлайди. Шунинг учун ўзининг ҳам Қайс йўли билан бориб, ватанга раҳнамо (йўлбошчи) даражасига етганини ғурур билан сўзлайди:

То тутти жунун йўли Навоий —
Ким, бўлди ватанга раҳнамоий.

Шоир, олим ва файласуф Қайснинг «Мажнун» саналиши мутафаккир Гамлетнинг Клавдий саройидаги ҳолатини эсга келтиради. Бунга ўхшаш ҳодисалардан бирини «Илоҳий комедия»нинг муаллифи Данте ҳам ҳикоя қилган эди. Қисқаси, жаҳон адабиёти тарихи бу хил фожиаларнинг кўпига шоҳиддир.

Лайли. «Лайли ва Мажнун» достонининг севимли қаҳрамонларидан бири Лайли образидир. Лайли ҳам Қайсдек ўз даври савиясидан юқори кўтарилган олима эди. Шунинг учун ҳам Қайснинг юксак маънавиётидан биринчи марта баҳра олган Лайли бўлди. Қайснинг шахсиятига баҳо беришда, ўша вақтдаги жамият бир томонда турди-ю, ёлғиз Лайли ўзи бир томонда турди. Феодал-аристократ синфи томонидан «жинни» деб таҳқирланган шоир ва олим Қайсни Ибни Саломдан юқори қўйган заршунос ҳам ана шу Лайли бўлди.

¹ Канора тутмоқ — кечмоқ, йироқлашмоқ.

Лайли билан Қаисни бир-бирига боғлаган маънавий иплар самимий севгигина эмас, балки савия, фикр ва маслак бирлигидир. Лайли билан Мажнун муҳаббатни бир хил тасаввур қиладилар, ваъда, вафо каби инсоний фазилатларга бир хил қиммат берадилар. Мажнун ўзининг мардлиги, хушхулқлиги ва ахлоқи билан ўқувчининг қанча таҳсин ва офаринига лойиқ бўлса, Лайли ҳам ўзининг номуслилиги ва иффати билан ўқувчининг шунча ҳурматига сазовордир.

Лайли Ибни Салом чангалига тушаркан, ўз иффатини сақлаш ва Мажнунга берган самимий ваъдаларига вафо қилиш учун ўзини ўлдиришга тайёрланади. Мана шу пайтда, у энг оғир, сира чидаб бўлмайдиган руҳий азобланишни ўз бошидан кечиради.

Севги орқасидан Мажнун ўз давридан қанча ранжалам чекиб, қанча ғам-андуҳга мубтало бўлса, Лайли ҳам шунча ғам-аламга гирифторм бўлиб, жафо чекди, ҳижрон оловлари Мажнунни куйдирган бўлса, Лайлини кул қилди, висол ташналиги Мажнуннинг кўнгил гулшанини хароб қилганда, Лайлини ҳалок қилди...

Дарҳақиқат, бу севги можароларида Лайлининг ҳиссаси икки чандон оғир. Мажнун, инсон шахсиятини бўғувчи, димик, булганч феодал муҳитида нафас ололмай, унга қарши исён кўтариб, тоғларга, саҳроларга чиқиб кетди. У ерда кийиклар билан улфат бўлиб, қуёш, ўт ва бутун табиат билан дардлашиб кўнглини бўшатди.

Бироқ бояқиш Лайли бу имкониятдан маҳрум эди. Чунки у «ожиза» эди. Дин-шароит кишани унинг қўлоёғини боғлаб ташлаган, у эса, бу оғир тутқунликни яхши ҳис этар эди. Лайлининг оҳи зорини, аламли фарёдини тинглайдиган киши топилмасди.

Лайли ўзининг бу қора ва ғамгин кунларини Мажнунга ёзган мактубида қуйидагича тасвир қилади:

Мискин мени зору пойбаста¹,
Йўқ, йўқки заифи пошикаста²
На майли сукун, не ҳадди рафтор³,
Юз қайди бало аро гирифторм,

¹ Пойбаста — оёғи боғлиқ.

² Пошикаста — оёғи синиқ.

³ Бу мисранинг мазмуни, на бир жойда туришга майлим бор, на бир ёққа кетишга ҳаддим, демакдир.

Бўлмоқ юз алам уйида маҳбус,
Бир ён, яна бир ён ўлди номус...

• • • • •
Бу меҳнати ишқ печ-дарпеч¹,
Номус чу кетти, барчаси ҳеч!

• • • • •
Сен тортибон оҳи оташолуд,
Мен ўт ёқубон чиқармайин дуд...

Балолар қайдига гирифторлик, аламлар уйида маҳбус бўлиб ётиш, қалбида ўт ёнгани ҳолда бировга изҳор қила олмаслик, кўп қизларимиз қаторида Лайлини ҳам ҳалок қилди.

Навфал. Қайснинг юксак маънавиётидан баҳра олган, унинг шахсиятига тўғри баҳо берган иккинчи киши — Навфалдир. Навфал ўзининг инсонпарварлиги, муруввати ва мардлиги билан ўқувчини тамом ҳайратда қолдиради. Одатда, халқ эртақларида баъзи олийҳиммат қаҳрамонлар зикр қилинадик, улар идеал одамлар бўладилар. Навфал ана шу халқ орзу қилган идеал одамнинг образидир.

Навфалнинг Мажнунга оталарча, меҳрибонлик қилиши, уни ўз ҳимоясига олиб, Лайлининг отасига қарши қонли урушлар очиши бежиз эмас. Зар қадрини заргар билур, деган ҳикматли халқ мақоли бор. Навфал ана шу донишманд заргар эдиким, балчиққа ташланган зарни таниб олди. Чунки:

Навфал доғи ишқ кўрган эрди:
Ғам дашти аро югурган эрди.

Демак, Мажнун билан Навфалнинг дўстлашишига маълум бир замин бор. Навфал билан Мажнуннинг юрак тепиши бир-бирига ҳамоҳанг. Шунинг учун у Мажнунни ташлаб кетолмайди.

Навфал Лайлининг отасига ёзган хатида Қайснинг энг олижаноб хислатларини кўрсатиб, шундай йигитга қиз бермаслик мурувват, одамгарчилик ва йигитликдан эмас, дейди.

Навфалнинг назарида Лайли билан Мажнуннинг қовушиши энг мувофиқ бир иш. Навоий бу фикрни маъқуллаб, ғоят гўзал метафорали мисралар тузади.

¹ Печ-дарпеч — қаватма-қават ўралган.

Дур тож уза айбдин йироқдур,
Лаъл ўлса ёнида яхшироқдур.

Бугина эмас, Навфал Мажнун учун ҳар қандай
яхшилиқни дариф тутмайди. Навфал Мажнунга:

Фарзанд қилай сени ўзумга,
Миннатни қўяй ёруғ юзумга —

деб мардлик, олийҳимматлик, мурувватпешалик ва
дўстликни охирига етказади.

Дарҳақиқат, Навфал шундай олижаноб сиймоки,
бундай кишини фақат орзу қилиш мумкин.

Лайлининг отаси. Реакцион феодал аристократия-
нинг вакили, шу «қора қайғу можароси»нинг бош оми-
ли сифатида ҳаракат қилувчи салбий образларнинг би-
ри — Лайлининг отасидир. У бир қисм «таассуб ойн»
арабларнинг бошлиғи бўлиб, Мажнун, Навфал каби
прогрессив идеядаги кишиларга қарши зулмат қўши-
нига қўмондонлик қилади.

Навоий бошқа асарларида уқтириб ўтганидек, бу
достонда ҳам, зулматнинг адолат ва маърифат олдида
забун бўлиши муқаррарлигини таъкидлайди. Яъни бу
ҳақли курашда Навфал ва Мажнунлар ғолиб келади.
Бундай пайтларда «олий табақа» ўзининг пасткашли-
гини, разиллигини намойиш қилади; энг ифлос йўл-
ларга кириб, макр-ҳийла ишлатади. Мана шу гуруҳга
мансуб бўлган Лайлининг отаси эса, қизи Лайлини ўл-
дириш каби мислсиз тубанликка ҳозирланади.

Ким тонгда ул ойни ҳозир айлай,
Бир дамда ишини охир айлай...
Ўқ игнасидан тикай либосин,
Ханжар сувидин эзай хиносин.

Беҳисоб бойлиги, савлат ва шавкати билан ғурур-
ланган Лайлининг отаси ўзини Арабистон жазираси-
нинг «худо»си ҳис этади. У ўзини ҳар қандай қабиҳ
жиноятларга ҳозир, истаган кишисини ўлдиришга,
ҳатто бутун қабилаларни бехонумон қилиб, араб саҳ-
роларидан ҳайдаб юборишга қодир эканини эълон
этиб, инсонларнинг тақдирига таҳдид қилади. Маж-
нунларнинг оиласи шу йиртқичнинг домига тушган
биринчи қурбон эди.

Лайлининг отаси Мажнуннинг отасига ёзган мак-
тубида қуйидагича қутуриб дўқ қилади:

Билмангму шукуҳу савлатимни,
Аъроб¹ аро молу шавкатимни?!
Ҳам ўглинга, ҳам сенга билурмен,
Ким ҳар не қилай десам қилурмен!

.
Бўлса яна бўйла амр зоҳир,
Аввал ани айлағумдур охир²
Сўнгра сенга дон қаҳр сургум,
Хайлингни бу даштдин йитургум³.

Дарҳақиқат, ўзининг беғуноҳ қизини ўлдиришгача
ҳозирланган бу ваҳшийдан қандай марҳамат кутиб бў-
лади?

Лайлининг отаси шундай типлардандирким, «обод-
лар уларнинг зулмидин вайрона, кабутар уялари бой-
қушларга ошиёна, аксар қон тўкмоқ уларга пеша⁴,
кимки жони бор ўлимдан анга — андеша» тушади. Қо-
ра реакциянинг бу мудҳиш намояндалари эл гулисто-
нини қабристон, башарият баҳорини хазон қилмоқчи
бўлган эдилар.

Ибни Салом. Ўз асрининг типик ва мудҳиш намоён-
даси сифатида икки гул орасига дағал тикан бўлиб,
Ибни Салом суқулади. Ибни Салом ҳақиқий ошиқ
эмас, у самимий севгини тасаввур ҳам қила олмайди;
Ибни Салом, ҳажр аламларидан беҳабар, висол нашъа-
сидан бебаҳра эди.

Сева олган қалбни таҳқирлаб, Мажнуннинг бошига
туҳмат тошларини ёғдирган бефаҳм, беидрок кишилар
шу Ибни Саломлар эмасми, ахир?! Кишининг қадр-
қимматини унинг молу дунёси билан ўлчайдиган у жа-
миятда олим Қайсдан кўра жоҳил Ибни Саломнинг қў-
ли баланд эди.

Навоий олтинга толпинувчи бу бандалардан истеҳ-
зо қилиб, Ибни Саломнинг молу дунёси ҳад ҳисобсиз
бўлгани учун «ҳар мушкул унинг қошида осон» дейди:

¹ Аъроб — араблар.

² Бу мисраининг маъноси, аввал ўглингни ўлдираман, демак-
дир.

³ Бутун уруғингни бу ердан ҳайдаб юбораман, маъносида.

⁴ П е ш а — одат.

Ҳам отига йўқ шумора¹ пайдо,
Ҳам қўйига йўқ канора² пайдо,
Саҳрони тутиб тевоси якбанд,
Ҳайкал аро барча кўҳмонанд³
Чун молига кимса билмайин сон,
Ҳар мушкул ўлуб қошида осон.

Бойликка ортиқ ҳирс қўйиш, номус ва виждонни олтинга қурбон қилиш «олий табақа»нинг синфий хусусиятидир. Мана шу хусусиятга эга бўлган «олий табақа» ҳеч бир разолатдан, ҳеч бир тубанлик ва пасткашликдан тортинмайди. Ибни Саломнинг совчилари Лайлининг отаси томонидан мамнуният билан қабул қилиниши — шу пасткашликнинг яққол намунаси-дир.

Ким майл этибон тумон жафоға,
Бергайлар ул ойни аждаҳоға.

Лайлининг аждаҳо томонидан ютилиши каби бахтсиз соатлари яқинлашиб, тўй бошланади. Шу мудҳиш маъракада Ибни Салом меъёридан ортиқ ичиб, охирида заҳарланади:

Айш айладилар неча туну кун,
Ким, не куни майсиз эрди, не тун.
Ичди неча кун чу бемадоро.
Ул заҳмати бўлди ошкоро.
Ул бўлди ҳаётидин чу маҳжур⁴
Мотамга мубаддал⁵ ўлди ул сур.

Яъни Лайлини ютишга ҳозирланган бу аждаҳо ўз баданидаги заҳар билан оғуланиб, ўз оғзидан чиққан оловда куйиб кул бўлди.

Лайли билан Мажнуннинг қисмати ўзбек халқининг ўша даврдаги қора қисмати эди. Гарчи «Лайли ва Мажнун» достони араб афсонаси асосида ёзилган бўлса ҳам, Навоий бунда ўзбек халқининг ҳисларини, туйғуларини орзу ва интилишларини тасвир қилди.

¹ Ш у м о р а — сон-саноқ.

² К а н о р а — чегара, бу байтнинг маъноси: оту қўйлари сон-саноқсиз, демакдир.

³ К ў ҳ м о н а н д — тоғдек.

⁴ М а ҳ ж у р — айрилган.

⁵ М у б а д д а л — алмашиш.

Арабистонда бўлган воқеанинг қаҳрамонларини ўзбек деб талқин қилиш, эҳтимол ўқувчиларга таажжуб кўринар! Бироқ чуқурроқ мулоҳаза қилганда, таажжубланадиган ҳеч нарса йўқлиги ҳаммага аён бўлади. Чунки, ҳақиқий миллий хусусият — миллий либосни тасвир қилишдан иборат эмас; балки халқ руҳидан, унинг ҳис ва туйғуларидан иборатдир. Шоир тамом бошқа бир халқ тўғрисида ёзиб, унда ўз халқининг орзу-интилишларини, ҳис-туйғуларини бермоғи мумкин. Улуғ рус ёзувчиси Гоголнинг қуйидаги сўзлари бу фикримизни тўла тасдиқ қилади:

«Ҳақиқий миллийлик — рус кийимини тасвирлашдан иборат эмас, балки халқ руҳидан иборат. Ҳатто тамом бошқа бир дунёни тасвирловчи шоир ҳам миллий шоир ҳисоблана олади. Бунинг учун у ана шу дунёга ўз миллий ҳислари назарида, ўз халқининг кўзлари билан қараши керак. У шундай ҳис этиши ва гапириши керакки, унинг ватандошлари худди ўзлари ҳис этаётган ва гапираётгандек ҳис этсинлар».

Аксинча, шоир ўз халқи ҳаётидан асар ёзиб, унда ўз ватандошларининг ҳақиқий миллий хусусиятларини беролмаса, бу — бошқаларга тақлид қилиш, улардан нусха кўчириш бўлади. Шунинг учун машҳур танқидчи Белинский Пушкингача бўлган бутун рус ёзувчиларини Европа поэзиясининг тақлидчилари деб баҳолайди. Ҳолбуки, Ломоносов, Кантимир, Фонвизин, Карамзин, Жуковский ва бошқа ўнлаб ёзувчилар рус ҳаётидан асар ёзган эдилар.

«Пушкиндан аввал рус поэзияси Европа поэзиясининг қобилиятли ва содиқ тақлидчисигина эди, шунинг учун Пушкиндан аввалги рус поэзиясининг ҳамма асарлари мустақил илҳом эгасининг эркин асарларидан кўра кўпроқ хом нарсаларга ва нусха кўтаришга ўхшар эди».

Бу тўғрида Навоий ҳам ғоят қимматли фикрлар баён қилади. У, «Хамса»даги ҳар бир дostonнинг ё муқаддимасида, ё хотимасида, мен бу дostonга турк руҳи бердим, деб фахрланади. «Лайли ва Мажнун»нинг хотимасида бу фикр қуйидагича таъкидланади:

Мен доғи бу майни ким сузубмен,
Туркона суруд¹ анга тузубмен,

¹ Суруд — ашула, ўйин.

Эл кўнглига андин ўлғуси хўб.
Ким келди бу навҳанинг¹ мунги кўб.

Қисқаси, Навоий араб афсонаси воситаси билан ўз даври воқелигининг бадий манзарасини яратди. Лайли билан Мажнун араб либоси билан безанган ўзбек йигит-қизлари эди. Навоий адабиётимизнинг миллий мустақиллиги учун курашган буюк миллий шоиримиздир.

¹ Н а в ҳ а — фарёд қилиб йиғлаш.

«САБЪАИ САЙЁР»

Халққа зеби торақ айла ани,
Уқуғонға муборақ айла ани.

Навоий «Хамса»сини ташкил этган дostonларнинг тўртинчиси ва энг ажойиби «Сабъаи сайёр»дир. Навоий бу гўзал дostonни «Сабъаи сайёр» деб атаган бўлса ҳам, навоийхонлар ва «Хамса» ноширлари унга «Ҳафт манзари Баҳром» деб от қўйганлар, дoston шу сўнгги номи билан шуҳрат қозонган¹. «Сабъаи сайёр» 10016 мисрадан иборат катта бир дoston бўлиб, унда ҳаётнинг жуда кўп ранг-баранг лавҳалари қамраб олинган. Дарҳақиқат, бу дoston Навоийнинг санъаткорлик маҳоратини, унинг поёнсиз кенг фантазиясини, турмушнинг кўп дилрабо ва баднамо манзараларини жуда яхши билганини кўрсатадиган бадий ижод намунасидир. Бадий асарнинг қимматини тайин этишда унинг композицияси муҳим роль ўйнайди. Шунинг учун «Сабъаи сайёр» ҳақида сўзлаганда, энг аввал унинг гўзал ва мароқли композициясини айрим равишда кўрсатиб ўтиш керак. Бу дoston ўзининг равон услуби, рангдор тили ва кишини қойил қолдирадиган чуқур маъноли ташбеҳлари, истиоралари ва ҳикматли мисралари билангина эмас, балки фавқулодда маҳорат билан ишланган композицияси билан ҳам ўқувчини ҳайратда қолдиради.

¹ Навоийнинг икки ном билан шуҳрат топган асарларидан яна бири «Чор девон»дир. Маълумки, Навоий тўрт девонни ўз ичига олган бу асарни «Хазоинул маоний» деб атаган эди. Шунга қарамай, котиблар уни «Чор девон» деб атадилар ва китоб иккинчи номи билан шуҳрат қозонди.

«Сабъан сайёр» «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonлари каби «афсона»ларга эмас, балки конкрет тарихий шахсларга асосланиб ёзилган. Дostonнинг бош қаҳрамони — Баҳром — Эроннинг қадимги подшоҳларидан бири. Бу ҳукмдорнинг шон-шавкати ҳақида дастлаб сўз юритган зот Фирдавсий эди. Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида зикр қилингандан сўнг, Баҳромнинг ҳаёт йўли ва саргузаштлари бошқа санъаткорларнинг асарлари учун ҳам мароқли сюжет вазифасини ўтай бошлади. Фирдавсийдан сўнг бу темада Низомий Ганжавий, Хисрав Деҳлавий ва ниҳоят Навоий каби улуғ санъаткор шоирлар дoston ёздилар. Шунини унутмаслик керакки, сўнгги шоирлар Баҳром образи орқали Фирдавсий илгари сурган фикрларни такрорлаб турмадилар, кейингилар Баҳромга бошқа либос кийдириб, ундан янги характердаги янги киши образини яратдилар. Баҳром уларга ўз даври воқелигини кўрсатиш учун бир дастак, бир восита вазифасини ўтади. Низомийнинг Баҳроми Фирдавсийнинг Баҳромига ўхшамагандек, Хисрав Деҳлавийнинг Баҳроми Низомийнинг Баҳромига ўхшамайди. Навоийнинг Баҳроми эса, Фирдавсий, Низомий ва Хисравларнинг Баҳромларидан кескин суратда фарқ қилади.

Навоий Баҳром устида қалам тебратар экан, ўзидан илгариги адабий меросга бир мутафаккир, бир адабиёт олими кўзи билан қараб, уларни танқидий равишда ўрганади. Шунинг билан бирга Низомий ва Хисравларнинг заиф томонларини топиб, ундан чуқур фалсафий хулосалар чиқаради. Ўзи ижодда уларнинг хатоларини такрорламасликка тиришиб, бунга муваффақ бўлади. Низомий ва Хисравнинг Баҳроми майпараст, хотинбоз ва айни замонда хитой гўзали Дилоромга «ошиқ» сифатида тасвир қилинади; бугина эмас, Баҳром етти кошона бино қилиб, етти гўзал билан ҳар кун бир уйда айш-ишрат суради, бадмастлик қилади. Шу ҳолда, гўё кечалари уйқуси келмай, то уйқу элтгунча бир нозанинга ҳикоя сўзлатиб туради. Бу ҳол Навоийга мантиқсиз, кулгили кўринади. Навоий бу манзарага, мутафаккир ва реалист санъаткор кўзи билан қараб, уч хил хулоса чиқарди. Биринчи: ҳар кун бир хотин билан айш-ишрат сурган фаҳш бир шоҳнинг ҳақиқий ошиқ бўлиши мумкин эмас (ундай одам севгини тасаввур ҳам қилолмайди). Иккинчи: ичкилик

бандалари, бадмаст кишиларнинг ухлашлари учун бировнинг ҳикоя сўзлаб туриши шарт эмас (бундай одам ўзи ҳам қотиб ухлай беради ёки учиб қолади). Учинчи: мамлакат учун, халқ учун ғамхўрлик қилмаган майпараст, аҳмоқ бир шоҳни идеаллаштириш, Навоийнинг фикрича, халқ учун ранж, кулфат, фалокат келтиради. Мана шу муҳим пайтларга эътибор қилмаганлари учун, Навоий ўзидан илгари бу сюжетда асар ёзган кишиларни қуйидагича танқид қилади:

Ким мунингдек ики ваҳиди¹ замон
Ҳар бир ўз вақтида фариди² замон:
Буйла нодон учун ёзиб авсоф³
Анга қилгайлар ўзларини вассоф⁴
Мадҳини беҳисоб ёзгайлар,
Балки мавзун⁵ китоб ёзгайлар.
Ҳар бир ул назмда кўруб кўб ранж⁶.
Қилгай ўз «Панж ганжи»дин бир ганж⁷
Олло-олло, не ганж ўлгай бу?!
Сарбасар элга ранж бўлгай бу!..

Демак, Низомий ва Хисравлар ганж (ҳазина) деб талқин этган Баҳром образи Навоий ҳимоясида бўлган халқ учун ранж бўлиб кўринади. Бадиий асардан бундай теран хулоса чиқариш — санъаткор Навоийдан кўра, мутафаккир Навоийга кўпроқ мос келади. Навоий янада илгари кетади. У, бордию, уларнинг мақсади тарих ёзмоқ бўлса, у ҳолда тарихни ҳеч қандай безаксиз ўз ҳолича ёзмоқ керак эди, дейди:

Бўлса тарих аларга гар матлуб.
Анда сўз боғламоқ эмасдур ҳўб.

Навоий ўзидан илгари шу сюжетда дoston ёзганларни юқоридагича танқид қилиб, ўзи янги йўлдан кетади. Бунинг икки сабаби бор. Биринчи: Низомий ва Хисравларнинг йўли Навоий идеяларига тўла уйғун

^{1, 2} Ваҳид, Фарид — ягона, бирдан-бир кишилар.

³ Авсоф — сифатлар, мақтовлар.

⁴ Вассоф — тавсиф этувчи, сифатловчи, мақтовчи.

⁵ Мавзун — гўзал.

⁶ Ранж — меҳнат, машаққат.

⁷ Ганж — ҳазина. «Панж ганж» — Низомий «Хамса»-сига ишора.

эмаслигида, иккинчи: Навоийнинг ҳар нарсада оригиналлик орқасидан боришида, Навоийнинг ўз сўзи билан айтганда:

Табъки бу шуғл¹ ароки озим² эди.
Чунки кўп эҳтиёт лозим эди.
Бу сабабдин бу хуш афсона аро,
Балки бу хуш наво тарона аро.
Йўқ эди ҳеч чораи тадбир —
Ким, бирор ерда бўлмағай тағйир³.

Шундай қилиб, Навоий бу сюжетни ўзгартиб, унга янгича муносабатда бўлади, чунки:

Бир дегани икки демак хуш эмас,
Сўз чу такрор топти дилкаш эмас.

Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достони ғоят гўзал ва дилкаш бир манзара билан бошланиб, даҳшатли бир фожиа билан тамом бўлади, воқеа бундай:

Эроннинг шавкатли подшоҳларидан Баҳром ўз устига қўшин тортиб келган ёвларни тор-мор келтириб, мамлакатда тинчлик ва осойишталикни таъмин қилади. Етти иқлим подшоҳларини ўзига бўйсундиради. Унинг адолати ва саховатидан эл хурсанд бўлиб, мамлакат обод бўлади. Ҳар бир ишда халқнинг ёрдамига суянган Баҳром, халққа ёрдам қилишни, адолат ва саховатни ўзининг инсоний бурчи деб билади. Шунинг учун у:

Элни шод айламак керакдурмен,
Адлу дод⁴ айламак керакдурмен,—

деган олижаноб фикрга келиб қолади.

Баҳром бир кун овда юриб, номаълум бир сайёҳга йўлиқади. Уни ноком (мақсадига ета олмаган) бир кимса хаёл қилиб, шоҳона илтифотлар қилиб, кимлигини, нима мақсадда юрганини сўрайди. Баҳромнинг одамгарчилигига қойил қолган бу сайёҳ, ўзининг маш-

¹ Шуғл — машгулот.

² Озим — бу ерда, ишни қилиш ниятида эдим, маъносида.

³ Тағйир — ўзгартиш.

⁴ Дод — адолат.

ҳур хитой рассоми Моний эканини айтиб, Баҳром деган подшоҳга бир совға олиб кетаётганини сўзлайди. Баҳром ўзини танитгач, Моний хурсанд бўлиб, ўз қўли билан чизилган хитой гўзали Дилоромнинг дилбар суратидан иборат бебаҳо совғани унга тақдим қилади. Баҳром суратни кўрган он унга ошиқ бўлиб, ҳушидан кетади. Ўзига келгач, Монийдан бу «дард»нинг давосини сўрайди. Моний, Дилором Хитойдаги машҳур бир савдогарнинг асранди қизи бўлиб, унинг баҳоси Хитойнинг бир йиллик хирожидан иборат эканини айтади. Баҳром Хитойга донишманд совчилар юбориб, Хитойнинг бир йиллик хирожи бараварига Дилоромни сотиб олади (ҳикояда айтилишича, Хитой ҳам Баҳромга қарашли ўлкаларнинг бири бўлади).

Дилором таърифдан ташқари гўзал, кишини сеҳрловчи зозанда (музикачи) ва булбулдек хушовоз ашулаци эди. Унинг ҳусни ва шу гўзал фазилатлари Баҳромни тамом мафтун қилади. Баҳром Дилором билан айш-ишратдан бош кўтармайди. Дилором музикасининг шўх куйлари, ҳаётбахш бўсалари ва майнинг кайфияти билан Баҳром мамлакат ишини эсдан чиқаради. Натижада, мамлакатда нотинчлик, норозиликлар пайдо бўлади, обод ўлка харобаликка юз тутаяди. Баҳром эса, Дилоромдан бир лаҳза бўлсин ажралмайди, шаҳарда, далада, ҳатто ов вақтларида ҳам уни ўзи билан олиб юради. Бири овлайди, иккинчиси куйлайди.

Сархуш Баҳром, бир кун тоғда кийик овлаб юриб, узоқда қочиб кетаётган бир кийикни кўради-да, Дилоромдан: «Шу кийикни қаеридан отай?» — деб сўрайди. Дилором: «Бир ўқ билан олдинги оёқларига тушов солинг, иккинчи ўқ билан пичоқда сўйгандек сўйинг», дейди. Фавқулодда мерганлик қобилиятига эга бўлган Баҳром Дилором айтгандек қилиб отади ва ўз камолотидан фахрланиб Дилоромга қараб: «Қалай?» дейди. Мағрур Дилором, Баҳромнинг бу маҳоратига таҳсин ва офарин қилиш ўрнига, нописандлик билан: «Машқ қилса ҳар киши ҳам шундай ота олади», деб жавоб беради. Маҳбубасининг бу зайлда менсимаслиги Баҳромга ҳақоратдек туюлади. Камоли ғазабидан Дилоромнинг қўл-оёқларини боғлаб, бир саҳрога ташлаб кетади. Эртасига майнинг кайфи ва жаҳли кетиб, Баҳром яна ўзига келади ва Дилоромнинг ҳусни чаманини

сайр этиб, муҳаббат бўсалари олмоқчи бўлади. Бироқ, Дилором йўқ... Вазирлар Баҳромга кеча овдаги воқеани айтадилар. Баҳром ўз қилмишларига мингларча пушаймон бўлиб, Дилоромни қидириб кетади, ammo маҳбубасини тополмайди...

Бу айрилиқ дардидан Баҳром илон чаққан кишилардек тўлғонади. Ҳар қандай кучли душманлар устидан ғолиб келган Баҳром севги олдида мағлуб бўлади, ҳажр аламларига чидолмай девонавор инграйди... Охири савдойи бўлади... Мамлакат ҳақимлари, табиблари шоҳнинг бу «дард»ига «даво» қидирадилар, дору-дармон берадилар. Дилоромнинг васлидан бошқа давоси бўлмаган бу «дард»га табибларнинг доруси кор қилмайди. Охири сарой донишмандлари тўпланишиб кенгашадилар. Баҳромнинг кўнглини очиш учун етти иқлим услубида етти қаср бино қилдирадилар. Бу муҳташам кошоналарнинг ҳар бири бошқа рангда бўялади. Уйларнинг жиҳозлари, канизларнинг либослари ҳам шу уйларнинг ранглари билан уйғун бўлади. Ҳатто уйда ичилатурган майнинг ранги уйнинг рангидек бўлади. Масалан: бир кошонанинг деворлари, шифтлари, поллари, гиламлари, ундаги канизлар кийимларидан тортиб ёқут қадаҳлар ва майгача барчаси қизил, иккинчи уй зумраддек кўк, учинчиси олтиндек сариқ ва ҳоказо.

Баҳром ҳафтанинг ҳар бир кунини шу жаннатмонанд уйларнинг бирида ўтказиши керак. Булардан мурод — Баҳромнинг айш-ишрат билан машғул қилиб, уни Дилоромга бўлган оташин севгисидан қутқазиб эди. Бироқ ҳақиқий ошиқ учун бундай тўсиқларни енгиш ҳеч гап эмас. Донишмандларнинг бутун тадбирлари барбод бўлади. Баҳром ёқут рангли уйда қўлига ёқут қадаҳ олиб, қаршисидаги гулчеҳраларга боқар экан, уларнинг ҳусн ойналарида ўз Дилоромининг ойдек ёруғ жамолини кўрар ва ҳасрат билан йиғлаб, кечалари ухлаёлмас эди... Мана шу уйқусиз ҳажр кечаларида Баҳромнинг гўзал ҳикоялар тинглагиси келади. Унинг талабига мувофиқ ҳар кун кечаси бир мусофирни топиб келтирадилар. Улар Баҳромни ухлатиш учун ажойиб ҳикоялар сўзлайди. (Бу гўзал ҳикоялар ҳақида мақоланинг охирида сўзлаймиз.)

Еттинчи иқлим йўлида келтирилган мусофир хо-размлик бир музикачи бўлиб, у Баҳром билан Дилором

орасида бўлган можаролардан иборат ғаройиб ҳикояни сўзлаб беради.

Бу мусофирнинг сўзига қараганда Баҳром Дилоромни саҳрога ташлаб кетган куни Хитойдан қизини кўриш учун келаётган отаси, қизини ярим ўлик ҳолда саҳродан топиб олади. Дору-дармон қилиб ҳушига келтиради. Орада ўтган воқеаларни эшитгач, қаттиқ хафа бўлади. Дилором: «Ҳамма айб менда, мен ўзимга ортиқча бино қўйиб, шоҳнинг иззати нафсига қаттиқ тегдим. Бунинг учун мени ўлдириши керак эди. Лекин яна раҳм қилди. Энди узр сўраб ҳузурига борайлик» деб, отасига ёлворади. Аммо отаси кўнмайди. У: «Подшоҳ ўт кабидир. Унга яқин юрсанг куйдиради, ундан қочини керак», деб қизини олиб Хоразмга кетади ва шу ерда истиқомат қилади.

Дилором эса, ҳаммаша Баҳромнинг фироқида куйиб, ўтли оҳлар тортади. Унинг ашуласи ва созидан фиғон билан оҳ садолари чиқади. Ўзини ўлган санаб, ҳаммаша кафан каби оқ либос кийиб юради.

Бу хабар Баҳромга янги ҳаёт бағишлайди. Дилором билан отасини келтириш учун Хоразмга шошилинч равишда одам юборади. Ўзи йўлга чиқиб, уларни катта тантана билан кутиб олади.

Баҳром билан Дилором яна қовушадилар, бир-бирларининг оғушларига кириб, аламли саргузаштларини ҳикоя қиладилар. Дилоромнинг ҳароратли лабларидан олинган муҳаббат бўсалари Баҳромнинг кўнгли яра-ларига шифо бағишлайди. Яна май мажлислари бошланиб, тағин музика билан Дилоромнинг жонфизо товуши кўкларда янграйди...

Баҳромнинг оч кўзлари Дилоромнинг ҳусн гулзорини сайр қилишдан тўймайди: яна шаҳарда, саҳрода ов пайтларида Дилором билан бирга...

Ов ва майхўрликка ортиқ ҳирс қўйган Баҳром, кунлардан бир кун бутун давлат арбоблари ва қўшини билан овга чиқади. Қарийб юз минг кишидан иборат бўлган бу даҳшатли овчи қўшин, поёнсиз кенг бир овлоқни ихота қилиб ўраб олади. Тўрт атрофдан қуршаб олинган майдонда сон-саноқсиз ҳайвонлар қамалиб қолади. Подшоҳнинг фармони билан ҳамма баравар ҳайвонларга ҳужум қилиб, камон ва қилич билан уларни ўлдира бошлайди. Ов майдони мудҳиш бир кушхона ҳолига келади. Лекин бу даҳшатли ов тўхта-

майди, тобора авж олади. Йиртқичларча қилинган бу ов ўйини натижасида шу қадар кўп ҳайвон ўлдириладики, уларнинг қонлари дарё бўлиб оқади. Шу вақт осмондан сел ёға бошлайди. Қон ва сел билан ов майдони балчиқ бўлади. Аслда ботқоқликдан иборат бўлган бу овлоқ бу қадар кўп қўшин ва ҳайвонларнинг оғирлигини кўтара олмайди. «Ер ўз юкини кўтара олмай» овчиларни ўз қаърига торта бошлайди. Овчилар ўз ҳаётларини бундай таҳликада кўриб, фиғонлари фалакка етади. Лекин, ўзлари сабаб бўлган бу қўрқинчли офатдан омон тополмайдилар. Одати одамларни ютмоқдан иборат бўлган давр аждаҳоси Баҳромни юз минглаб қўшини ва аркони давлати билан ўз комига тортади. Баҳромдан ер юзида нишон ҳам қолмайди. Достон шу билан тугайди.

Энди достонда Навоий илгари сурган проблемаларни қисқача таҳлил қилиб ўтайлик. «Хамса»даги бошқа достонларда кўриб ўтганимиздек, бу достонда ҳам ишқ — кўнгил хазинасининг бебаҳо жавҳари, кишиликнинг олижаноб бир фазилати сифатида таъриф ва тавсиф қилинади. Лекин, севувчи билан севилувчининг камол топиши учун бир-бирини оташин муҳаббат билан севишгина етмайди. Ҳақиқий ошиқ ёлғиз маъшуқасинигина эмас, балки она ватанини, жонажон халқини ҳам шундай эҳтирос билан севиши даркор. Маъшуқа ошиқ учун бутун кишиликнинг симболи вазифасини ўтамоғи лозим. Мана шундагина муҳаббат ўзининг ҳақиқий маъносига эга бўлади.

Навоий, Баҳромнинг жамият муҳаббатидан ажралган яйдоқ муҳаббати қандай фалокатларга сабаб бўлганини кўрсатиб, ўзининг бу масалага бўлган муносабатини изоҳлайди, севгининг социал моҳиятини очиб беради.

Сўнгги вақтда Баҳромда юз берган майхўрлик, халқдан йироқлашиш, яланғоч муҳаббат, айш-ишратга муккаси билан кетиш кайфиятлари темурийларнинг шахсиятлари учун характерли бир ҳолдир.

Маълумки, Темурнинг вафотидан сўнг, унинг поёнсиз империясини идора қиларлик қудратли бир қўл бу хонадондан чиқмади. Дастлаб ўз жанговарлиги билан Темурнинг таважжуҳига сабаб бўлган набираси Пирмуҳаммадхон эса, кайф-сафо орқасида бутун ҳарбий салоҳиятини йўқотган эди. «Пирмуҳаммадхон

улуғ бобоси Темурнинг вафот хабарини ишрат мажлисида олди»¹.

Уша вақтда бобосининг пойтахтини эгаллаган Халил Мирзо қудратли ҳоким эмас, Баҳром типигаги «ошиқ» ва йиғлоқи шоир эди. Унинг Шодималик номи хотин билан бўлган алоқалари кўп норозиликларга сабаб бўлди. Атрофида пойтахт учун қонли урушлар бориб турган бир пайтда, Халил Мирзо:

Эй турки пари пайкаримиз, тарки жафо қил,
Комидилимиз лаъл равон бахш раво қил,—

деб, маҳбубаси Шодималик олдида ҳасратли кўз ёшлари тўкмоқда эди. Охири пойтахт қўлдан кетиб, Халил Мирзо абадий ғам-андуҳларга гирифтор бўлди².

Темур сулоласининг сўнгги ҳукмдори Ҳусайн Бойқаро бўлса, кейинги чоқларда Мажидиддин бошлиқ саройдаги қора гуруҳнинг таъсирига тушиб, кенг халқ оммасидан тамом ажралди. Айш-ишратга ортиқ даражада берилиб, фисқ-фужур лойига ботди. Темурийларнинг энг ақллиларидан бўлган шоир Бобир Мирзонинг тили билан айтганда, «унинг ўғиллари, қўшини ва шаҳри бутунлай уйғотиб бўлмайдиган даражада ичкиликка берилган эдилар»³.

Ҳусайн Бойқаронинг ҳукмронлик даврида мамлакат аҳолиси қашшоқлашиб, норозилик тўлқинлари тобора авж олмоқда эди.

Қисқаси, темурийларнинг ноқобиллиги орқасида Темур давлати заволга юз тутиб, емирилмоқда, бу бахтсиз шаҳзодаларнинг толе юлдузлари абадий сўнмоқда эди. Баҳром билан Темур авлодларининг турмуш равишлари орасида манتيқий бир ўхшашлик мавжуд эканини кўрган Навоий, Баҳром образи орқали, Ҳусайн Бойқарога ишорат қилиб, эй гумроҳ! Агар йўлингни ўзгартмасанг, сенинг тақдиринг ҳам Баҳромнинг тақдиридан ўзгача бўлмайди, деб огоҳлантирмоқчи эди. Дарҳақиқат, Навоийнинг бу доҳиёна ишораси тўғри чиқди. Орадан озгина фурсат ўтмай,

¹ Герман Вамбери. «Бухоро ёҳуд Мовароуннаҳр тарихи», 11-том, 4-бет.

² Юқоридаги китоб, 6—7-бетлар.

³ «Бобирнома»га қаралсин.

Ҳусайн Бойқаро давлати емирилди. Темур сулоласига абадий хотима берилди.

Навоий тарихий мавзуда сўз юритгани ҳолда, ўз замони учун энг актуал проблемаларни ҳал қилмоқчи, афкор омманинг фикрини шу масала атрофида тортмоқчи бўлади. Тарих ва афсоналар Навоийга ўз воқелигини куйлаш учун энг қулай восита бўлган.

Етти мусофирнинг Баҳромга сўзлаб берган етти ҳикояси дostonнинг фақат бадий қимматинигина эмас, унинг социал аҳамиятини ҳам кўп даражада юқори кўтаради. Ҳар қайсиси мустақил бир асардан иборат бўлган бу ажойиб ҳикоялар турмушнинг биз билмаган жуда кўп қирраларини очиб беради, ўқувчининг тасаввур доирасини кенгайтиради.

Навоий «Сабъаи сайёр»да турмушни ёлғиз Баҳром образи билангина эмас, балки турли образлар системаси орқали кўрсатиб беради. Достонни ўқиган одам образлар галереяси ичида сайр қилади. Мана шунда, денгиз қароқчиси қонхўр Жобирга дуч келиб, ваҳимага тушасан киши. Бироқ, Жобирнинг «итлиги»га қарши «йигитлик» билан майдонга чиққан Суҳайл, уни маҳв этади-да, ўқувчида ҳаётга нисбатан умид туғдиради.

Жайсур билан Маллу ер юзидан адолат, саховат ва одамгарчиликни йўқотмоқчи бўлиб инсонларнинг бахтига таҳдид қиладилар. Халқига, ватанига хизмат қилган Масъудни дўзах азобларига гирифтор қилиб қийнайдилар. Аммо кишиликнинг ҳароратли дўсти Жўна, Жайсур билан Маллуни қатл қилиб адолатпарвар Масъуднинг мартабасини кўтаради.

Ахи билан Фаррухнинг саргузаштлари ғоят мароқли бир ҳикоядир. Навоий, бу олижаноб одамларнинг образлари орқали ер юзига дўстлик, самимият ва ахлоқ уруғларини сепади.

Хулоса: «Сабъаи сайёр» шундай тиниқ ойнадирки, унда феодализм тузумининг бутун қабоҳати, ҳамма машъум ва мудҳиш томонлари ёрқин акс этгандир. Навоийнинг даҳоси шундаки, у ўрта асрнинг шу даҳшатли зулмати ичида бутун коинотни ёритувчи нурни кўради, ўқувчининг қўлига машъал бериб, унга ёруғ истиқбол кўрсатади. Навоийнинг узоқни кўрувчи доҳиёна кўзларига кўринган бу нур бир кун келиб яхши-

ликнинг ёвузлик устидан ғалаба қилиши, маърифатнинг зулматдан устун чиқишидан иборатдир.

Ҳаёт ва ҳаёт ҳодисаларига бундай қиммат бериш улуғ доҳийларга, ўз нуқтаи назарларининг тўғрилигига қаттиқ ишонган оптимистларга, кишилиқни чексиз муҳаббат билан севувчи гуманистларга хос бир фазилатдир. Навоийда бу хислатларнинг ҳаммаси мавжуд эди.

Навоий «Сабъан сайёр» достонини тугатар экан, уни халқники бўлишини ва бутун жаҳонга тарқалишини орзу қилар эди. Биз ҳам мақоламизни Навоийнинг шу ажойиб мисралари билан тугатамиз:

Халққа зеби торақ¹ айла ани,
Уқуғонга муборак айла ани.
Етти афлокни² анга ёр эт,
Етти иқлим элин харидор э!

¹ Зеби торақ — бош зийнати, боши усти.

² Афлок — фалаклар, олам.

«САДДИ ИСКАНДАРИЙ»

Навосиз улуснинг наво бахши бўл,
Навойий ямон бўлса, сен яхши бўл.

Искандар Зулқарнайнинг номи икки минг йилдан ортиқ бир давр ичида жаҳон сиёсий, ҳарбий ва бадий адабиётининг мавзуи бўлиб келмоқда. Искандар тўғрисида энг улуғ давлат арбоблари, жаҳонгирлар, ҳарбий мутахассислар, сўз санъатининг доҳийлари жуда кўп сўзладилар ва ёздилар. Искандар шон-шавкати, дабдабали ҳарбий юришлари, урушдаги муваффақиятлари, усул идораси ва шахсий сифатлари «Шоҳнома»да зикр қилингандан сўнг, Шарқда хамсачилик билан машғул бўлган Низомий, Хисрав, Жомий ва Навоий каби доҳий санъаткорлар шу мавзуда дoston ёздилар. Буларнинг ҳар қайсилари ўз идеалларини Искандарнинг шахсий сифатларидай талқин қилдилар. Улар билан ўз даврларидаги шоҳларга ҳақиқий подшоҳ образини кўрсатиб, мамлакатни идора қилишда ундан ўрнак олишга чақирар эдилар. Навоийнинг «Садди Искандарий»си кишилик бадий ижоди тарихида катта ҳодиса бўлган «Хамса»дек шоҳ асарни хотималовчи дostonдир. Бу дostonда Навоийнинг сиёсий, ижтимоий ва фалсафий фикрлари Искандар образида ва унинг усул идорасида белгили бир шаклга кириб, ўқувчилар кўз ўнгида Навоий идеяларининг мужассам тимсоли ўлароқ гавдаланди.

Навоий «Садди Искандарий» дostonини қаламга олишдан илгари Искандар образи устида жуда кўп бош қотиради, тарих китобларини ўқийди; бироқ, тарих китобларидаги Искандар Навоий идеалларига мос келмайди. Охирда, ўз устози Мавлоно Абдураҳмон Жо-

мий билан кенгашиб, Искандарни тарихий асарларда айтилгандан кўра бошқача талқин ва тараннум қилади. Яна аниқроғи, Искандарга ўз орзу ва идеяларига мос либос кийдиради. Янги характердаги янги Искандар яратади. Бунинг сабабларини изоҳлашни кейинроққа қўйиб, аввал асл Искандар билан танишиб ўтайлик.

Искандар (Александр Македонский), Шимолий Юнонистондаги Македония ўлкасининг подшоҳи Филиппнинг ўз ўғли, Филипп эрамиздан илгари IV асрда Македониядаги кичик ҳокимларни ўзига бўйсундириб, Юнон заминидаги подшоҳларнинг энг кучлиси бўлиб олди. Македония қўшинини Юноннинг мукамал қуроллари билан яроғлантирган Филипп, демократик Афина давлатига таҳдид қила бошлади.

Ўша вақтда Эроннинг Юнонистонга ҳужум қилиш хавфи бўлганликдан, бутун Юнон давлатларини қудратли Македония давлати билан бирлаштириш идеяси туғилади. Бу идеяни ҳаётга татбиқ қилиш учун курашганларнинг илҳомчиси машҳур Юнон файласуфи Аристотель (шарқча Арасту) эди. Аристотелнинг отаси Никомах Филиппнинг сарой доктори сифатида катта обрўга эга эди. Никомах ўғли Аристотелни 18 ёшида Афинага ўқишга юборди. Аристотель антик маданиятнинг бешиги бўлган Афинага келиб, Платондан (шарқча Афлотун) таълим олди.

Аристотель ватани Македония билан ҳамиша алоқада бўлиб турди. У валинеъмати Филипп билан яқин дўст эди. Аристотель Филиппнинг ўғли Искандарни ўз тарбиясига олди, уни антик маданиятнинг энг юқори чўққиларигача олиб чиқди. Ўзининг фавқулодда қобилияти ва Аристотелдек буюк устознинг самарали таълими билан Искандар ўз замонасининг мукамал бир олими бўлиб етишди.

Искандар 20 ёшга борганда, сарой ўзгариши бўлиб, отаси Филипп бир хотини томонидан ўлдирилади. «Шарқ подшоҳликларида одатда бўлиб турадиган сарой ғалаёнлари ва интригаларидан кейин Филиппнинг катта хотини Олимпиада тарафдорлари ҳарбий командирларнинг қўллаб-қувватлаганликлари сабабли устун бўлиб чиқди. Подшоҳ қўшинининг сиқиги билан Филиппнинг Олимпиададан бўлган ўғли Александр под-

шоҳ қилиб кўтарилди, у вақтда Александр эндигина 20 ёшга кирган эди»¹.

Мана шундан сўнг Искандарнинг ғолибона юришлари бошланади. У дастлаб Юнонистонни фатҳ қилиб, сўнг Эронга ҳужум бошлайди. Эрон подшоҳи Доронинг мудофаа чоралари натижа бермайди. Ғалабалар билан руҳланган Искандар қўшини Эрон қўшинини тор-мор келтиради. Ана шу юришда бутун Урта Осиё ҳам Искандарга бўйсунди. Ҳиндистон, Миср, Кичик Осиё, Сурия ва Месопотамияга қилинган ҳужумлар ҳам шундай ғалаба билан тугайди.

Искандар босиб олган элларини даҳшатли равишда талайди. Эроннинг ёлғиз Персопол шаҳрида таланган олтин ва қумушларни ташиш учун минг жуфт ҳачир, уч минг арава лозим бўлган. Сузоҳ шаҳридан 75 миллион сўмлик нарса талаганлар.

Босиб олинган жойларнинг маҳаллий халқлари Искандар истибдодига қарши жуда кўп исён кўтарганлар. Бироқ, ҳамма исёнлар даҳшатли равишда бостирилди: исёнчилар қиличдан ўтказилиб, шаҳарлари хароб қилинди; хотин-қизлар эса, Юнон аскарлари ўртасида тақсим қилинди (бундай ҳол Самарқандда ҳам бўлган эди).

Искандар ўзига пойтахт қилиб Вавилон шаҳрини танлади. Шу ерда туриб ўзининг поёнсиз империясини идора қилди. Ўзини анча тутиб олгандан кейин, жануб ва ғарб томонга қараб янги жаҳонгирлик юришига ҳозирлана бошлади. Бироқ, ажал унга омон бермади, эрамиздан 323 йил илгари жаҳон фотиҳи Вавилонда вафот этди, шу билан бу улуғ давлат фатарот топди.

Асли Искандарнинг тарихий ва сиёсий қиёфати мана шу.

У, на насл-насаб жиҳатидан, на кишилик сифатлари жиҳатидан, на усул-идора ва на подшоҳликдаги шаншавкати жиҳатидан Навоийнинг Искандарига ўхшамайди.

Навоийнинг Искандари Александр Македонскийнинг тарихий портрети эмас, балки шу тарихий шахннинг Навоийнинг ижод қорхонасида қайта ишланган бадий образидир. Шу муносабат билан бир сўроқ туғилади: ажабо, тарихий сиймоларни ёзувчи ўз их-

¹ В. С. Сергеев. «Қадимги Юнонистон тарихи», 285-бет.

тиёрича ўзгартиб кўрсатиши мумкинми? Адабиёт назарияси бу сўроққа ижобий жавоб беради. Аристотелнинг таъбири билан айтганда: «Тарихчи билан ёзувчининг фарқи шундаки, биринчиси бўлиб ўтган нарсаларни ёзади, иккинчиси эса бўлиши мумкин бўлган нарсаларни ёзади».

Навоийнинг айтишича, Искандар Филқус (Филипп)нинг ўз ўғли эмас, балки бир вайронадан топиб тарбияланган асранди боласи. Навоий бу етим боланинг Филқус саройида жуда яхши тарбияланганини ва мукамал таълим олганини айрим равишда кўрсатиб ўтади. Шу таълим ва тарбия натижасида Искандар дунёнинг ягона олими ва донишманди бўлиб етишади.

Сикандарки донои офоқ¹ эрур:
Билик ичра офоқ аро тоқ эрур.

Навоий эътиқодича, буюк киши бўлиш учун насл-насабнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Одамнинг одамлигини белгилайдиган, истеъдод ва иродасини шакллантирадиган асосий омил (фактор) тарбиядир. Яхши тарбия ва таълим кўрган ҳар бир етим Искандар бўлмоғи мумкин; бунинг учун шоҳ авлоди — шаҳзода бўлиши шарт эмас.

Шоҳлар ва шаҳзодалар ўзларини худонинг сояси деб ғурурланган бир замонда, бундай илғор ғояларни кўтариб чиқиш енгил иш эмас, бунинг учун ҳеч бўлмаганда «Занжирланган шер» бўлиш даркор.

Навоий Искандар образига зўр муҳаббат билан қарайди. Унинг образини чизар экан, бисотида бор бўлган ҳамма аъло ва кўз қамаштирувчи ранглارни аямай сарф этади. Бунинг ҳикматини англамоқ учун улуғ мутафаккир ва донишманд давлат арбоби бўлган Навоийнинг сиёсий идеялари билан танишиб ўтиш эҳтиёжи туғилади.

Маълумки, Амир Темур салтанати даврида Ўрта Осиёда феодализм гуллаб, ўзининг классик босқичига кўтарилади. Темурийларнинг сўнгги ҳукмдорлари вақтида эса, собиқ Темур империяси жуда кўп майда хонликларга бўлиниб кетади. Темурийлар ва Темур васаллари марказга бўйсунмай, ўзаро узоқ чўзилган

¹ О ф о қ — дунё.

маъносиз уруш ва қон тўкишга киришадилар. Бу ҳол мамлакат экономикасига ва маданиятига қаттиқ зарба бўлиб тушади. Халқ хўжалигини қақшатади. Мамлакатда савдо-сотиқ ишлари оқсаб қолади. Савдо карвонларининг эгаларига, илгари Амир Темурга тобе бўлган ўлкаларга бориш учун энди бир неча «хон» ва «бек»ларга хирож тўлаш зарур бўлиб қолади.

Мамлакатнинг парча-парча бўлиб бўлиниб кетиши, тўхтовсиз давом қилган ички урушлар ва сонсиз-саноқсиз солиқлардан деҳқон ва ҳунарманд косиб оммаси жуда кўп кулфат тортади. Урта Осиё ўзининг Темур давридаги шуҳрат-шавкатини, сиёсий ва маданий аҳамиятини йўқотиб, маъносиз урушлар саҳнасига айланади.

Марказлашган сиёсий ҳокимият йўқлигидан мамлакатнинг бутун халқи, ҳамма синф ва табақалари кулфат тортади. Уша замоннинг илғор фикр эгалари халқни бу азоб-уқубатлардан қутқазиш йўлини излар эдилар. Навоий, кишиликнинг бахтиёр яшаши учун қудратли, маърифатли, инсоф ва адолатли монархияни сиёсий тузумнинг энг афзал формасидай тасаввур қилар эди.

Навоий Искандар образи билан бутун оламни фатҳ қилган шаҳаншоҳнинг, башариятнинг тақдири учун ўзини масъул деб сезган маърифатли, инсоф ва адолатли шоҳнинг образини яратади. Искандар «Қуёшдек жаҳонгир», лекин у босиб олган ўлкаларини хароб қилмайди. Балки у мамлакатлар Искандар қўли билан яна обод бўлади, яшнайти, у янги шаҳарлар бино қилади. Чингиз ва Темур фатҳ қилган ўлкаларида халққа қатли ом эълон қилган бўлсалар, Искандар Ҳиндистонни олганда:

Халойиқ бошидан олиб эҳтиёж
Маоф¹ айладук икки йиллик хирож,—

деб элга лутф ва марҳаматлар қилади, халқни оғир солиқлардан қутқазади.

Искандар улуг подшоҳ бўлишига қарамай, ўзини жамиятнинг оддий бир аъзоси, халқнинг бир хизматкоридай ҳис этади. Искандарни халққа яқинлаштир-

¹ М а о ф — бағишлаш, кечиш.

ган бу камтарлик хислати қайси даражага етганини (яхшиси) унинг ўз оғзидан эшитайлик. У, халқнинг талабига мувофиқ подшоҳлик тахтига чиқиб, бошига адолат тожини қўйгандан сўнг, мамлакат аҳолисига қўйидаги декларация билан мурожаат қилади.

Ки берди менга додгарлик¹ илоҳ,
Бор эрса халойиқ аро додгоҳ²,
Келиб олима арзи ҳол айласун,
Ўз аҳволини қилу қол³ айласун,
Қошимда сўзин арз айлар замон,
Мени бир ўзи янглиғ этсун гумон.
Не тахтимдин ўлсун анга даҳшате
Не тожимдин ўлсун анга ваҳшате,
Не шоҳ деб мени айласун изтироб⁴
Не мақсуд адосида қилсун шитоб⁵.
Аён айласун реши⁶ дарду ғамин.
Еқай дод бермоқ билан марҳамин.

Искандар образи дostonда халқ хоҳиши, орзу ва продасининг тимсоли бўлиб кўринади. У, донишманд табибдай жамият баданидаги яраларни топиб малҳам қўяди, уни муолажа қилиб тузатади. Эл нимадан заҳмат чекса, Искандарнинг ўткир кўзлари ўшанга тушади, унинг забардаст ва шифобахш қўли шу томонга узалади.

Искандар отаси давридан қолган бир неча хил оғир солиқлардан кечибгина қолмай, эл қоматини кўтарсин деб, икки йилгача давлат солиқларидан ҳам воз кечади. Халққа зулм қилган амалдорларни ишдан ҳайдаб яхши инсофли кишиларни юқори мансабларга кўтаради. Мамлакатнинг ички ишлари билан жиддий шуғулланади: нархларни текшириб, қиммат сотувчи савдогарларга жазо беради. Тарозини, темир тошларни вужудга келтиради. Газ (қари)га ўхшаш узунлик ўлчовининг темирдан қилиб, халойиқнинг калта газ билан алданишига чек қўяди. Бозорлар вужудга кел-

¹ Додгарлик — арз тинглаш.

² Додгоҳ — арз этувчи, ёрдам сўровчи.

³ Қилу қол айламоқ — ўз аҳволини баён қилмоқ.

⁴ Изтироб — бу ерда қўрқиш, хавфсираш маъносига.

⁵ Шитоб — шошилиш.

⁶ Реш — жароҳат, яра.

тириб, савдо-сотиқ ишлари устидан назорат қилиб туради. Олтин ўлчайдиган тарозини ихтиро қилади. Йўлларга доимий қоровуллар қўйиб, йўлчиларни ўғри, қароқчилар зулмидан қутқазади:

Бериб дод мазлуми ғамхорага¹
Қилиб раҳм маҳруми бечорага,
Қилиб зулм элини қаро ерга паст,
Аларғаки, мазлум эрур зеридаст².
Атоси замонида ҳар навъ иш —
Ки андин халойиққа озор эмиш,
Тамомин улус бошиндин қилди дафъ,
Етушсун деб, андин халойиққа нафъ,
Раиятга³ маълум этиб эҳтиёж,
Ики йил алардин кўтарди хирож,
Амал аҳлига қилди машғуллик,

.
Ямонларга еткузди маъзуллиқ⁴,
Вале яхшига тақвият⁵ айлади,
Вале яхшилар тарбият айлади.
Яна нархларга қилиб иштиғол⁶.
Оғир сотқувчига бериб гушмол⁷
Туз⁸ айлаб тарозу ики бошини,
Темурдан ясаб, муҳр этиб тошини,
Қари⁹ бўлди темурдин анга хос —
Ки эл бўлди кам олуридин халос.
Қапонни ҳам ул ихтиро айлади,
Қиёс ичра рафъи¹⁰ низо айлади.
Яна тузлик изҳорига тузди кайл¹¹
Ки, эл қилмағай эгрилик сори майл.
Яна тузди олтин тарозусини,
Қавий¹² айлабон адл бозусини¹³.

¹ Ғамхора — ғамзада, жабр кўрган.

² Зеридаст — қўл остида, қарам.

³ Раият — халқ.

⁴ Маъзуллиқ — ишдан олиш.

⁵ Тақвият — қувватлаш, ёрдам этиш.

⁶ Иштиғол — машғуллик.

⁷ Гушмол бермоқ — таъзирини бермоқ, адабини бермоқ.

⁸ Туз — тўғри.

⁹ Қари — бир метр чамасида узунлик ўлчови.

¹⁰ Рафъ қилмоқ — йўқ қилмоқ, бартараф қилмоқ.

¹¹ Кайл — ўлчагич идиш.

¹² Қавий — бақувват, кучли.

¹³ Бозу — қўл, билак.

Мароҳил¹ аро қўйди раҳдорлар²,
Йўл элин хатардин ниғаҳдорлар³.

Шундай қилиб, Искандарнинг халққа, ватанга бўлган бу оташин муҳаббати ва демократик усул идораси соясида Рум мамлакати яшнаб, халқи бадавлат бир ҳолга келади:

Бу янглиғ чу оз вақт тузди русум⁴,
Ғани бўлдилар адлидин аҳли Рум.

Демак, Искандар инсоф ва адолатнинг, маърифат ва осойишталикнинг символидай ҳаракат қилади. У инсониятга бахт-саодат келтиради, зулм ва зулмат Искандар олдида забун бўлади, адолат байроғи унинг забардаст қўлидан қувват топади. Унинг туфайли ўлкалар обод, халқ бадавлат бўлади.

Навоий, бутун оламни ўзига бўйсундирган бу жаҳон шоҳини шундай гўзал кишилик фазилатлари билан безалган ҳолда кўрмоқ истайди.

Навоий улуғ бир гуманист сифатида уруш ва қон тўкишнинг ашаддий душмани ҳисобланади. У тарихий мавзуда жангнома ёзаётгани ҳолда «Садди Искандарий»нинг «Муҳолифат мазаммати» (ноиттифоқлик мазаммати) деган бобида адоват билан урушаётган подшоҳларни қаттиқ масхаралайди, уларга ўзининг ғазаб ва нафратини сочади. Урушнинг мудҳиш манзараларини, даҳшатли оқибатларини зўр санъаткорлик билан тасвир этиб, ўқувчида бу хил маъносиз қон тўкишларга қарши нафрат ҳислари уйғотади. Навоийнинг назарида уруш:

Бу гўё жаҳон ичра тўфон эрур
Ки, андин жаҳон аҳли вайрон эрур.
Не тўфон, бало баҳри чайқалмоғи,
Жаҳон аҳли сув остига қолмоғи.
Адоватқа боғлаб камар икки шоҳ,
Жаҳон аҳлини айлаб икки сипоҳ.

¹ Мароҳил — йўллар.

² Раҳдорлар — йўл посбонлари.

³ Ниғаҳдор — қаровчи, сақловчи.

⁴ Русум — расмлар, қоида-тартиблар.

Бари қатл учун тортибон тиғи тез,
Қилиб тиғи эл ўлтурурга стез.
Ато жон бериб, ўглин ўлтургали
Ўғул ҳам анга тиғи кин сургали.
Қариндош топса қариндошини,
Дамодам тилар кескали бошини.
Яқин билким ул кундур офат куни,
Не офат куниким, қиёмат куни.

Бу даҳшатли ва мудҳиш кушхона Навоий яшаган давр воқелигининг манзарасидир. Айниқса :

Ато жон бериб, ўглин ўлтургали,
Ўғул ҳам анга тиғи кин сургали.
Қариндош топса қариндошини,
Дамодам тилар кесгали бошини, —

каби журъатли мисралар, бир-бирларининг қонларига ботиб бормоқда бўлган темурийларга қаратилган аниқ ишорат эди.

Навоий бу достонида адоват ва ноиттифоқлик орқасида рўй берган қирғинларни танқид қилиб, иттифоқ бўлишга ундайди. Бу иттифоқ бошлича халқ билан шоҳ орасида, шоҳ билан сипоҳ (қўшин) орасида бўлиши керак. Шу муносабат билан Навоий достонига яна ўз даври воқелигини киритади, ўзбошимча, худбин, халқ ва қўшиндан ажралган мағрур темурийлардан заҳарханда қилади. Бу гал шаҳзода Абусаид адресига аччиқ таъналар ёзади. Навоий ҳикоя қилади:

Хуросон, Мовароуннаҳр, Хоразм ва Қашқарни ўзига қаратган Султон Абусаид фақат ўз хоҳиши билан иш кўради. Қўшини тўғрисида ғамхўрлик қилмайди, ҳамма ғалабаларнинг боиси деб ўзини ҳисоблайди. Қўшин подшоҳдан норози бўлади. Шу аҳволда у Табризга ҳужум қилади. Уруш чўзилиб қатъий ва ҳал қилувчи пайтлар келганда, Султон Абусаиддан норози бўлган аскарларнинг бир қисми урушмай кетиб қолади, бир қисми душман тарафига ўтади. Шундай қилиб, бу қўшинсиз шоҳ мағлуб ва ҳалок бўлади.

Навоий Султон Абусаиднинг шу ғамгин ҳикоясидан хулоса чиқариб, шоҳнинг куч ва қудрати унинг халқ ва қўшин билан жипс боғланишида деб ҳисоблайди. Қўшиндан айрилган шоҳ нотавон, кимсасиз бир шахс,

гулистондан айрилган гул, бадансиз кўнгил бўлиб
қолади; шоҳ билан халқ ошиқ-маъшуқлардек бир-
бирини севиши керак деб уқтиради.

Сипаҳдин жудо шаҳ эрур бир киши,
На бўлғусидур бир кишининг иши?
Қурур, чун гулистондин айрилди гул —
Ки, бир луқма этдур бадансиз кўнгул.
Анингдекки, хушдур сипаҳ бирла шоҳ,
Ҳам андоқдурур шоҳ бирла сипоҳ.
Шаҳу хайл¹ маъшуқу ошиқ керак,
Не ишким, қилурлар мувофиқ керак.

Навоий фикрича мамлакатнинг тинчлиги, халқнинг
осойишталиги ва маърифатнинг зулмат устидан ғала-
ба қозониши учун Искандар каби ҳикматшунос бир
шоҳ бемаъни урушларга қарши уруш очиб, тинчлик
ўрнатиши ва инсонлар истагини юзага чиқариши ке-
рак эди.

Шунинг учун Навоий Искандари бутун давлат усу-
ли идорасида, шунингдек ҳарбий юришларида Арасту,
Афлотун, Суқрот каби бир қанча олимлар ва файла-
суфларнинг маслаҳати билан иш кўради. У ҳеч ерда
ўзбошимчалик, манманлик қилмайди. Искандар идора-
сини халққа яқинлаштирган, унинг қудратига қудрат
қўшган асосий омил ҳам мана шу. Искандар қандай
катта иш бошламоқчи бўлса, аввал шу олимлар билан
кенгашади. Масала муҳокамага қўйилганда ҳар бир
файласуф ўз фикри билан майдонга чиқиб, шу ҳақда
ўз фикр ва мулоҳазаларини айтишга, ўз режа ва
лойиҳаларини тақдим қилишга ҳақли. Жанг вақтла-
рида бу масалага янада кўпроқ диққат ва эътибор
қилинади. Яъни жангда қуролдан кўра ақл, фаросат
кўпроқ иштирок қилади. Искандарнинг ўзи, унинг
атрофини ўраган ҳалиги улуғ олимлар моҳир диплома-
тия йўли билан иш олиб борадилар. Шунинг натижаси-
да бутун олам босиб олинса ҳам қон тўкилмайди.
Искандар ўзи, жаҳонни қандай фатҳ қилганлиги ҳақи-
да бир мактубида шундай дейди:

Ки фатҳ айладим, ақлу тадбир ила,
Чу тадбир эди рост тақдир ила.

¹ Х а й л — қўшин, тўда, гуруҳ.

Дарҳақиқат, тадбир, ақл ва идрок билан иш қилмас, Искандар бу қадар оламшумул ғалабаларга эриша олмас эди. Агар Афлотун илм-ҳикмат билан Кашмир тилсимларини очиб бермаса, Искандарнинг бу сеҳргарлар мамлакатига қилган ҳужуми самарасиз барбод бўларди. Бугина эмас, Искандар ўзига қоронғи бўлган кўп сиёсий, ижтимоий, илмий-фалсафий ва стратегик масалалар ҳақида Арасту, Афлотун ва Суқротга сўроқлар бериб, уларнинг ҳикматли жавобларини ўзининг сиёсий фаолияти учун дастуриламал қилиб олади. Шулар жумласидан, одам билан ҳайвоннинг фарқи, ватан муҳаббати, ер шарини сув қандай ихота қилгани, саёҳатнинг фойдалари ҳақидаги сўроқ ва жавобларни кўрсатиш мумкин. Навоийнинг бу сўроқларга Арасту, Афлотун ва Суқрот тили билан берган жавоблари, орадан ярим минг йил вақт ўтишига қарамай, ҳануз ўз илмий қимматини йўқотган эмас. Достонда Навоийнинг улуғ олимлиги, хусусан жуғрофий билим доираси фавқулодда кенглиги яққол кўриниб туради. У, Суқрот тили билан ернинг қуруқлик ва сувлик қисми ҳақида жуда аниқ илмий маълумот беради.

Сўнгра Искандар фатҳ қилган мамлакатларнинг отларини санаганда, ўша асрда маданий дунёга маълум бўлган ҳамма ўлкалар, катта-кичик халқларни тилга оладики, буларнинг жами бир «Садди Искандарий»нинг ўзида 40 дан ошади. Чунончи: Қрим, Миср, Искандария, Ироқ, Ажам, Билоди Фаранг (Франция), Рум, Италия ва Юнонистон, Билоди Араб (Арабистон), Шом, Ҳалаб, Яман, Форс, Хоразм, Дашти Қипчоқ, Рус (Русия), Гуржи (Гуржистон), Черкас, Мовароуннаҳр, Самарқанд, Хитой, Ҳинд (Ҳиндистон), Фархор, Хуросон, Ҳирот, Исфаҳон, Кирмон (Кирмоншоҳ), Кашмир ва бошқалар. Булардан ташқари, жуда кўп жазиралар, дарёлар ва денгизларнинг оти зикр қилинади.

Бу ҳол XV аср мактабларининг программасида жуғрофия жуда катта ўрин олганлигини кўрсатади. Чунки Темурнинг жаҳонгирлик ҳаракатлари бошқа мамлакатларнинг бойлигини, жуғрофий мавқеини, стратегик аҳамиятини чуқур ўрганишни тақозо қиларди. Жуғрофияга бу зайлда кўп аҳамият берилиши шундан келиб чиққан бўлса керак.

Искандарнинг: «Адолат натижаси не навъ ишлар бўла олғайким ул натижа умидига киши ул йўлга

қадам солғай?» деган сўроғига Арасту қуйидагича жавоб беради:

Шаҳеким анга адл¹ бунёд ўлур,
Натижа буким мулки обод ўлур,
Чу мулк ўлди, обод, халқи гани²,
Яқиндирки, маъмур ўлур махзани³.
Чу махзанни бу навъ маъмур этар.
Сипоҳига бешак мавожиб⁴ этар.
Сипоҳи қачон шаҳга толиб келур,
Адусига⁵ шак йўқки голиб келур.

Устознинг шу ҳикматли насиҳатига амал қилган Искандар ҳамиша адолат билан иш кўради, халқ ва қўшини тўғрисида доим ғамхўрлик қилади, уларнинг меҳр-муҳаббатини қозонади. Бир кун Искандар ўз аскарларини синаш учун, ватанларингизга қайтингиз деб фармон беради. Лекин улар ўз подшоҳларидан ажралишга кўнмайдилар. Ҳаммалари бир оғиздан:

Тирик бўлмоқу сендин ўлмоқ йироқ,
Эрур бизга андин ўлум яхшироқ,—

деб, шоҳ ҳузуридан йироққа кетишни истамайдилар. Искандар қўшинидаги шу самимий, дўстона муносабат ва темир интизомни темурийлардан Султон Абу-саид қўшинидаги аянч аҳвол билан чоғиштирганда, Навоий ўзига замондош бўлган худбин темурийларни қандай шиддат билан қамчилаётгани яна аниқроқ кўринади.

Навоий томонидан Искандарга нисбатан берилган ва уни ўқувчиларга севимли қилиб кўрсатган олижаноб хислатлар ва прогрессив тенденциялар мана шулар. Бошдан-оёқ халқ манфаатига қаратилган бундай фазилат ва ҳаракатларни Навоийнинг мадҳ қилиши шубҳасиз эди. Чунки Искандарнинг улуғ идеали ер юзини ёмонлардан тозалаш, яхши одамларга бахт-са-

¹ А д л — адолат.

² Г а н и — бой.

³ М а х з а н — хазина.

⁴ М а в о ж и б — ойлик, маош.

⁵ А д у — душман.

одат бериш, адолат билан даштларни бўстон қилиш эди. У шундай қилди:

Ямонлардин офоқни¹ пок этиб,
Вале яхшиларни тарабнок² этиб.

· · · · ·
Этиб даштни адлидин бўстон,
Анга тегруким мулки Ҳиндустон.

Подшоҳлардан халқ ва мамлакат учун бундай жонкуярликни кутиш XX аср мантиқига сиғмайди. Аммо XV асрда, яъни золим подшоҳлар ўлкаларни хароб этиб, одамларни хонавайрон қилаётган бир замонда инсофли, адолатли ва маърифатли шоҳ ҳақида ўйлаш мароқли, ундай кишининг ёрқин образини гавдалантириб бериш эса илғор фикр эди.

* * *

«Садди Искандарий» достонида Равшанак (Доронинг қизи), Нозмеҳр (Маллунинг қизи) ва бир хитой канизагидан иборат уч қиз образига йўлиқамизки, булар ҳақида сўзламаслик мумкин эмас. Булардан Равшанак билан Нозмеҳр Искандарнинг шаръий ва севиқли хотинлари, учинчиси эса, хитой хоқони томонидан Искандарга совға қилиниб, лекин шоҳнинг илтифотига ноил бўлмай, унинг қалбини забт қилиш учун пайт пойлаб юрган доно ва паҳлавон бир қиз бўлади. Навоий бу гўзал маликалар образи билан ўзбек ҳаётидаги (кўп хотинли оилаларда) маиший можаролар, урф-одатларни тасвирлайди.

Ҳамма кўп хотинли оилаларда бўлганидек Искандар ҳам бир хотинига (Равшанакка) кўпроқ меҳр қўяди, кўп вақтини ўша билан ўтказади. Ҳуснда, нозкарашмада Равшанакдан кўп даражада устун бўлган Нозмеҳрнинг бунга рашки келади. Орада кундошлик куйканаклиги бошланади. Нозмеҳр бир кун Искандардан ўзига илтифотсизлик билан қарашининг сабабини сўраганда, Искандар унга: «Равшанакнинг отаси улуғ шоҳ бўлгани учун унга кўпроқ илтифот қилишим керак», дейди. Бу болаларча жавобни эшитган Нозмеҳр тамом тутақиб кетади. Навоий бу ерда севги фалсафасини қўзғайди, Нозмеҳрнинг бурро тили билан Искан-

¹ О ф о қ — дунё, олам, жаҳон.

² Т а р а б н о к — хурсанд.

дарга ҳужум бошлайди. Навоий оила масаласидаги бу тенгсизлик билан асло келиша олмайди. Унинг бутун хайрихоҳлиги Нозмеҳр томонда бўлади.

Шу муносабат билан Нозмеҳр ўз ҳуснини Равшанакнинг ҳуснига таққослаб, Искандарга таъна қилиб, бир монолог ўқийди. Шуни қайд қилиш зарурки, бу монолог ўзининг бадий савияси билан «Хамса»да ҳусн таърифида ёзилган ҳамма тавсиф ва тасвирлардан юқори туради. Навоий на Ширин, на Лайли ва на Дилоромнинг ҳуснини бу қадар зўр пафос билан куйлаган эмас. Бу ўриндаги ҳусн таърифининг яна бир характери шундаки, бир гўзал ўз ҳуснини ва фазилатларини бошқа бир гўзал билан чоғиштиради, қаршисидаги рақибини асло камситмай, аввал Равшанакнинг ҳусни таърифида шундай муболағали мисра келтирадики, ўқувчи шу таъбирнинг салобатида тонг қолади, лекин Нозмеҳр ўз ҳусни ҳақида яна шундай гўзал муболағакорлик қиладики, қуёшдек ялтираб кўринган Равшанак энди Нозмеҳр олдида кулдек нурсизланиб қолади.

Бу сўзнинг муҳаббатга не дахли бор —
Ки, ишқ ичра шаҳликка йўқ эътибор.

.
Насаб бирла бўлса анга шоҳлик,
Ҳасаб¹ бирла етмиш менга моҳлик²
Анинг тожи кишварга³ бўлса хирож,
Менинг олима бош қўяр аҳли тож.
Анга фахр нисбатда Жамшеддин,
Менга ор ҳусн ичра хуршеддин⁴.
Анга мулк агар бўлса фармонпазир⁵,
Менга зор эрур юз туман мулкгир⁶
Агар ул хирад бирла афсонадур,
Менга юз хирадманд девонадур.
Гар ул бўлса офоқ элига азиз.
Солурмен бу офоқ аро растухез⁷.

¹ Ҳ а с а б —насл-насаб билан эмас, шахсан қозонилган шуҳрат, шараф.

² М о ҳ л и к — бу ерда ойдек гўзаллик, соҳибжамоллик маъносида.

³ К и ш в а р — мамлакат.

⁴ Х у р ш е д — қуёш.

⁵ Ф а р м о н п а з и р — фармонбардор.

⁶ М у л к г и р — жаҳонгир.

⁷ Р а с т у х е з — ғавғо, тўполон.

Анга гар эрур пеша жон ўртамоқ,
Менга шева бўлмуш жаҳон ўртамоқ.

Гар ул ғамзадин ўқни паррон¹ қилур,
Менинг киприким тирборон қилур.
Гар ул қатл ишига қилур ихтимом²,
Менинг тиғи ишқим қилур қатли ом,
Анга гар фусун³ айламак вирд эрур,
Менга барча кашмир⁴ шогирд эрур.

Гар ул халқин қатл⁵ этар дам-бадам,
Менга келди тиргузмоқ ойини⁶ ҳам.
Анинг қилса зулфи илонни фусун⁷.
Фусуним қилур аждаҳони забун⁸.

Хаёлим башар⁹ ичра ғавғо солиб,
Малоикка¹⁰ ҳусним алоло¹¹ солиб,
Қуёш қўзғолиб ҳусним ошубидин¹².
Фалак паст меҳрим¹³ лакад¹⁴ кубидин,
Вале мунча афсонадин не асиф¹⁵
Ки, шоҳ комиға келди шаҳдим¹⁶ ачиг.
Не хуш дебдур ул дардманди фироқ —
Ки, оз бахт — кўп ҳусндин яхшироқ.

Шу ҳужумдан сўнг Нозмеҳр улуг фотиҳнинг қалбини фатҳ қилади.

Лекин хитой канизагининг тақдири ўзгача бўлади. Мана даҳшатли жанг майдони, Искандар қўшини

¹ Паррон — учирмоқ.

² Ихтимом — ғайрат, тиришиш.

³ Фусун — сеҳр. Вирд — доимий машғулот.

⁴ Кашмир — Ҳиндистонда бир шаҳар оти. Бу ерда сеҳргар маъносида.

⁵ Қатл — ўлдириш.

⁶ Ойин — одат.

⁷ Илонни фусун қилмоқ — илонни аврамоқ.

⁸ Забун — енгил, йўқ қилиш.

⁹ Башар — кишилар, инсонлар.

¹⁰ Малоик — фаришта.

¹¹ Алоло — ғавғо.

¹² Ошуб — ҳаяжон, тўполон, ғавғо.

^{13, 14} — ҳусним жилвасидан фалак паст бўлади, демоқчи.

¹⁵ Асиф — фойда.

¹⁶ Шаҳд — асал, бол.

«мўр» номли ҳайвонлар, девлар билан урушмоқда. Лекин Искандар қўшини девлар олдида забун бўлиб, майдонга кирган ҳар бир паҳлавон енгилиб, бандга тортилмоқда. Искандарнинг ўзи, унинг илм-ҳикмат ақллари ва қўшини саросима бўлиб, ҳаяжонга тушади; ҳеч ким бу ваҳшийлар билан курашишга ботина олмайди.

Тўсатдан ниқобдор бир паҳлавон наъра тортиб майдонга киради. Жангда жонбозлик қилиб, девларнинг устидан ғалаба қозонади. Искандарга янги ҳаёт, янги шон бағишлайди. Жаҳон шоҳи бу номаълум паҳлавонга миннатдорлик қилиш учун сўз топа олмайди. Кечқурун бу улуғ паҳлавоннинг шарафига катта зиёфат беради, зиёфат асноси паҳлавон юзидан ниқобни кўтаради... Бу паҳлавон Искандар илтифотига ноил бўлмаган хитой гўзали бўлиб чиқади... Қиз шоҳга маъқул бўлмагандан сўнг, қандай қилиб бўлса ҳам, унга бир ҳарб майдонида ўзини кўрсатмоқчи бўлиб юрар эди. Букун эса, Искандар давлатига халал келадиган нозик бир пайт. Паҳлавон қиз пайтни топиб, нишонни жуда тўғри олди. Бир майдонда ҳам девларни, ҳам Искандарнинг қалбини забт этди...

Навоийнинг умуман хотин-қизлар шахсиятига юксак баҳо бериб келгани маълум. Унинг хотин-қиз қаҳрамонлари (Маҳинбону, Ширин, Лайли, Дилором) ўзларининг ақл, фаросат ва заковатлари билан ҳамиша эрлардан устун бўлиб келадилар. Бу хитой гўзали эса, ҳарб майдонига кириб шундай қаҳрамонлик кўрсатдики, унинг қудрати ва ҳарбий салоҳиятига бутун дунёни босиб олган Искандардек улуғ подшоҳ, унинг манман деган паҳлавонлари қойил қолди. Бутун бир қўшин қила олмаган ишни бу қиз ёлғиз ўзи удда қилди. Улим кутган шоҳ ва унинг неча юз минглаб ҳисобланган жанговар аскарлари оддий бир қиз қўлидан нажот топдилар. Навоий бу билан бошқа дostonлардаги хотин-қиз образларини мантиқий равишда тўлдирди, ислом дини томонидан таҳқирланган бу «ожиза» ва «заифа»ларнинг қўлидан нималар келиши, керак бўлган тақдирда улар қандай мўъжизалар ярата олишларини бу гал мардлар майдонида намоиш қилди.

«Садди Искандар» дostonида унинг сюжетига бевосита алоқадор бўлмаса ҳам, унда илгари сурилган идеяларни мантиқий равишда тўлдирувчи бир қанча

манзум (шеърӣ) ҳикоялар бор. Бу мароқли ҳикоялар дostonда баён қилинган фикрларни тасдиқлаш учун бир далил сифатида келтирилади. Шулардан «Искандар била ул гадолиғ ихтиёр этган подшоҳ ҳикояси» айниқса гўзал ва дилрабодир.

...Бир гадо ўзини Искандар томонидан подшоҳ қилиб кўтарилишига асло розилик бермайди. Искандар илтимос қила бергач, у гадо илғор кишилиқнинг орзу-ҳавасларини тўрт шартда жамғариб, шу тўрт шарт Искандар томонидан бажарилса подшоҳ бўлишга рози эканини айтади. Бу шартлар: 1. Абадий ҳаёт; 2. Абадий йигитлик; 3. Абадий давлат, лекин ҳалол бўлиши шарт; 4. Абадий шодликким, охирида ғам-ғусса, мотами бўлмасин.

Табий, Искандарнинг қўлидан бу шартларни бажариш келмайди. Навоий гадо тили билан башариятнинг эзгу орзуларини ифодалади. Бу—улуғ одамнинг ҳаёт олдига қўйган улуғ талаблари эди.

«ХАМСА»НИНГ ТИЛИ

Бу тил бирла то назм эрур халқ иши,
Яқин қилмамиш халқ сендек киши.

Бир халқнинг тили учун курашиш — у халқнинг мавжудияти, шон-шарафи учун курашишдан иборат. Навоий «Хамса»сининг тили ҳақида сўзлаш — бу гигант тилчининг ўзбек адабий тилини яратиш борасидаги улуғвор курашларига яқун яшаш демакдир. Навоийнинг ўзбек адабий тили учун бошлаган курашида «Хамса» ғалабани таъмин этган асосий омил саналади.

Маълумки, форс аристократлари асрлар бўйи турк-ўзбек тили «қўпол», бу тилда нозик фикр ва туйғуларни ифода қилиб бўлмайди, деган қуруқ даъвони илгари суриб келдилар. Бу нотўғри ва зарарли фикр шу қадар авж олдиким, ҳатто ўзбек шоирлари ҳам шу фикрга қўшилиб, ўз асарларини форс тилида ёза бошладилар, кичик шоирларгина эмас, энг улуғ санъаткорлар ҳам бу зарарли кайфиятни енга олмадилар.

Навоий эса, ўз халқи учун ҳақоратдан иборат бўлган бу ўринсиз камситишларга парвосиз қараб қололмади. Навоий ўз она тилида шеър ёзишни — халқ иши, давлат иши деб билар, ўзи халқ ишининг ташаббускори бўлгани учун фахрланар эди. Мана у қандай мағрур куйлайди:

Бу тил бирла то назм эрур халқ иши,
Яқин қилмамиш халқ сендек киши.

(«Садди Искандарий».)

Навоий ўзбек тилининг ҳар қандай нозик фикр ва ҳисларни ифода қилишга қодир эканини исбот қилиш

учун ўзининг ажойиб асарларини ўзбек тилида ёзди. Унинг жўшқин, равон ва чуқур маъноли лирик асарлари «Хазоинул-маоний» («Чор девон»), илмий, тарихий асарлари, дўстларига ёзган «назм била рангин» мактублари («Муншаот») рақибларининг даъволари қай даражада бўш ва маъносиз эканини очиб ташлади. Бироқ кишилиқ ижодининг дурдоналари бўлган «Шоҳнома» ва қатор «Хамса»ларга эга бўлган форс тили қаршисида булар билан фахрланиб бўлмас эди. Энди, Навоий учун фалсафий фикрлар билан тўлиқ, катта эпик дostonлар яратиб, ўзбек тили ва тафаккурининг куч-иқтидорини намойиш қилиш керак эди. «Хамса»нинг яратилиши ҳам Навоий учун, ҳам ўзбек адабий тили учун катта имтиҳон эди. Навоий бу имтиҳондан аъло баҳо билан ўтиб, ўзига абадий шуҳрат, ўзбек халқига ва унинг тилига шараф бағишлади.

Мана шундан сўнг Навоий ҳақли равишда фахрланиб, форс шоирлари ўз тилларида қандай санъат мўъжизалари яратган бўлсалар, мен шуларнинг ҳаммасини турк-ўзбек тилида яратдимки, бу иш ҳеч бир шоирнинг қўлидан келмаган ва ҳеч бир ёзувчига муяссар бўлмаган эди, дейди.

«Ажам шуароси, фурс фусаҳоси ҳар қайси услубдаким, сўз арусига жилва ва намойиш бериб эрдилар, турк тили била қалам сурдум ва ҳарнечук қоидадаким, маъни абкорига зеб ва оройиш кўргазиб эрдилар чигатой лафзи била рақам урдум. Андоқким, то бу мазкур бўлган лафз ва тил биносидур ҳеч нозимға бу даст бермабдур ва ҳеч роқимға муяссар бўлмабдур».

(«Мезонул авзон»).

Тил жиҳатидан «Фарҳод ва Ширин» достони айниқса характерлидир. «Фарҳод ва Ширин»нинг ҳар бир мисраси чуқур ҳикматли фикрни ўз ичига олади. Унинг тили ғоят даражада образли ва ранг-баранг. Тилнинг образлилиги шу даражага кўтарилганки, ўқувчи тасвир қилинаётган воқеа ва шахсларни бемалол тасаввур этади, кўриб туради.

Қаҳрамонларнинг тилларини индивидуаллаштириш санъаткорнинг маҳоратини, бадий асарнинг афзаллигини кўрсатади.

Дарҳақиқат, ҳамманинг бир хил сўзлаши реал воқеликда кўринмайди. Модомики ҳол шундай экан, дос-

тонларда бунга эътибор қилиш, ҳар бир қаҳрамоннинг ёшига, савиясига ва жамиятдаги мавқеига қараб, ўз тилида сўзлатиш зарур. Бунга эътибор қилинмас экан, асарнинг реаллиги қолмайди, ғайри табиий бўлиб чиқади. «Фарҳод ва Ширин» достонида тилни индивидуаллаш жуда ёрқин кўриниб туради. Кишилиқнинг бахт-саодатига таҳдид қилиб, ободларни вайрон қилувчи қонхўр Хисравнинг:

Стамдин еткурай андоқ сазое,
Солай кишварлари ичра балое,—

деб ваҳшийларча ҳайқариши ғоят табиий бўлиб чиққан. Дарҳақиқат, зулм, ҳақсизлик ва зўравонликнинг мужассам тимсоли ва зулмат қўшинининг манфур қўмондони Хисравдан бундан бошқа нима ҳам кутиб бўлади.

Тилнинг индивидуаллашиши Фарҳод билан Хисрав орасидаги диалогда айниқса аниқ кўриниб туради. Бир томонда нописанд, ғаддор шоҳнинг гумроҳларча берган дағал сўроқлари кўнгилни оздиради, иккинчи томондан, ўз йўлининг тўғрилигига ишонган, қаттиқ иродали олим ва файласуф Фарҳоднинг ҳикматли жавоблари ўқувчининг диққатини жалб қилади:

Деди: Қайдин сен, эй мажнун гумроҳ?

Деди: Мажнун ватадин қайда огоҳ.

Дедиким: Куймагингни айла маълум!

Деди: Андин эрур жоҳ аҳли маҳрум!

Деди: Бу ишқдин инкор қилгил!

Деди: Бу сўздин истиғфор қилгил!

Деди: Бу ишқ тарки яхшироқдур, /

Деди: Бу шева ошиқдин йироқдур,

Деди: Ол ганж, меҳрин қўй ниҳони,

Деди: Тупроққа бермам кимёни.

Тилни типиклаштириш «Лайли ва Мажнун» достонида яна ҳам аниқроқ кўринади. Бу ғам-алам достонида бир-бирига қарама-қарши қўйилган қаҳрамонлар сўзлашиш равиши жиҳатдан бир-бирларидан кескин суратда фарқ қиладилар. Лайлининг сўзлари, ифодалари ўзи каби латиф ва дилбардир. Лайлининг Мажнунга ёзган мактуби, ўлим олдида Мажнун ҳақида

онасига қилган васиятлари унинг бутун характерини очади. Лайлининг дард, ҳасрат ва армон билан тўла сўзлари, замона зарбаси остида қолган бадбахт бир қизнинг фарёди каби янграб, унинг ички оламига таржимонлик қилади. Лайлига берилган сўзлар унинг кайфиятига шу қадар мос тушганки, ундаги ички алам, изтиробни Навоий қўллаган сўзлардан бошқа сўзлар билан ифода қилиш мумкин бўлмайди. Мажнуннинг саҳро ваҳшийлари орасида аҳволи қандай бўлганини Лайли ўз мактубида қуйидагича меҳрибон мисралар билан сўрайди:

Э ишқ ўтида хасим, нечуксен?

Э бедилу бекасим, нечуксен?

Э фурқатим ичра гар ёғиб тош,
Минг тош ебон яширмайин бош.

Э ҳажрим ўтидаким бўлуб кул,

Ҳар шуъла кўрунубон анга гул.

.....

Ҳолинг недурур фироқим ичра?
Фикринг недур иштиёқим ичра?
Сочингга ёпишса хору хошок
Ким, тортар экан бирин-бирин пок?

Фарқингки эмиш бум ошени,

Ким ҳуркутар экин андин они?

Бошингки сипеҳр ушатти дарҳам,

Ким боғлар экин аларга марҳам?

Ултурса юзингга гарду хоре

Ким аритур экин они боре?

Жисмингки қонаса ғам тошидин,

Ким ювир экин они кўз ёшидин,

Хореки кафингга борур эркин,

Киприк била ким чиқарур эркин?

.....

Лайли ўлим олдида онасига қилган васиятида чексиз бир шафқат билан бахтсиз Мажнуннинг истиқболни таъминлашга тиришади. У онасига менинг ўлим хабаримни эшитгач, муқаррар Мажнун фарёд қўприб келади, у ҳолда сен:

Зинҳорки айлаб эҳтиромин,

Ёнимда ясоғасен мақомин.

.....

Қўй кинау, лутфу меҳр фан қил,
Жон пардасида анга кафан қил,—

деб васият қилади. Жаҳон аламзадаси Лайлининг бу сўзлари унинг ғам, ҳасрат билан адо бўлган умри учун якундир. У ҳаётининг сўнгги дақиқаларида мушфиқ онасига ёлвориб, шу сўзларни айтишга ҳақли эди, бу сўзларни Лайли оғзидан эшитиш жуда табиий, чунки бу мисралар Лайли каби ғамгиндир.

Лайлининг отаси ўзининг тили, сўзлашиш равиши эътибори билан қизининг аксидир. Унинг сўз ва ифодалари унинг характериға жуда мос тушган. Бу киши ўз социал мавқеиға кўра ўзини араб осмонининг устунлиги деб ҳис этади. Шахсий характери — хулқи: мағрурлик, мутакаббирлик, нописандлик, мутаассиблик, қаттиққўллик ва дағалликдир. Диний ва қабилавий бидъатлар бу одамни батамом заҳарлаган. «Қабиланинг шон-шарафи, номуси» деган мавҳум (абстракт) бир тушунча унинг онгида ҳукмронлик қилади. Шу абстракт «номус» тушунчасиға нимадан «доғ» тушиш хавфи бўлса, бу одам ўшани поймол қилишға, парчалашға тайёр.

Нотавон Мажнун Лайлиға ошиқ. Аммо Лайлининг отаси буни ҳазм қила олмайди, бу хабар таъсиридан тутатиб кетади. Чунки бу киши улуг қабила бошлиғи, Мажнуннинг отаси эса, бунга нисбатан «тубанроқ».

Ҳол шундай экан, у паст табақанинг вакили бунинг қизини севишға ҳақсиз. Шундай тушунча билан ёнган Лайлининг отаси Мажнуннинг отасиға ёзган мактубида қуйидагича ҳайвоний ваҳшат билан бўкиради:

Билмангму шукуҳу савлатимни?!
Аъроб аро молу шавкатимни?!
Ҳам ўглинға, ҳам сенға билурмен
Ким, ҳар не қилай десам қилурмен!..
Бўлса яна бўйла амр зоҳир,
Аввал ани айлағумдур охир!
Сўнгра сенға доғи қаҳр сургум,
Хайлингни бу даштдин йитурғум!

Юқоридаги каби қўпол ва дағал сўзлар Лайли отасининг мавқеиға, характериға жуда мос келган, ярашиб тушган.

Хуллас, «Хамса»да ҳар ким ўз тили билан сўзлайди. Қаҳрамонларнинг сўз ифодалари уларнинг савияларига ва хулқларига мувофиқ қилиб танланган.

Баъзилар, Навоийнинг тили оғир, деб ўринсиз шикоят қиладилар. Менимча, ҳар бир доҳий шоирнинг асарини ўқиб тушуниш учун бирмунча адабий-бадий тайёрлик талаб қилинади. Бугина эмас, адабиётни англаш учун тарих, фалсафа ва бшққа фанларни ҳам билиш зарур, мана шундай тайёрлиги бўлмаган кишилар Навоийдан эмас, ўзларидан ўпка қилишлари керак.

Навоийда жуда кўп мисралар борки, уларни ҳар қандай киши ҳам бемалол тушуна олади. Чунончи: Баҳромнинг Фарҳод қабри устидаги шу аламли фарёдини ким тушунмайди:

Кўзим чиқсин сени кўргунча мундоқ...
Кесилсин тил сени сўргунча мундоқ,
Нелар келмиш бошинга гурбат ичра,
Не гурбатлар чекибсен шиддат ичра?
Кўзинг очиб, кўтаргил бошинг, охир —
Ки, келмиш бир ҳазин қўлдошинг охир.
Етиб гардунга ун, сесканмагинг йўқ,
Тушиб оламга ўт, тебранмагинг йўқ.
Масал чин бўлдиким: «Уйқу ўлимдир»,
Кўз очмассен, дебон, келгин қулумдур,
Бу ишнинг тоқати мендин йироқдур,
Муни кўргунча, ўлсам яхшироқдур...

Навоийнинг тили тўғрисида сўз борар экан, биз билан Навоий орасидаги ярим минг йиллик даврни, унинг яшаган муҳитини ҳисобга олмаслик тил билимига хилоф бўлади. Чунки тил социал бир ҳодиса, у жамиятнинг тараққийси нисбатида ўсиб ўзгариб туради; тил — жамият билан бирга нафас олади. Қадимги Римнинг улуғ шоири ва олими Горацій тилнинг шу ўзгарувчанлик хислатини жуда тўғри ва образли ифодалайди. У «Позонлар оиласига бағишлов» номли асарида шундай ёзади:

«Йил ўтиши билан ўрмон барглари ўзгаради, эски барглар тўкилади; эскирган сўзлар ҳам шундай ҳалок бўлади, янгилари йигитдай кўркам гуллайди».

Айни фикрни Франциянинг машҳур марксист тил олими Поль Лафарг ҳам тасдиқлайди. У ўзининг «Революция ва тил» номли қимматли асаида тилнинг ўсиши ва ўлишини қуйидагича талқин қилади:

«Тил — тирик организмга ўхшаш ўсади ва ўлади; у грамматик формаларини ўзгартириш йўли билан бир неча эволюция ва революцияларни бошдан кечиради, ҳар бир тил ўсимлик ёки ҳайвон ҳужайраларига ўхшаш ўзларига хос бир ҳаёт билан яшайдилар. Сўзларнинг фонетикаси ва морфологияси тўхтовсиз ўзгариб туради...»

Навоийнинг тилидаги баъзи араб, форс ва эски туркча сўзларнинг тақдирига ҳам шу назарий асосда баҳо берсак, илмий жиҳатдан тўғри ва мантиқий хулоса чиқарган бўламыз, яъни Навоий ишлатган кўп сўзлар асрларнинг ўтиши, жамиятнинг такомил топиши натижасида эскириб, истеъмолдан чиққан, ўлган. Ҳамма тиллар ва сўзларнинг тақдири мана шундай бўлажак...

Ҳол шундай экан, баъзи бир ғарб олимларининг «Навоийнинг тили ўз давридаги жонли тил учун характерли эмас, бу сунъий тил», деб даъво ва туҳмат қилишлари мантиқсизликкина эмас, балки жоҳилликдир. Биз Навоийнинг тили ҳақида ундан беш аср кейин, лекин шунда ҳам ғараз билан фолбинлик қилган бу «олим»ларнинг фикридан кўра, Навоийнинг ўз замондоши, шоиримиз Бобирнинг шаҳодатини қимматлироқ санаيمиз. Бобир, Навоийнинг тилини зўр ҳаққоният ва реалистик ростгўйлик билан Андижон шеваси деб ҳукм қилади. У ўзининг ўлмас «Бобирнома»сида, «Андижон элининг лафзи қалам бирла ростдур, анинг учунким, Мир Алишер Навдийнинг мусаннафоти бо вужудким Ҳирийда нашъу намо топибдур бу тил бирладур» деб ғоят тўғри баҳо беради.

Навоий ўз олдида ўзбек адабий тилини яратиш, уни вояга етказиш, куч-иқтидорини, фасоҳат ва баҳоғатини рақиблари қаршисида намоён қилиш вазифасини қўйди. Ҳали текширилмаган, тўғриси ишга солинмаган бир кон ҳолидаги ўзбек тилини юқорида айтганимиз сингари идеал даражага кўтариш енгил иш эмас эди. Бу масалани ҳал этиш принципларини аниқлаш зўр лингвистик маълумот талаб қиларди. Навоий бу масалани ҳал этишда жуда тўғри илмий принциплар қўлларди.

Навоий суянган таянч бошлича халқ жонли тили бўлди. У халқ ичига кириб, омма сўзлашув тилининг энг нозик хислатларини, тилда сўзларнинг маъноча товланишларини (шаклдош, маънодош сўзларни) батамом ўрганди, халқ тилининг бутун бойликларини забт этди. Жонли тилдан олинган бу сонсиз-саноқсиз сўз запаслари Навоийнинг келажакда ўз рақибларига зарба бериши учун катта дастак бўлди.

Шуни ҳам айтиш керакки, Навоий тил проблемасини ҳал этишда тор миллий қобикқа кириб олмади, у, фақат ўзбекча сўзларни олиб, бошқа сўзларни ўғай ҳисоблаб четга сурмади. Балки бу соҳада интернационализм принципларига суянди. Бу принцип бошқа халқларнинг тилларидан эҳтиёж сезилган сўзларини олиш, бу билан, тилнинг сўз — луғат бойлигини оширишдан иборат бўлган энг тўғри ва илмий принципдир. Навоий, бошқа халқлар билан муносабатда бўлиб, уларнинг сўзларидан баҳраманд бўлмаган бир халқ ва «соф» бир тилнинг бўлиши мумкин эмаслигини жуда яхши билар эди. Шунинг учун Навоийнинг тилида, хусусан «Хамса»да дадиллик билан ишлатилган кўпгина араб, форс, озарбайжон, туркман, қозоқ, қирғиз ва татарча сўзлар учрайди.

Навоийнинг бу фикрга келишига яна бир сабаб бор. У, юқорида айтганимиздек, жуда бой ва нафис форс тили билан мусобақалашаётган эди. Ҳол шундай экан, бу мусобақада ютиб чиқиш учун Навоий ўз тилининг образли, бўёқли, бой ва нафис бўлиши учун ҳамма имкониятларни сафарбар қилмоғи зарур эди. Навоий тилининг фавқулодда рангдор ва мураккаблиги, услубнинг дабдабали бўлиши мана шундан келиб чиққан.

Хуллас, Навоийнинг бўёқли, оҳангдор ва ширин тилида араб тилининг бойлиги, форс-тожик тилининг гўзаллиги ва туркий тилларнинг соддалиги ўзининг порлоқ ифодасини топган.

«ХАМСА»НИНГ БАДИИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Навоий, сўз айтурда фарзона бўл,
Чу иш бошингга тушти, мардона бўл.

Навоий лирикада, бадий ва илмий насрда ўзига хос бир услуб яратган санъаткордир. Ўтган беш аср давомида бу жанрлар бўйича Навоийга эргашган ҳамма шоирлар ва ёзувчиларда ўз устозларининг гўзал услуби ҳукмронлик қилиб келди.

Шунингдек. Муқимий ва Фурқат каби шоирларда ҳам Навоий лирикасининг баракали ва ижобий таъсири бор. Лекин Навоийнинг моҳир услубкорлиги унинг эпик асарларида, яъни «Хамса»сида айниқса яққол кўриниб туради. Навоий дostonларидаги адабий услуб: шашмақом куйларидек равон, ўйноқи ва таъсирчандир.

«Хамса»нинг биринчи китоби «Ҳайратул-аброр» аруз вазнининг музоҳифоти баҳри сариъда ёзилган. Бу баҳрнинг қулоқ оҳанги:

Муфтаилун, муфтаилун, фоилун

бўлиб, Низомийнинг «Махзанул-асрор»и, Хисрав Деҳлавийнинг «Матлаул-анвор»и, Жомийнинг «Тухфатул-аҳрор»и ҳам шу вазн билан ёзилган.

«Ҳайратул аброр»нинг ҳикматли мисраларини қуйидаги мезон билан ўлчаш мумкин:

Бўлмаса ишқ — муфтаилун, икки жаҳон — муфтаилун, бўлмасун — фоилун.

Икки жаҳон — муфтаилун, демаки жон — муфтаилун, бўлмасун — фоилун.

Яъни:

Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун.

«Фарҳод ва Ширин» достонининг вазни музоҳифоти баҳри ҳазажи мусаддасдан бўлиб, қулоқ оҳанги:

Мафоилан, мафоилан, фаулан.

Чунончи:

Менго не ё — мафоилан, ру не ошиқ — мафоилан, ҳавасдур — фаулан.

Агар мен о — мафоилан, дам ўлсам уш — мафоилан, бу басдур — фаулан.

Яъни:

Менга не ёру не ошиқ ҳавасдур,
Агар мен одам ўлсам ушбу басдур.

«Лайли ва Мажнун» достони арузнинг музоҳифоти баҳри ҳазажи мусаддаси аҳраби мақбузи макфуф вазнида бўлиб, мисраларнинг қулоқ оҳанги қуйидагичадир:

Мафъулу мафоилан фаулан.

Чунончи:

Бе ишқ, улус — мафъулу мафо, қа ком уйқу — илан фаулан.
Ишқ аҳлигадур — мафъулу мафо, ҳаром уйқу — илан фаулан.

Яъни:

Бе ишқ улусқа ком уйқу,
Ишқ аҳлигадур ҳаром уйқу.

«Ҳафт Манзари Баҳром» («Сабъаи сайёр») музоҳифоти баҳри хафифда ёзилган. Низомийнинг «Ҳафт пайкари» ҳам шу вазнадир. Унинг қулоқ оҳанги:

Фоилогун, мафоилун, фиълун

бўлиб, мисраларнинг тақдири қуйидагича тайинланади:

Ишқ ели — фоилотун, йиқарда ко — мафоилун, шона — фиъ-
лун;

Тенгдур обо — фоилотун, д бирла вай — мафоилун, рона —
фиълун.

Яъни:

Ишқ ели йиқарда кошопа,
Тенгдур обод бирла вайрона.

«Садди Искандарий»нинг вазни музоҳифоти баҳри тақоруби муссамман бўлиб, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си, Низомийнинг «Искандарнома»си, Шайх Саъдийнинг «Бўстон»и, Салмон Совчининг «Фироқнома»си шу вазнда ёзилган. Бу вазннинг қулоқ оҳанги:

Фаулан, фаулан, фаулан, фаул

бўлиб, мисраларнинг тақдири бундай тайинланади:

Нехуш деб — фаулан, дур ул дар — фаулан, дманди — фау-
лан, фироқ — фаул.

Ки оз бах — фаулан, т кўп ҳус — фаулан, ндин ях — фаулан,
широқ — фаул.

Яъни:

Не хуш дебдур ул дардманди фироқ.
Ки, оз бахт кўп ҳусндин яхшироқ.

«Хамса»даги дostonлар учун танланган ушбу вазнлар ҳам умумий руҳни ифодалайди. Навоийда адабий услуб билан вазн орасида мантиқий бир муносабат бор. Вазн билан услуб бирлашиб, тиниқ бир ойна вазифасини ўтайди. Бу ойнада Навоий тасаввур қилган идеал образлар яна ҳам аниқ ва конкрет кўринадилар. Навоий дostonларидаги адабий услуб билан вазнлар баҳор гулларидек ранг-баранг, товус парларидек жилвалидир. Вазн билан услуб дostonлардаги воқеаларнинг боришига, қаҳрамонларнинг тақдирига қараб товланади.

«Хамса»нинг бу хусусиятлари тасодифий бир ҳодиса эмас, балки маълум мақсадда ўйлаб қилинган ижодий

мусобақа натижасидир. Навоий ўз «Хамса»си билан форс тилида бунёдга келган уч буюк асарга, уч улуғ шоирга жавоб айтиши лозим эди. Навоий ўзининг ўлмас «Хамса»си билан Низомий Ганжавий ва Хисрав Деҳлавийларга, «Садди Искандарий» ва бошқа дostonлардаги мудҳиш жанг эпизодлари билан Фирдавсийга жавоб беришни истарди. Шунинг учун ҳам Навоий ўтмишдаги устозларнинг «Хамса» учун қабул қилган вазнларини қабул қила туриб, шу вазнда улар билан мусобақа олиб боради.

Шоирлар ва адибларнинг қудратига, улар томонидан яратилган киши образлари (типларнинг) характери ва ўлмас бўлиш жиҳатидангина баҳо бериш бир ёқламалиқдир. Бу баҳони тўлдириш учун у санъаткорларнинг тип яратиш воситаси бўлган сўз образларининг ранг-баранг ва оригинал бўлишини ҳам кўзда тутиш зарур. Зотан, сўз образларисиз тип яратиш мумкин эмас, типлар сўз орқали, яна тўғриси, сўз образлари орқалигина конкретлашади. Поэзиянинг, шунингдек, прозанинг бирдан-бир материали сўзdir; сўз — адабиётнинг жон озиғидир. Сўз ғишtlари ҳаётнинг аъло ранглари билан бўялиб, сўз санъатининг архитектори — шоир томонидан фаросат билан ўз ўрнига қўйилсагина поэзия биноти вужудга келади. Ана шундагина бу муҳташам сўз кошонаси ҳам салобатли, ҳам дилбар, Фирдавсий айтгандай: абадий қуламас бўлғусидир.

«Хамса»да сўз образлари саноқсиз дурлар, гавҳар, лаъл, ёқут хазиначарига ўхшайди. Навоий бу ноёб инжуларни мисраларнинг олтин ипига чизиб, кўзларни қамаштиради. Шундай қилиб, «Хамса»ни ташкил этган ҳамма мисралар — келинчаклар зар-зеварлар билан безангандек сўз дурлари билан безанганлар.

Ўхшатиш, сифатлаш, киноя, истиора, сўроқ, такрор, билмасликка солиниш каби сўз образлари (тасвирлаш воситалари) Навоий қалами билан яна ҳам оригинал, реал, яна ҳам гўзал, нафис ва порлоқ намуналарини топди.

Навоий ҳаммиша ҳаётга буюк олим, улуғ санъаткор кўзи билан қараб, уни мушоҳада қилди, кузатиб борди. Билим ва ҳаёт тажрибалари асосида вужудга келган кенг тасаввур, поёнсиз бадиий ҳаёл тасвир чоғида унга ёрдамга келди. Навоий истиоралари ғоят нафис,

шунинг билан бирга жуда реал ва рангдордир. «Ҳар бир истиора бир ҳикоядир», дейдилар. Шу таъриф Навоий истиораларига айниқса мос келади.

У, киши ва нарсаларнинг энг нозик хислат ва кайфиятларини сезади. Ташбеҳ учун ташбеҳ ишлатади, натижада тасвирлаш воситалари қабатланиб, тасвир этилмоқда бўлган нарса жуда аниқ ва кўркем ҳолда жилваланади. Бирор ҳол ва кайфиятни аниқлаш учун тасвирлаш воситаларини қўлланаркан, булар маълум мантиқда бир ўринда бирлашадилар.

Чунончи:

Лайлининг отаси Навфалдан енгилгач, қизим қўлдан кетиб номусга қоламан, деб ваҳимага тушади ва шундан қутулиш учун Лайлини ўлдирмоқчи бўлади. Унинг мана шу машъум фикрини Навоий қуйидаги гўзал мисраларда ифодалайди:

Ўқ игнасин тикай либосин.
Ханжар сувидин эзай хиносин.

Бу мисраларни безаган ўқ игнаси, ханжар суви мумтоз истиорадир. Лекин диққат этилса бу байтда бундан бошқа яна бир комбинация мавжуд экани кўрилади. Бу ерда гап Лайли устида боради. Бу мисраларни ташкил этган игна, либос, хино эзмоқ сўзлари ҳам хотин-қизлар оламига махсус иш, нарсаларидир. Демак бу ўриндаги истиоралар мана шу мантиқда бирлашадилар.

Канал қазишдаги маҳорати орқасида Фарҳоднинг овозаси бутун Арман ўлкасига тарқалади. Бу хушхабарни Маҳинбонудан эшитган Шириннинг шу сўзлари истиоранинг гўзал намунасини кўрсатади:

Бу қушким мубталойи дом ўлубдур,
Бу гулшанда анга ором ўлубдур.
Бало ичра фароғи бирла келмиш,
Тузоққа ўз оёғи бирла келмиш.

Бу ердаги қуш сўзи Фарҳодга ишорадир. Чиндан Фарҳоднинг ҳозирги ҳолати билан маълум тамаъ билан дом (тузоқ) олдига келган қуш орасида нозик бир ўхшашлик бор. Шу маънодан чиқиб, Навоий Фарҳодни қуш кайфиятида баён қилади. Мубталойи дом

бўлиш (тузоққа илиниш), гулшанда ором олиш, тузоққа ўз оёғи билан келиш — булар ҳаммаси қушларнинг сифатидир. Бу ерда тасвирлаш воситалари шу мантиқда бирлик ҳосил этадилар.

Тонг отиш пайтининг тубандаги ажойиб тасвирида, кўринишда қора тунга ўхшаган ҳамма қора нарсаларнинг заволи ҳақида сўз кетади. Тун кули, ғам булут сингари нозик тасвирлаш воситалари шу маънода бирликни ташкил этадилар.

Тонг ели чу тун кулин супурди,
Меҳнат булутини доғи сурди.

Шунингдек:

Кимгаки бир ришта етурдунг зиён,
Қатлингга ул риштани билгил йилон

мисраларида воқеанинг гўзал тасвиридан ташқари, ришта (ип) билан илон орасида ўхшашлик, бирлик бор.

Гул оёғига сув қўюб бошини,
Бошини қўйким, бу ушоқ тошини,

каби гўзал истиораларда гап сувнинг гул остига сингиши ҳақида боради. Сув гул оёғи остида таъзим қилиб синггандан сўнг, лойқанинг чалқанча тушиб ётиб олиши бор. Демак, бу мисралардаги тасвирлаш воситаларида ҳам бояги мантиқий бирлик мавжуддир.

Булар — Навоийнинг бадий тасвирдаги биринчи хислатидир.

«Хамса»да ғоят гўзал бир тасвир приёми ўқувчиларнинг диққатини жалб этиб туради. Бу Навоийнинг энг севган муболаға услуби бўлиб, биз уни «Инкорлаш йўли билан муболаға» приёми деб аташни лозим кўрдик.

Хўш, бу приёмнинг фазилатлари нимадан иборат? Бу приёмнинг хислати шуки, Навоий бирор қаҳрамоннинг фазилатларини, ёхуд бирор воқеа, ҳодисанинг ижобий ва салбий жиҳатларини баён этиш учун аввал гўзал ва сўнг даражада самимий муболағалар қўллайди. Биринчи муболағадаёқ ўқувчи тасвир этилмоқда бўлган киши, нарса ва ҳодисани бемалол тасаввур эта олади. Лекин бу моҳир санъаткор у билан қаноат-

ланиб қолмайди. Уқувчининг кўз ўнгида қаламга олинган нарсанинг ҳамма жиҳатларини очиб ташлаш учун ўзининг дастлабки ташбеҳини инкор қилади. Унинг ўрнига яна ҳам кучли, равшан муболағалар келтиради. Сўнгги ташбеҳлар ҳам ўзаро бир-бирларини рад қилиб, денгиз тўлқинларидек авж олиб борадилар. Муболағакорлик осмон юксаклигига кўтарилади, тасвир қилинаётган образ тобора кучайиб, яна ҳам азаматроқ, кўркавроқ, нурли ва порлоқ бўлиб кўрина бошлайди.

Мана, Лайли Мажнун ҳузурига келмоқда. Унинг шу пайтдаги ҳусни, қомати, латофати ҳақида бундай дейилади:

Кўрдик, келур нигори зебо

.....

Йўқ, йўқ, не нигор, сарви гулчеҳр.

Не сарв, не гулки, ғайрати меҳр...

.....

Саҳройи латофат ичра лола,

Не лолаки, мушкбў ғизола.¹

Дарёи малоҳат ичра гавҳар,

Гавҳар неки акси меҳри ховар.²

Мана Фарҳод Маҳинбону саройида меҳмон. Жаҳон соқийларининг энг гўзали Ширин унга бирин-кетин май қадаҳини тутмоқда. Фарҳод май кайфияти билан тинч ухламоқда. Шу оромлик чоғлари қуйидагича куйланади:

Қилиб ўзни халос ўзлук ғамидин,

Не ўзлук, балки йўқлуқ оламидин.

Гўзаллар маликаси Дилоромнинг ҳуснини таърифлаш учун Навоий сўз хазинасидан тубандагича гавҳарлар сочади:

Ҳур, йўқ, йўқ, не ҳур балки пари,

Не пари, балки офати башарий³.

¹ Ғ и з о л а — кийик.

² М е ҳ р и х о в а р — шарқ қуёши.

³ О ф а т и б а ш а р и й — инсонлардан чиққан офат.

Жаҳон шоҳи Искандарнинг тобутини олиб келатирлар. Унинг мушфиқ онаси бу совуқ ва мудҳиш хабар қаршисида чала ўлган илондек тўлғонади:

Тилаб оҳ ўтидин жаҳон ўртагай,
Жаҳон йўқ, тўқуз осмон ўртагай...

Навоийнинг ўзига хос бу ажойиб адабий услуб, бу муболаға приёмида, биринчи муболаға билан тасвирланган нарса оддий бир юлдуздек ялтирайди, иккинчисидан, у, зуҳра ва чўлпон юлдузларидек порлайди, учинчисидан — тўлин ойдек ёғду касб этади; тўртинчи муболаға билан қуёшдек нур сепеди.

Гарчи Навоий «Ҳайратул аброр»да шеърнинг шаклидан кўра мазмунини юқори қўйса ҳам, мазмуннинг олтин рамкаси бўлган шаклга ҳам эътиборсиз қараган эмас. Дарҳақиқат, шакл билан мазмунни бир-биридан ажратиш, иккисига икки дунё деб қараш янглиш.

Қадимги Римнинг файласуф шоири Лукреций (55—94 йилларда яшаган) «Нарсаларнинг табиати ҳақида» деган эпикурона¹ фалсафий достонида, мазмунни аччиқ дорига, шаклни асалга ўхшатади. Болалар, аччиқ, лекин ҳаёт учун фойдали бўлган дорини истеъмол этгани кўнмагач, врач ўша аччиқ дорига асал қўшиб беради. Ширинликка ўч бола, асал билан бирга аччиқ дорини ҳам истеъмол қилиб, шундан шифо топади.

Лукреций Эпикурнинг материализм фалсафасини Рим халқига сингдириш учун айни мазмунни шеърнинг тотли боли (асали) билан юғурганини сўзлайди. Лукреций бундан кузатган мақсадини қуйидагича ифода этади:

¹ Э п и к у р — қадимги Юнонистоннинг машҳур материалист файласуфи. Лукреций Эпикурнинг содиқ шогирди бўлиб, ўзининг «Нарсаларнинг табиати ҳақида» деган фалсафий достонида устозининг фалсафий қарашларини — материализм фалсафасини пропаганда қилган. «Ўз диссертациясида Демокрит ҳам Эпикурнинг фалсафасини текширган Маркс, Лукрецийга файласуф ва шоир сифатида юқори баҳо бериб, уни «Дунёнинг тоза ва жасур поэтик ҳукмрони» деб атаган (проф. Н. Ф. Дерантани, «Антик адабиёт хрестоматияси», иккинчи том, 97-бет).

Лоақал бу йўсинда шеърларим-ла
Уткир ақлинг жалб этай,
Ташқи жилва, кўринишда
нарсаларнинг табиати нимадан
Иборатдир, буни билиб олгунингча
мен зеҳнингни йўллай-чи.

Демак, мазмунни яхши сингдириш учун шаклга эътибор қилиш, унинг устида кўпроқ ижодий куч сарф этиш лозим. Токи бу шакл Дилором ҳуснидек гўзал ва дилбар, унинг музыкаси ва ашуласидек нафис ва жон олғувчи куй таратсин.

Шеърый асарнинг шаклига оид нарсаларнинг бири — радиф ва қофия масалаларидир. Шеърни қофиянинг шоҳона либослари билан безашга шоирлар жуда эътибор берганлар. Чунки, қофия билан вазн поэзияга музикавийлик бағишлайди. Қофия бўлмас экан, тўлақонли поэзия ҳам бўлмайди.

«Хамса»ни ташкил этган 50 мингдан ортиқ мисра қизларини қофиянинг заррин либоси билан безаш енгил иш эмас. Бироқ Навоий бу мушкул ишни зўр маҳорат билан бажарган. Унинг ҳар бир байти тўла қофия билан жаранглайди. Айниқса қофиялар радифлар билан кетма-кет келганда, мисралар кучли бир симфониядек янграйди.

Чунончи:

Оғзима жон етти даво қил менга.
Ваъда неча эмди вафо қил менга.
Рангу сафо¹ қолмади яфроқ уза,
Етти ўлуклар каби туфроқ уза.

(«Ҳайратул аброр»)

Вужудин ўртаб оташнок ишқи,
Солиб ўт олам ичра пок ишқи.
Баҳо мулкида султонликка етти,
Ҳақиқат мулкида хонликка етти.

(«Фарҳод ва Ширин»)

Бал машъалап фироқ сен-сен,
Ё гавҳари шаб чироғ сен-сен.

¹ С а ф о — тиниқ.

Келиб ғўл бармоғи бармоғлари,
Вале дев тирноғи тирноғлари,
Бияйниң кўз ондосқки маймун кўзи
Вале шум, ҳар қайси малъун кўзи.
Бурун ичларин тил ила пок этиб,
Топиб, лазат ўзни тарабнок этиб.
(«Садди Искандарий»)

«Хамса»да қофия масалаларига қисман алоқадор, аслда маълум фикрни таъкидлаш, интонация ва гармония ҳосил этишдан иборат яна бир приём борки, бу ҳам айрим аҳамият беришга лойиқ ажойиб санъатдир. Бунда биринчи мисрани ташкил этган сўзлар иккинчи мисрада ҳам тўла равишда қўлланади, биринчи мисрадагига нисбатан иккинчи мисрадаги сўзларнинг фарқи шуки, баъзан уларнинг ўрни ўзгаради, баъзан бир оз грамматик ўзгаришга учрайди. Бир сўз икки мисрада икки қатла таъкидланади. Натижада шашмақом куйларидек дилбар бир оҳанг пайдо бўлади.

Ғам ханжари бирла ёра кўнгли
Не ёраки, пора-пора кўнгли.

(«Лайли ва Мажнун»)

Кўнглини ўйла шодмон топти,
Дегайсен ўлмиш эрди, жон топти.
Ҳарна офоқ аро ғариб эрди,
Ани кўрмак менга насиб эрди.

(«Сабъаи сайёр»)

Ўлук ошиқ билан маъшуқи бежон,
Нечукким сарв бирла ишқи печон.

(«Фарҳод ва Ширин»)

Бу бода бирини маст қилди,
Ул бирини майпараст қилди;
Йўқ, йўқки икиси маст бўлди,
Ҳам икиси майпараст бўлди.
Бир наъшқа солдилар, иковни
Жонсиз келину, ўлук куёвни.

(«Лайли ва Мажнун»)

Хуросон бадандур, Ҳири жон анга,
Ҳири жон, бадандур Хуросон анга.
(«Садди Искандарий»)

Бундай мисраларда «поэзияни музикадан айирувчи чегара бутунлай деярли йўқолади»¹, бундай асарлар «ўз шеърларининг ёлғиз музикавийлиги билангина чексиз равишда улуғ маънони ифодалайдилар»².

Ёхуд:

Дашт аро бир қаро кўрунмиш анга,
Бир қаро дашт аро кўрунмиш анга.
Бўлубон жонсиз ўлмайин онсиз,
Онсиз ўлгон замон бўлуб жонсиз.

(«Сабъаи сайёр»)

Чу Ширин жони эрди, онсиз ўлди,
Дамики, онсиз ўлди, жонсиз ўлди.
Хуросон бадандур, Ҳири жон анга,
Ҳири жон, бадандур Хуросон анга

каби мисраларда «...озгина грамматик ўзгариш билан бир сўзнинггина такрор этилиши руҳга қандай чуқур таъсир қилади! Бу байтларнинг ўқилиши эмас, куйланиши кераклиги сезилиб туради».

Баъзилар, бир жумлада, ёхуд бир байтда бир сўзнинг икки мартаба такрорланишини «сўзга камбағаллик», «фикрий қашшоқлик», деб ҳукм қиладилар. Худди шу мантиқ кўпчилик томонидан маъқул бир фикр сингари қабул ҳам қилинган. Агар биз санъаткор Навоийнинг тажрибаларига кўз ташласак, бу фикрнинг тамомила янглиш эканини кўрамиз. Навоий тажрибалари бир сўзни кўп қўллаш зарарли эмас, аксинча, фойдали эканини кўрсатади. Гап фақат ўринли такрорлашда, холос. Бир сўзни кўп мартаба такрорлаш, Навоий ижодида образни конкретлаш, фикрни равшан ифодалаш, мазмуннинг у ё бу жиҳатига эътибор қилинаётганлигини туртиб кўрсатиш, шунинг билан бирга мисралар учун музикавийлик, оҳанг яратиш

¹, ² В. Г. Б е л и н с к и й. «Поэзиянинг жинслар ва турларга бўлиниши», 7—8-бетлар.

воситаси бўлиб, бу — Навоийнинг энг севган приёмлари-
ридан бири саналади. Шоир ва файласуф Мажнун
нинг:

Ит мен, мен, улусқа ор мен, мен,
Боштин-оёғи фиғор мен, мен.

деб алам ва изтироб ичида айтган оташин сўзларида «мен» сўзи бир байтда олти маротаба такрорланади. Лекин бу «мен»лар моҳирона бир қалам билан ўз ўрнига ёзилганидан, мисраларга бошқа ранг, чуқур маъно бағишлайди; «мен»нинг ҳар бир такрори азоб-уқубат, хўрлик ва мотам маршини чалаётган ҳаёт оркестрига янги соз қўшилгандай баландроқ, мунглироқ куйланади... Бу ўриндаги «мен»ларнинг бирортасини қисқартиб бўлмайди. Бу «мен»лар бош қаҳрамони — Мажнуннинг ички оламига, руҳий кечинмаларига таржимон, унинг ўз давридан тортган жабр-жафо, ғам-андуҳларини ўлчайтурган мезон-тарозу каби зарурдир.

Навоийнинг доҳиёна қалами билан бунёдга келган жуда кўп ҳикматли сўзлар (афоризмлар) борлиги ҳаммага маълум. Унинг ўз умри сўнгида ёзган «Маҳбубул қулуб» номли асари нуқул ҳикматли сўзлардан иборат. Навоий ижодиётининг энг юқори чўққиси, кульминацион нуқтаси бўлган «Хамса»да бундай ҳикматли (афористик) мисралар айниқса кўпдир. Халқимиз орасида мақол бўлиб кетган бу ҳикматли сўзлар Навоийнинг фикрий чуқурлигини кўрсатадиган ажойиб далиллардир.

Афоризм — билим ва ҳаётий тажрибанинг қаймоғи сифатида вужудга келади. Афоризм — чуқур фикрлар, фалсафий хулосаларни сиққиқ жумлаларда бера олиш санъатидир. Ҳар бир афоризм — бир китобдир.

«Хамса»да қуйидагидек афористик мисралар жангланади:

Одами эрсанг демагил одами,
Оники йўқ халқ ғамидин ғами.

Илми ким воситои жоҳ¹ этар.
Ўзини-ю, халқини гумроҳ этар.

¹ Жоҳ — мансаб, мартаба.

Гарчи синиқ игна ҳақунносдур¹,
Бағринг аро ханжари алмосдур.
Кимгаки бир ришта етурдинг зиён,
Қатлингга ул риштани билгил йилон.
Бўлмаса ишқ икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки жон бўлмасун,
Ошиқ ани билки эрур дарднок,
Ҳам тилу, ҳам кўзи-ю, ҳам кўнгли пок.

(«Ҳайратул аброр»)

Кўнгил айлаб сен ул шоҳлик била кенг,
Менинг олдимда ул тупроқ била тенг,
Менга не ёру не ошиқ ҳавасдур,
Агар мен одам ўлсам ушбу басдур.

(«Фарҳод ва Ширин»)

Бе ишқ улусқа ком уйқу.
Ишқ аҳлигадур ҳаром уйқу.

(«Лайли ва Мажнун»)

Ишқ ила шоҳлик мувофиқ эмас,
Ишқ лофида шоҳ содиқ эмас,
Ишқ ели йиқарда кошона,
Тенгдур обод бирла вайрона.

(«Сабъан сайёр»)

Рафиқ икки дарвиш беиштибоҳ.
Эрур яхшироқким аду икки шоҳ.
Навосиз² улуснинг навобахши бўл.
Навой ямон бўлса сен яхши бўл.
Кишилик будурким унутсанг ани,
Чу таркинг қилур тарк тутсанг ани.
Вале кимгаким зулм анга комдур
Бу оламда мардуду³ бадномдур.

(«Садди Искандарий»)

¹ Ҳ а қ у н н о с — кишиларнинг ҳақи.

² Н а в о с и з — кун кечирिशга лозим нарсалари бўлмаган киши. Бу мисрада нотавон халқ маъносида.

³ М а р д у д — рад этилган.

Навоий ўзининг бу шоҳ мисраларида одамликни
ғоят даражада юксак баҳолайди. Шу бебаҳо одам —
халқ ҳақида қайғурмаган одамни одам санамайди, ху-
сусан:

Кишилик будурким унутсанг ани,
Чу таркинг қилур, тарк тутсанг ани,—

каби ҳаққоний ва ҳикматли мисраларда кишиликнинг
аниқ низомини, дастуриламалини беради. Навоий
ҳақли равишда уқтирадики, агар сен кишиликни унут-
санг кишилик сени тарк қилади, рад этади. Муҳаббат,
ёр, ошиқ, маъшуқ сўзларидан мурод ҳам ҳақиқий ин-
сон бўлишдир. Ишқ-муҳаббат — инсонликнинг безаги
унинг гултожидир. Навоий яхши одамларни мана шу
сифатлар билан безалган ҳолда кўрмак истайди. Бу
олижаноб фазилатлар «Шоҳликни туфроқ билан тенг»
кўрган кишилардагина бўлади. Ўзини халқдан юқо-
ри қўйган шоҳлар эса бу гўзал сифатлардан маҳрум-
дирлар. Чунки:

Ишқ ила шоҳлик мувофиқ эмас,
Ишқ лофида шоҳ содиқ эмас.

Навоий афоризмлари шундай фалсафий умумлаш-
тиришлардан иборатдир.

Лирик чекинишлар. Навоий, эпик поэзиянинг та-
лабларига бўйсуниб, қаламга олган воқеалари нақа-
дар қайғули ва дардли бўлмасин уларни бетарафона
тасвирлашга тиришади. Ўз идеяларини тарғиб қилиш
учун ўринсиз ваъзхонлик қилмайди. Воқеаларнинг
ривожланишидан у ё бу хил хулоса чиқаришни ўқув-
чиларнинг ўз муҳокамасига ҳавола қилади.

Лекин бу сўзлардан, Навоий ўз қаҳрамонларининг
тақдирига бепарво қарар экан, деган хулоса чиқмайди,
аксинча, Навоий ижобий қаҳрамонлари билан бирга
нафас олади: уларнинг муваффақиятларидан шодла-
нади, муваффақиятсизликларидан ғамга ботади: ота
ўз фарзандига қандай меҳр-шафқат билан қараса,
Навоий ўзининг ижобий қаҳрамонларига шундай зўр
муҳаббат билан қарайди. У, дostonларининг ҳар боби
охирида бир лирик чекиниш ясаб, соқийга мурожаат
қилади. Мана шу лирик чекинишларда Навоийнинг
ўтган бобдаги воқеага ва воқеа қаҳрамонларига қан-
дай муносабатда экани жуда очиқ англашилади.

Навоийнинг ўз қаҳрамонлари билан бир хил руҳий азоб чекиб, бир хил изтиробга тушувини яна шундан ҳам билса бўладиким, унинг соқийга мурожаати ҳаминша воқеанинг мазмунидан келиб чиқади ва шу пайт билан ҳамоҳанг бўлади.

«Ҳайратул-аброр» да гап икки вафоли ёр устида бо-ради. («Ҳайратул-аброр» ҳақидаги мақолага қарангиз.) Эри учун ўз бошини бағишлаб, ҳам эрини, ҳам халқни қирғиндан қутқазган вафодор аёлдан завқланган Навоий, шу бобнинг охиридаги лирик чекиниш-да:

Берса, Навоий, сенга ёре худо
Сен доғи қил бошингу жонинг фидо.
Соқи, олиб кел қадаҳе ёр эсанг.
Меҳру вафо шарти била бор эсанг.
Оғзима жон етти, даво қил менга.
Ваъда неча эмди вафо қил менга,—

деб вафо гавҳари ҳақида сўзлайди.

Фарҳод отасининг тазйиқига қарамасдан шоҳликни қабул қилмайди. Навоий шу фикрни тасдиқлаб, лирик чекинишда:

Қадаҳ шаҳликдин ортиқдур кўзимга,
Қилай зулм, элга қилгунча, ўзимга,—

деб Фарҳодни маънавий жиҳатдан қўллайди.

Фарҳод тоғда канал қазиб, Ширинни кўриш учун интизорлик тортади. Бу бобнинг охиридаги лирик чекиниш шу интизорлик ва ҳажрнинг шиддатини куйлайди:

Кетур, соқий, маю дафъ эт хуморим —
Ки ўлтурди хуморим, интизорим.
Хумору ҳажр бас муҳлик¹ балодур,
Анга ё васл, ёхуд май даводур.

Фарҳод Хисрав қўлига тушиб озор топади, азоб чекади. Навоий севикли қаҳрамонининг бу оғир аҳволдан ғамли, мотамли бир ҳолга келади:

Кетур, соқий, қадаҳким бир ғамим бор —
Ки ул ғамдин ажойиб мотамим бор.

¹ М у ҳ л и к — ҳалок этувчи, ўлдирувчи.

Фарҳод билан Ширин бу «дилозор фалак»дан зар-балар кўра-кўра оламдан ўтадилар. Ўлгандан сўнг ҳамоғуш бўлган бу жабрдийдаларни кўриб, Навоий поёнсиз ғам-андуҳлар денгизида ғарқ бўлади. Соқий қўлидан бир қадаҳ май ичиб, қиёмат субҳигача ух-лашга, яъни ўлишга таёрланади.

Кетур соқий менга туткил қадаҳ уш —
Ки, бўлдим гулруҳим бирла ҳамоғуш¹.
Бир уйқу бўлсум ул майдин падидор²—
Ки, бўлғай биз қиёмат субҳи бедор.

Лайли касалдан тузалиб, мактабдошлари билан боғ сайлига чиқади. Гуллар, лолалар очилган, табиат-да ва болалар табиатида баҳор. Лайли билан Мажнун шу боғда севишадилар. Навоий шу яхши онлардан шукуҳланиб:

Э гулшани ишқ боғбони,
Гулгун қадаҳе кетур замони.
То гулки бу гулшан ичра сочқунг.
Маълум этайин не гуллар очқунг,—

деб булбулдек куйлайди.

Навоийнинг лирик чекинишлари баъзан ўз даврига нафрат, у даврдан норозилик садолари каби янграйди; у қаҳрамонларнинг қора тақдири учун замонани қоралайди. Замона дастидан дод, фарёд чекади. Мана, нодон одамлар шоир ва файласуф Қайс — Мажнунни («жинни») деб таҳқирламоқдалар. Шу бобнинг охиридаги лирик чекинишда Навоийнинг қуйидаги ички дард билан оғриб йиғлаганини эшитамиз:

Э золи замона доду фарёд,
Атфолингга³ неча зулму бедод?!
Бу хайлниким, ҳалок этарсен,
Ўз бағринг эрурки, чок этарсен.

Лайли ҳам, Мажнун ҳам бирор кун шод умр кўрмай, ғам шиддатидан ҳалок бўлдилар. Бу чоғда Навоийнинг кўзига бутун олам қоронғи зулматдек

¹ Ҳ а м о ғ у ш — қўйнига кирмоқ.

² П а д и д о р — пайдо.

³ А т ф о л — бўлалар.

туюлади. Ғам булути чеҳрасини қоплаб, мотамзадалик билан:

Э навҳагар, айла навҳа бунёд
Ким умр биноси келди барбод.
Ғар бўлди ул икки ёр озим¹,
Не мен қолғуму, не дилнавозим...

деб аччиқ-аччиқ йиғлайди.

Бизга номаълум сабабларга кўра, Навоийнинг бутун умр бўйи уйланмай ўтганини сўзлайдилар. Унинг сеvimли қаҳрамони Искандар бир кунда Равшанак ва Нозмеҳрга уйланаркан, Навоий бу шоҳона тўйларни зўр пафос билан тасвирлайди. Жаҳон фотиҳи бир кечада ҳар икки қиздан муҳаббат бўсалари олиб, улар билан қовушади...

Навоий шу бўлимнинг охирида «ёр-ёр» куйида бир лирик чекиниш ясайдики, бу мисралар шоирнинг ички оламига, ғам-ғусса, дард-ҳасратлар билан тўла қалбига таржимонлик қилади:

Муғанни тузуб чанг вазнида чанг,
Наво чекки ҳай, ҳай ўланг, жон ўланг,
Десанг сенки жон қардошим, ёр-ёр,
Мен айтайки мунглиғ бошим, ёр-ёр,
.....
Аёлғунг² неча ёр-ёр ўлғуси,
Менинг йиғлашим зор-зор ўлғуси.

Ажабо, шоҳона тўйларнинг шодиёна тароналаридан сўнг, Навоийнинг бу «зор-зор йиғи»ларини, ички дардини қандай изоҳлаш керак? Бу аламли ва мотамзадалик мисралари абадий фироқ ва ҳажрнинг учқунлари, Навоийнинг афсонавий маъшуқаси Гулининг марсияси эмасмикан?

Бу лирик чекинишлардан ташқари «Хамса»ни ташкил этган ҳамма дostonлар лирик руҳ билан суғорилгандир. Буларнинг ҳар бирини эпиколирик дostonлар деб юритсак тўғрироқ бўлади. Чунки: «Образсиз Про-

¹ О з и м б ў л м о қ — кетмоқ, жўнамоқ.

² А ё л ғ у — ашула, ўлан.

метей образи ҳамма образларни жонлантиргани каби лирика ҳам ҳар қандай поэзиянинг ёқувчи учқунидир»¹ (*Жан Поль Рихтер*).

«Хамса» ўзбек поэзиясининг юқори чўққиси бўлса, ўзбек бадий прозасининг манбаидир. Навоий ўз «Хамса»сининг ҳар бир бобига чексиз зўр пафос билан ёзилган насрий сарлавҳалар қўяди. Бу сарлавҳалар аслда, насрий поэзия бўлиб, Навоийнинг ўзига хос оригинал ижод намунасидир. Бу хислат на Фирдавсийда, на Низомийда бордир. Бу насрий сарлавҳаларни ташкил этган ҳар бир жумла ўзидан сўнгги жумла билан қофиядош бўлиб келади.

Бу борада Навоий халқ эртакларидан ижодий ва баракали фойдаланган кўринади. Дарҳақиқат, ўзбек эртакларининг муқаддимасида қофиядош гаплар ажиб бир музика ҳосил этиб тингловчиларнинг эътиборини жалб этади. Масалан: «Тулки ва товус» эртаги бундай бошланади:

«Эртагиё, эртаги, эчкиларнинг бўртаги, қирғовул қизил экан, қуйруғи узун экан, кўк музга минган экан, мурути синган экан, ғоз карнайчи экан, ўрдак сурнайчи экан, олақарға азончи, қора қарға қозончи, чумчуқ чақимчи экан, тўрғай тўқимчи экан, бўри баковул экан, тулки ясовул экан; эртагимнинг эри бор, етти кунлик ери бор, етти кунлик ерида думи калта бўри бор».

Насрдаги бу хил қофиялар «саъж» деб айтилади. Насрдаги гапларнинг қофияли бўлиши сарлавҳаларнинг ритми, оҳангдор ва таъсирчан бўлишини таъминлайди.

Бу насрий сарлавҳалар қофиядош гаплардан иборат бўлишидан ташқари, ҳар бир сарлавҳа ўша бобнинг сиқик жумлаларда ихчам қилиб баён этилган мазмунидир. Навоий, сарлавҳаларда у ё бу бобда тасвир этилажак хушчақчақ ё ғамгин воқеаларни зўр санъаткорлик билан ифодалаб беради. Агар таъбир жоиз бўлса, бу моҳирона насрий сарлавҳалар операларнинг увертюра (муқаддима)ларидек умумий мазмуннинг қисқа ва аниқ жумлалардаги баёнидир.

¹ Бу цитата Белинскийнинг «Поэзиянинг жинсларга ва турларга бўлиниши» асаридан олинди. Жан Поль Рихтер — Германиянинг машҳур шоири ва мутафаккиридир.

Ўзбек бадий насрининг туғилиш процессида Навойнинг услуги яна ҳам дабдабали тус олиб, қуйидагича жаранглайди:

«Сафо жомининг соф ошоми Мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомий васфидаким васфга сифмас ва таърифидаким таърифга рост келмас ва ул ҳазрат илтифотининг қуёши бу хоки тийра рўзгор ҳолига партав солганининг изҳори ва ул қуёш тарбиятидан бу тупроқ зоҳир қилгон гули насрин, балки гуногуна раёҳин асари «Тухфатул аҳрор» таҳаллуси мутолаасидан маҳзум кўнгиллар «Ҳайратул аброр»ни назм риштасига тортқонининг сабаби».

(«Ҳайратул аброр»)

Ёки:

«Қалам васфида бир неча қалам сурмак ва ул рақамкаш таърифини рақамга келтурмак...»

(«Фарҳод ва Ширин»)

«Мажнуннинг ваҳшатлик элдин улфат риштасини узгани ва биёбон ваҳшийлари била, унс навосин тузгани...»

(«Лайли ва Мажнун»)

«Дилоромнинг дил оро ҳусни камолидин сўз сурмак ва ани Баҳром ёдига — текурмак ва васл шамъин ишрат шабистонида равшан қилғони ва ҳажр хазонидин қутулиб, васл баҳорига гунчадек кўнгил гули очилғони...»

(«Сабъаи сайёр»)

«Йигитлик баҳорининг хушлиғи ва баҳор йигитлигининг дилкашлиғида гул ва булбулдек баргу наво тузмак ва юз барг ва минг наво бирла нағма кўргузмак...»

Навойнинг бадий прозаси «Хамса»да куртак ёзган бўлса, умрининг охирида ёзган «Маҳбулбул қулуб»ида гуллайди.

Навой буюк камтарлик билан, бошқаларнинг «Хамса»лари гул бўлса меники ўтин дейди. Аслида эса Навой «Хамса»си Шарқ хамсачилигининг энг катта ютуғи, унинг дурдонаси саналади. Навой ўзининг бу шоҳ асари билан жаҳон адабиёти хазинасига беш дона қимматли гавҳар, туркий халқларга эса, ажойиб руҳий неъмат бағишлади.

«Хамса» майдонга чиққанидан кейин у замоннинг энг катта шоирлари Навоийнинг истеъдодига қойил бўлдилар. Навоийнинг устози Абдураҳмон Жомий эса, ўзининг улуғ шогирди ҳақида қуйидагича мадҳия ёздики, биз ҳам рисолимизни шу мадҳия билан тугатамиз:

«Эй Навоий... сенинг «Хамса»нг туркий тилида ажойиб бир нақш бўлдики, сеҳрли нафасларнинг лабларига муҳр урди. Бу гўзал нақшларни яратган қаламга фалакдан офаринлар бўлсин. Бу қалам форсча шеър ёзувчиларга раҳм қилди, агар у ҳам форсча шеърлар ёзса эди, бизга сўз сўзламоқ мажоли қолмас эди.

Мўъжизали тизилган бу шеърнинг мезони билан ўлчаганда Низомий ким бўларди-ю, Хисрав ким? Офарин сенинг истеъдодингга, э сўз устоди! Сенинг қаламинг калити билан сўз хазинаси очилди».

ПАҲЛАВОН МАҲМУД

ШОИР МЕРОСИНИ ИЗЛАБ

I

Ўзбек шоирларининг адабий меросини излаб 1959 йил август ойида Хоразмга бордим. Мен кўпдан бери Хоразмни кўришга муштоқ ва хоразмликларнинг ўйноқи куйларига, нафис рақсларига мафтун эдим. Шу сафаримдан фойдаланиб, бу кўҳна маданият маркази ва санъат ўлкасини чуқурроқ ўрганишга тараддуд қилдим.

Хива — осори атиқа шаҳри. Хивада жуда кўп тарихий ёдгорликлар бор. Йўловчи ҳали шаҳарга етмасдан, беш-олти километрлик масофадан осмонпайванд миноралар, ложувард гумбазлар намоён бўлади. Булар ичида энг муҳташами «Ҳазрат паҳлавон» мақбарасидир. Биз ана шу кўркам мақбарага кирдик. Мақбара гумбази атрофига форс-тожик тилида бадиий баркамол фалсафий рубойлар нақш қилиб, ўйиб ёзилган экан.

Айрим рубойларда Маҳмуд Пурёйвалий номи зикр этилган. Демак бу ерда дафн қилинган зот «авлиё» эмас, мутафаккир шоир.

Хоразм тарихи музейига бориб «Ҳазрат паҳлавон» рубойларини суриштирдим. Музей илмий ходими, наққош Абдулла Болтаев музейда Паҳлавон Маҳмуд рубойларидан иборат бир китоб борлигини айтди. Мен дарҳол бу китобни олиб кўрдим. Бу — Муҳаммад Раҳим II (шоир Фируз) кўчирган нусха экан.

Урганчга қайтиб келдим. Бу ерда дўстим Юнус Юсупов бир хонадонда рубойларнинг яна бир нусхаси борлигини айтди. Икковлашиб шу хонадонга бордик. У ерда эски китоблар орасидан Паҳлавон Маҳмуд ру-

бойларининг яна бир нусхасини топдик. Бу нусхани 1946 йилда Ҳасан Мурод қори кўчирган экан. Дарҳақиқат, рубойлар жуда юксак савияда.

Тошкентга келиб, Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмаларини қидирдим. Бу фондда Паҳлавоннинг бир эмас, икки қўлёзмасини топдим. Худди шу кеча-кундузда бир аёл институтга бир китоб олиб келди. Бу — қўшиб муқова қилинган уч мустақил асар бўлиб, иккитаси авлиёлар ҳақидаги ривоятлар, учинчиси Паҳлавон Маҳмуднинг таржимаи ҳолига оид «Ҳазрат Паҳлавон ҳикоялари» номли қўлёзмадир.

Менинг Паҳлавон Маҳмуд адабий меросини қидириб юрганимни эшитиб, муҳтарам олимларимиздан профессор Яҳё Ғуломов бир қўлёзма тақдим этди, бунда Паҳлавон Маҳмудга нисбат берилган уч юз ўттиз тўрт рубой бор.

Мана шу ҳужжатлар билан танишгач, бу борадаги маълумотни чуқурлаштирмоқ ниятида тарих ва тазкираларни қидира бошладим. Чунки Паҳлавон Маҳмуддек забардаст шоир ҳақида тарих ва тазкираларда маълумот бўлмаслигига ақлим бовар қилмасди.

1299-ҳижрий (1881 йилда) Бомбайда нашр этилган «Оташкадаи Озарий» номли машҳур Шарқ тазкирасида Паҳлавон Маҳмуд ҳақида қуйидагилар ёзилган:

«Исми Паҳлавон Маҳмуд, Пурёйвалий лақаби билан шуҳрат топган, унинг паҳлавонлик овозаси оламини тутган, ўз асрининг яғонаси бўлган. Шеъриятда қудратли; «Канзул Ҳақойиқ» номли маснавийси бор. Кейинги вақтларда тасаввуф мавзуида ёзган рубойлари анча яхши чиққан»¹.

Машҳур турк олими Шамсиддин Сомибек ҳам «Қомусул аълом»нинг V ва VI жилдларида Паҳлавон Маҳмуд хусусида баъзи маълумотлар келтирган. «Қомусул аълом»нинг ҳар икки жилдида бир хил маълумот берилгани учун биз V жилддаги парчани кўчириш билан қаноатланамиз.

«Паҳлавон Маҳмуд Эроннинг машҳур шоирларидан бўлиб, Хоразмнинг Урганч қишлоғидандир.»² Ёшли-

¹ Оташкадаи Озарий. 326-бет.

² Сомибек «Қомусул аълом»да: «Паҳлавон Маҳмуд Эроннинг машҳур шоирларидан», деб хато қилган. Отаси кўҳна урганчлик,

гида ўз кучи ва паҳлавонлиги билан фахрланиб юрди. Кейинги пайтларда тасаввур тариқатида кўп риёзат чекиб, жисмоний заифлашган эди. «Канзул Ҳақойиқ» номли маснавийси бор»¹.

1327-ҳижрийда Истамбулда нашр этилган «Туркларин улум ва фунуна хизматлари» номли китобида ҳам (автори Муҳаммад Тоҳир бин Рифъат) Паҳлавон Маҳмуд ҳақида сўз боради, лекин бу автор бирор янги нарса қўшмай, Сомибекнинг «Қомусул аълом»даги фикрларини такрорлайди.

Шарқ адабиётини жуда яхши билган Садриддин Айний «Намунаи адабиёти тожик» китобида Паҳлавон Маҳмуднинг «Қомус» ва «Оташкада» тазкираларида келтирилган рубойларини кўчириб, «ўзи хоразмлик, лекин таржимаи ҳолини билмадик» дебди².

Профессор Яҳё Ғуломовнинг «Памятники города Хивы» асари, ўз номидан кўриниб тургандек, тарихий ёдгорликларга бағишланган эсада, Паҳлавон Маҳмуд мақбараси ҳақида сўз борганда, унда кўмилган шахснинг шоирлиги тўғрисида ҳам гапириб, мисол тариқасида бир-икки рубойсини келтирган.

1958 йилда Ўзбекистон Давлат бадиий адабиёт нашриёти машҳур рус олимлари Г. А. Пугаченкова ва Л. И. Ремпелнинг «Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана» номли китобини нашр этди. Бу китоб ҳам ўз номидан кўриниб турибдики, Ўзбекистоннинг меъморлик санъати тарихига бағишланган. Шу китобнинг «Гумбаз пахлавана Махмуда» сарлавҳали бобида Паҳлавон Маҳмуд ҳақида баҳс этиб, унинг шоирлиги ҳақида қуйидагилар айтилган: «...Он и поэт известный под именем Перияри Вали, подражавший в своих стихах Омару Хайяму»³.

Тарих ва тазкира китобларида ўтмиш ва ҳозирги замона олимларининг Паҳлавон Маҳмуд ҳақида берган маълумотлари мана шулар, холос.

ўзи Хивада туғилиб, шу ерда нашъу намо сурган одамни «Эрон шоири» дейишга, унинг форсча шеър ёзишидан бошқа ҳеч қандай асос йўқ. Форс тили эса, у даврдаги ўзбекларнинг анъанавий адабий тили эди.

¹ Ш а м с и д д и н С о м и б е к. «Қомусул аълом», жилд. V. 3602-бет. Истамбул. 1896 йил.

² С. А й н и й. Намунаи адабиёти тожик, 117—118-бетлар. Москва. 1925 йил.

³ Юқорида зикр қилинган китобнинг 170-бетига қаралсин.

Бундан ташқари, Хива музейининг илмий ходими, республика халқ рассоми, машҳур Хоразм наққоши Абдулла Болтаевнинг қўлёзма дафтарларида Хоразмнинг тарихий ёдгорликлари, жумладан, Маҳмуд Пур-ёйвалийнинг таржимаи ҳолига доир қимматли материаллар бор. Шунингдек Хоразмда ёзилган қўлёзма бир маноқибда (авлиёлар ҳақида китоб) Маҳмуд Пур-ёйвалийнинг ҳаёт йўли ҳақида диний ранг бериб ёзилган, лекин аслда шоир Маҳмуднинг порлоқ образини ифодалайдиган маълумотлар келтирилган. Ана шу манбаларга асосланиб, шоирнинг таржимаи ҳоли ҳақида қуйидаги мухтасар маълумотни ўқувчиларга арз этмоқ мумкин.

II

Шоирнинг отаси кўҳна урганчлик бўлиб, хотини ҳомилалик чоғда Хивага кўчиб келади. Бироқ, улар ҳали шаҳарга етмай, хотинни тўлғоқ тутиб, шаҳар четидаги бир уйда кўзи ёриydi. Бу ҳодиса 645-ҳижрий, милодий ҳисоби билан 1247 йилда эди¹. Болага Маҳмуд деб ном қўядилар. Маҳмуд жисмоний жиҳатдан жуда бақувват, паҳлавон бўлиб етишади. У Хоразмнинг кўп шаҳарларига, ҳатто Ҳиндистонга бориб курашади, лекин ҳеч ерда енгилмайди, бутун умри елкас ерга тегмай, мамлакатнинг биринчи паҳлавони бўлиб қолади. Шундай қилиб, халқ Маҳмудга «Паҳлавон» лақаби бериб, уни «Паҳлавон Маҳмуд», «Паҳлавон ота» деб юритади.

Бироқ, паҳлавонлик Маҳмуднинг асосий касби эмас, унинг асли касби пўстиндўзлик, телпақдўзлик бўлган. Маҳмуд бу ҳунарда ҳам зўр маҳорат касб этган, унинг жуда кўп шогирд ва халфалари бўлган. Паҳлавон ҳижрий 726 йилда, милодий ҳисоби билан 1326 йилда вафот этганда, унинг васиятига амал қилиб, шогирдлари Паҳлавон Маҳмуднинг жасадини

¹ Виктор Виткович «Совет Ўзбекистонига саяҳат» номи асарида Паҳлавон Маҳмудни XV аср кишиси, «Навоийнинг яқин дўсти», деб хато қилган. Паҳлавон Маҳмуд 1326 йилда ўлган. Навоий эса, орадан 115 йил ўтгач, 1441 йилда тутилган. Демак, бу икки шахснинг ҳамаср ва «яқин дўст» бўлиши мумкин эмас.

Навоийнинг хоразмлик ҳамасри, дўсти Паҳлавон Маҳмуд эмас, Паҳлавон Муҳаммаддир. Навоийнинг «Ҳолати Паҳлавон Муҳаммад» номи асари ҳам бор. (Т. Ж.)

Ўзининг пўстиндўзлик корхонаси доирасига дафн этганлар, мақбара ҳам ана шу қабр устида барпо этилган.

Маноқибда ҳикоя қилинишича, Паҳлавон Маҳмуд Ҳиндистонда экан чоғида ҳиндлар тарафини олиб урушга қатнашади. Ҳиндистон подшоҳи Рай Ропой Чўнани ўлимдан қутқазади. Мана шундан кейин Ҳиндистон подшоҳи мамнун бўлиб, паҳлавонга қараб: «Тила тилагингни» дейди. Паҳлавон молу дунё, олтин, кумуш талаб қилмай, бир вақтлар Ҳиндистонга асир тушган хоразмликларни озод қилишни илтимос этади. Ҳиндистон подшоҳи Паҳлавон Маҳмуднинг илтимосини бажо келтириб, хоразмлик тутқунларни озод этади, йўл харажатларини бериб, Хоразмга қайтаради.

Маноқибда ҳикоя қилинишича, Паҳлавон Маҳмуд Хива яқинида Чингизхонга қарши урушда ҳалок бўлган паҳлавонлар қабри устида мақбара барпо этган ва бу мақбаранинг вайроналари ҳанузгача сақланади.

Юқорида қайд этилган маълумотлар Паҳлавон Маҳмуднинг ижтимоий қиёфасини равшан кўрсатиб туради. Хоразм асирларини озод қилмоқ, ватан учун курашда жон фидо қилганлар гўри устида мақбара барпо этмоқ — бу илғор одам, ватанпарвар сиймосини кўрсатади.

III

Соғлом танда — соғлом ақл, деган гап Паҳлавон Маҳмуд сиймосида тўла ифодасини топган. Паҳлавон Маҳмуднинг зако ва истеъдоди, тафаккур кучи унинг жисмоний қудратидан кам эмас. Ҳақиқий шоир ва мутафаккир учун ўз мушоҳадаларидан хулоса чиқармоқ, уни бирор шаклда баён этмоқ табиий зарурат бўлиб қолади. Шарқда кўп мутафаккирлар ўзларининг фалсафий фикрларини баён қилмоқ учун шеъриятдан фойдаланганлар. Бу ҳақиқатни Хайём, Навоий, Бедил ва бизнинг мавзу баҳсимиз Паҳлавон Маҳмуд ижоди мисолида ҳам кўриш мумкин.

Маълумки, Хайём бутун адабий фаолияти давомида фақат рубоий жанрида асар ёзди ва рубоий жанрининг тематик доирасини белгилаб берди: ҳаёт ва коинотнинг моҳияти ҳақида фикр юритиш, хушчақчақ ҳаётнинг симболи тарзида май ва маҳбубани куйлаш, шайх ва зоҳидларни масхаралаш, диний-идеалис-

тик фалсафага қарши чиқиб, материалистик фалсафий фикрларни дадиллик билан олға суриш — рубоий жанрининг асосий хислати бўлиб қолди.

Паҳлавон Маҳмуд шеърятда ҳам, фалсафада ҳам Хайёмнинг заковатли давомчисидир. Форс адабиётида Хайёмдан сўнг фақат рубоий ёзган бошқа битта ҳам шоир йўқ. Бу ҳол туркий халқлар адабиётида ҳам кўринмайди. Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Фузулий, Бобир ва бошқа кўп шоирлар рубоийда ўз кучларини синаб кўрган бўлсалар-да, бу жанр уларнинг ижодида асосий ўрин тутмаган. Паҳлавон Маҳмуд эса бутун умри форс-тожик тилида рубоий ёзган. Шундай қилиб, Паҳлавон Маҳмуд Хайёмнинг фалсафий ва бадий ғояларини ривожлантирган, унга ўз асри руҳини берган. Бу — хайёмшуносликда ҳам, ўзбек ва тожик адабиёти тарихида ҳам муҳим янгиликдир¹.

Шуни ҳам қайд қилиш лозимки, Паҳлавон Маҳмуд Хайёмнинг оддий тақлидчиси эмас, аксинча: у ўзининг заковат ва истеъдоди, мушоҳада кучи жиҳатидан Хоразм Хайёмидир. Шарқ адабиётида теран мазмунли, нафис ва ўйноқ рубоийларни «хайёмона» деб аташ одат бўлиб кетган. Шу мантиқдан чиқиб баҳо берганда, Паҳлавон Маҳмуднинг санъаткорона рубоийлари ҳаммаси ҳам хайёмонадир. Бу рубоийлар

¹ Ўз ижодининг дастлабки йилларида Паҳлавон Маҳмуд Умар Хайёмнинг кучли таъсири остида бўлган. Кўпинча у Хайёмга татаббуъ ва тажнис қилиш билан шуғулланган. Буни сиз қуйидаги мисолларда аниқ кўришингиз мумкин:

Х а й ё м

Афсуски номаи жавони тай шуд,
Вон тоза баҳори зиндагони дай шуд,
Он мараъи тараб ки ном у буд шабоб
Афсус надонам ки кай омад, кай шуд.

Па ҳ л а в о н Ма ҳ м у д

Афсуски умри нав жавони тай шуд,
Он тоза баҳори зиндагони дай шуд,
Он тунд рўй ки умр меҳонандаш
Ман ҳеч надонам ки кай омаду кай шуд.

ёнма-ён турганда, қайси бири Хайёмники-ю, қайси бири Паҳлавон Маҳмудники эканини фарқ қилиш қийин.

Хоразм руҳонийлари Паҳлавон Маҳмудни «авлиё» деб атаб, шоирнинг шаънига иснод келтирганлар. Маҳмуднинг таржимаи ҳоли унинг ҳалол бир меҳнаткаш эканини кўрсатгандек, ажойиб рубойлари ҳам Паҳлавонни «авлиё» эмас, илғор, равшан фикрли, файласуф бир зот эканини очиқ ифодалаб беради. Мана бу рубойни ўқиб мазмунига ўзингиз зеҳн солинг; ахир, бу сўзларни айтишга журъат этган кимса қандай «авлиё» бўлсин?

Кел, кўнгул, мен ахтарай жононани,
Кўча-кўю ҳар эшик, ҳар хонани.
Масту майхўрмиз мудом Хайёмсифат
Дўзах этгаймиш қабул мастонани.¹

Бундай фикрларни айтишга журъат этган кимсаларни руҳонийлар «шаккок», «йўлдан озган» деб атардилар. Таажжубки, Хоразмнинг бу эркин фикрли шаккок шоири «авлиё» даражасига кўтарилибди!

Маҳмуд Паҳлавоннинг бошқа бир рубойсини олиб кўрайлик. Бу рубой шоирнинг «авлиёлар» мазорини зиёрат қилиб, «авлиёлик» даъво қиладиган ҳожилар устидан чиқарган ҳукмидир:

Бу ҳожики аввал эди бир илон,
Ҳаждан келиб, аждар бўлди беомон.
Ҳарам-парам деса асло алданманг,
Уйинг куйгур, ўзи асли беимон.

Маълумки, авлиёлар, зоҳидлар бу «фоний» дунёнинг лаззатларидан воз кечиб, риёзатга майл кўрсатадилар, «муқаддас» зиёратгоҳларни тавоф этиб, ўзларининг гуноҳларига — журму исёнларига мағфират тилаб, тарки дунё қиладилар, узлатга чекинадилар.

Паҳлавон Маҳмудда бундай майл кўринмайди, аксинча, у, даҳрий Хайёмдек ҳатто дўзахга мастона қадам қўймоқчи. Буми авлиёлик? Ҳожилар ҳаждан қайтгач, хонаи Каъба зиёрати шарофатидан ўзларини салкам авлиё деб юрардилар, турли сафсаталар сотиб,

¹ Рубойлар муаллиф таржимасида берилмоқда. (Ред.)

халқни гумроҳ этадилар. Паҳлавон Маҳмуд эса, бу мозорфуруш ҳожилардан қаттиқ нафрат қилади, ҳожининг: «ҳарам-парам деган гапларига алданманг», деб халқни огоҳлантиради. Буми авлиёлик?

Бу ерда табиий бир савол туғилади: нега руҳонийлар Маҳмуд Паҳлавонни «авлиёлар» сафига қўшиб қўйдилар? Бу шунчаки, бир гумроҳлик, нодонликми? Йўқ, бундай эмас. Руҳонийлар ёлғиз Паҳлавон Маҳмудни эмас, машҳур шоирлардан Камол Хўжандий, Машраб ва Ҳувайдони ҳам «авлиёлар» қаторига қўшиб, уларнинг ҳам мақбараларини зиёратгоҳга айлантирган эдилар. Хўш, нега руҳоний табақага шоирларни «авлиё» деб эълон қилиш зарур бўлиб қолди?

Маълумки, улуғ санъаткорларнинг зўр нуфузи — катта обрўси бор. Риёкор шайхлар, мунофиқ зоҳидлар ва умуман руҳоний табақа шоирларга «авлиё» лақабини тақиб, уларнинг обрўларидан фойдаланиб келганлар; шу йўл билан ўз мавқеларини мустаҳкамлашга уринганлар. Аслида эса, на Паҳлавон Маҳмуд, на Камол Хўжандий, ва на Ҳувайдо ва на Машраб «авлиё» бўлган эмас!

Паҳлавон Маҳмуд ўз асрининг донишманди эди, ўзининг узоқ умри давомида ҳаётни мушоҳада этиб, тўғри хулосалар чиқарган, бу ҳол унинг рубоийларида ёрқин акс этиб, уларни ҳикматли сўзлар даражасига кўтарган. Мана шулардан бири:

Қора тош сира ҳам бўлмас ложувард,
Тоза қалбга юқмас асло чангу гард.
Қулоқ солгин Пурёйвалий сўзига,
Қўрқоқлардан бирон чиққанмиди мард!

Рост айтади бу улуғ донишманд, ёмон одамдан фақат ёмонлик, ёвузлик куттиш мумкин, мардликка, валломатликка, эзгуликка у қобил эмас!

Паҳлавон Маҳмуднинг нодонлардан, жоҳиллардан нафрати шу қадар зўрки, уни шоирнинг ўз тили билан айтмасдан бошқача таъбир билан тушунтириш имкондан хориждир. Мана у нима дейди:

Уч юз Кўҳи Қофни келида туймоқ,
Дил қонидан бермоқ фалакка бўёқ.
Ёинки бир аср зиндонда ётмоқ,
Нодон суҳбатидан кўра яхшироқ.

Маҳмуд Паҳлавон рубойларининг бирида ҳаётдаги аччиқ бир ҳақиқат, машъум бир зарурат гоят гўзал ифодасини топган. Бу рубойи умрининг бебақолиги ҳақида афсусномадир.

Дунё бамисоли бир заррин кўза,
Суви гоҳ ширину, гоҳ аччиқ бўза,
Э гофил, умринга бино қўйма кўп,
Қазойи муаллақ турар бош уза.

Паҳлавон ижодида бунга ўхшаш «афсусномалар» учраб турса-да, бу руҳсизлик шоирни камситишга ҳуқуқ бермайди. Бу кайфиятни у даврнинг табиий зиддияти деб шарҳлаш тарафдоримиз.

Умар Хайёмнинг кўза ва кўзагар мавзуидаги рубойлари китобхон омманинг хотирида, албатта. Хайём бу мавзудаги рубойларида бир томондан, материянинг абадийлигини тасдиқлар, иккинчи томондан, кўзагар образи орқали яратувчига — тангрига киноя қилиб, бизни-ку лойдан ўзинг яратдинг, агар ёмон бўлсак — айб кимда, яхши бўлсак синдиришнинг боиси нима, деб кулади.

Паҳлавон Маҳмуд ҳам шу мавзуда баҳс очиб, материянинг абадийлигини тасдиқлайди. Лекин Хайём билан Маҳмуд Паҳлавоннинг бу масалага муносабатида андек фарқ бор. Хайём одамнинг туғилиши, ўлиши, унинг тупроққа айланиши, бу тупроқдан бир кун кулол кўза ясаши, бу кўзанинг яна синиб, тупроққа айланиши, бу тупроқлардан гуллар — чечаклар униб чиқиши, хуллас, материянинг доимий ҳаракатда бўлишига лоқайдроқ — бепарвороқ қарайди, бунга унчалик куюнмайди, ачинмайди, Маҳмуд Паҳлавон эса бу шум зарурат олдида изтиробга тушади, қақшайди. Шу жиҳатдан қуйидаги рубойларга зеҳн солиб кўринг:

Х а й ё м

Лойни муштлаб турган анови кулол —
Қилсайди ақл ила чуқурроқ хаёл,
Ҳеч қачон бунчалик тепкилмасди.
Ота тупроғидан ясаркан сопол.

(Ш. Шомухамедов таржимаси)

Маҳмуд Паҳлавон
Гуркираган олов — дилим йўлдоши,
Тўлқин урган дарё — кўзларим ёши,

Кўзагарлар ясаётган ҳар кўза —
Кўҳна дўстлар хоки — қўли ё боши.

Бу рубойларда гап, ҳозирча, инсон закосидан қудратлироқ бир куч — ўлим ва унинг мантиқи оқибати устида боради. Хайём бу табиий оқимга таассуф аралаш табассум билан қарайди. Паҳлавон эса, бу мудҳиш оқибатни ўйлаганда ларзага тушади. Бунинг сабаби шуки, ўлим каби табиий заруратга Хайём соф фалсафий жиҳатдан ёндошган, Паҳлавон Маҳмуд эса, бу аччиқ ҳақиқатнинг ҳиссий — лирик жиҳатига кўпроқ эътибор берган.

Паҳлавон Маҳмуднинг муҳаббат мавзуидаги рубойларини олиб кўрайлик. Паҳлавоннинг ишқ мавзуидаги рубойлари фикрнинг равшанлиги, мазмуннинг теранлиги, маҳбубага муносабатнинг самимийлиги, лирик қаҳрамоннинг маъшуқа ризоси учун ҳар қандай фидокорликка ҳозирлиги, образларнинг ранг-баранглиги, хулосаларнинг фавқулудда ва кутилмаганлиги билан кишини ҳайратда қолдиради. Чунончи:

На чораки, маломатдур ватаним,
Ишқ ўлдирди, севги менинг кафаним.
Жаннат боғларида сен ўтир, зоҳид,
Мен — маст булбул, дўзах менинг чаманим.

Сўрагин, гўзалим, керак бўлса жон.
Жон эмас, сўрагин ҳаттоки имон.
Фақат яқинроқ кел, қилма интизор.
Сен ҳарна истасанг бергум бегумон.

Деди ёрим: «Яна нима ғаминг бор?
Хаёлинг банд этди қайси гўзал ёр?»
Қўлларига бериб ойна, дедимки:
Ким аксини кўрсанг — шу менга дилдор.

Муҳаббат мавзуидаги ғазалларда, рубойларда, ҳатто баъзи дostonларда «ёр», «дўст», «маъшуқа», «маҳбуба», «жонона» сўзлари турли маъноларда келади. Сўфиёна шеърларда бу сўзлар «худо» маъносида ишлатилади. Бобир бу сўзларни диёр — ватан маъносида қўллайди. Машҳур форс-тожик шоири Лоҳутий бу сўзларни ватан, озодлик, инқилоб ва идеал маъносида ишлатади. Абулқосим Лоҳутийнинг қуйидаги ажойиб рубойсида бу ҳақиқат жуда равшан ифодасини топган:

Ошиқингман, ишқинг меним имоним,
Борлиғимнинг моҳияти жононим,
Садқа бўлсин сенга ҳар неки борим,
Сен маъшуқам — инқилобим, Эроним.

Умар Хайём, Паҳлавон Маҳмуд, Навоий ва Фузулий каби улуғ санъаткорларда «ёр», «дўст», «маҳбуба», «маъшуқа», «жонона» каби сўзлар кўпинча коинотнинг латофатига рамз — символ бўлиб келади. Зотан, санъатда инъикос этган нафосат — коинотдаги барча гўзалликларнинг жамулжами, мужассам тимсолидир. Мана шу олий гўзаллик бир шоирга соҳибжамол ёр, бирига гўзал диёр, бошқасига инсон истагининг арши аълоси — ғояларнинг чўққиси бўлиб кўринади-да, нафис бир табассум билан ҳаммани ўзига имлайди. Йўқ, имламайди, ижодга, курашга, камол топишга даъват қилади.

Паҳлавон Маҳмуднинг назар-эътиборидан молпараст, дунёпараст, бошқача айтганда, олтин-кумуш бандалари ҳам четда қолмаган. Мол-дунёга, олтин-кумушга сажда қилувчи бу тоифа, «ема, ичма, бўл бахил, бой бўлмасанг мен кафил», шиори остида иш кўрадилар. Бу тоифа жуда бой бўлади, лекин гадодан баттар кун кечиради. Улар бойлигини боласидан аяйдди. Маҳмуд Паҳлавон ана шу тоифа устидан истеҳзо қилиб бундай дейди:

Эй ҳожа, сен нечун бунча беҳабар,
Хаёлингда кеча-кундуз кумуш, зар.
Дастмоянг-ку бу оламда бир кафан,
Буюрганми сенга кафан, ким айтар?

Паҳлавон Маҳмуд Чингизнинг қонли юришлари натижасида мамлакатга етказилган оғир жароҳатлар ҳали битмаган бир даврда яшади. Бу давр — Ўрта Осиё ва айниқса, Хоразм тарихининг энг оғир даври эди. Паҳлавон Маҳмуд ватан бошига тушган бу сонсиз-саноқсиз балолар, тўфонларнинг шоҳиди бўлди. Шоир мана шу тарихий бахтсизликларни бир рубойига сиғдириб, ўз асрининг ажойиб реалистик лавҳасини чизиб берган:

Давронда кўп кўзни мен гирён кўрдим,
Неки бало бўлса, беомон кўрдим.
Нуҳ минг йил яшаб, кўрди бир тўфон,
Мен Нуҳ бўлмасам ҳам минг тўфон кўрдим.

Биз Паҳлавон Маҳмуд рубойларидан бир неча мисоллар келтирдик, холос. Лекин, зийрак ўқувчилар бу қатрада денгиз акс этганини ҳис этадилар, деб ишонимиз.

* * *

Паҳлавон Маҳмуднинг номига ҳамиша бир-икки лақаб тиркаб айтилади. Уни Хоразмда: «Паҳлавон Маҳмуд», «Полвонпир» деса-ар, тарих ва тазкира китобларида «Ҳазрат Паҳлавон», «Маҳмуд Пирёрвали», «Маҳмуд Пурёввалий» деб тилга олинади. «Оташкада» ва «Қомусул аълом»да эса Паҳлавон Маҳмудни жанговар, жангжўй, ҳарбий, урушқоқ маъносида «Қитоли» лақаб билан тилга оладилар.

«Мажолисул-ушшоқ» тазкирасида келтирилган бир газалида Паҳлавон Маҳмуд «Қитоли» лақабини ҳам тахаллус ўрнида ишлатган. Чунончи:

Дасте намерасад чу Қитоли ба зулфи ёр.
Қувват зи по-у зўр зи бозу ниҳодаем¹.

Баъзи тазкирачилар Пирёр Вали шоирнинг отасининг номи деб даъво қилишса (масалан, Шамсиддин Соми), бошқалар Пирёр Вали шоирнинг тахаллуси деган фикрни олға сурадилар (масалан, Виктор Виткович).

Аслда бу даъволарнинг ҳар иккиси ҳам хато. «Чароғи ҳидоят» луғатида: «Пурёввалий — паҳлавонлар пирига бериладиган лақаб» дейилади.

Маҳмуд эса, Урта Осиё, Эрон ва Ҳиндистонда елкаси ерга тегмаган биринчи даражадаги паҳлавон эканини юқорида қайд қилган эдик. Шунинг учун паҳлавонлар паҳлавони, паҳлавонлар пири маъносидаги Пурёввалий лақабни дастлаб хоразмлик паҳлавон Маҳмудга берилган. «Ғиёсул-луғат»нинг қуйидаги сўзлари ҳам бу фикрни тўла тасдиқлайди:

«Пурёввалий — Маҳмуд Хоразмийнинг лақабни. Баъзан бу сўз мажозий маънода зўрхона (паҳлавонхо-

¹ «Мажолисул-ушшоқ», 271—278-бетлар. ЎзФА Шарҳшунослик институти қўлёзмалар фонди, ин. № 13787.

на) бошлиғи бўлган кекса паҳлавонларга ҳам нисбат берилади»¹.

Мана шу асосларга биноан биз Маҳмуднинг паҳлавонлик лақабини бу кунгача ёзилиб келгандек Пирёр Вали шаклида эмас, Пурёйвалий шаклида ёзишни маъқул кўрдик.

Котиблар рубойларни кўчирганда жуда кўп хатога йўл қўйганлар. Натижада бир мисрада вазн бузилган бўлса, бошқасида маъно тамомила ўзгариб кетган. Форс адабиёти мутахассисларидан дўстим Мунирхон Муинзода билан бақамти котибларнинг муқаррар хатоларини топиб тузатдик. Бизнинг бу хизматимиз нимадан иборат эканини қуйидаги мисолларда аниқ кўришингиз мумкин:

Қ ў л ё з м а д а :

1. Бо хеш писари ки дилбариро шояд

Т у з а т и л г а н и :

Бо хуш писаре ки дилбариро шояд.

Қ ў л ё з м а д а :

2. Гар гарки видоъ кардаем маъзурам

Т у з а т и л г а н и :

Гар тарки видоъ кардаам маъзурам.

Қ ў л ё з м а д а :

3. Май нўш бенишон баса хоҳад мурд

Т у з а т и л г а н и :

Май нўшки бенишон баса хоҳад мурд.

¹ «Ғиёсул-лугат»нинг 100 ва 577-саҳифаларига қаралсин. Кампур, Раззоқий матбааси, ҳижрий 1323 йил.

Қўл ёзмада:

4. Э дил, то ғами ишқ таманно карди

Т у з а т и л г а н и:

Э дил, чу ғами ишқ таманно карди.

Қўл ёзмада:

5. Он зарраки ҳисоб нояд ноем

Т у з а т и л г а н и:

Он зарраки дар ҳисоб нояд моем

Қўл ёзмада:

6. Бо бад биншин бош бегонаи у

Т у з а т и л г а н и:

Бо бад манишину бош бегонаи у

Қўл ёзмада:

7. Дарёйи талаб жумла барў баста бувад

Т у з а т и л г а н и:

Дархойи талаб жумла барў баста бувад

Қўл ёзмада:

8. Душанба бурд бор душам буд

Т у з а т и л г а н и:

Душинаки бар дарғаҳи ту душам буд

Қўл ёзмада:

9. Дар роҳ нигарки роҳ чунон рафтанд

Т у з а т и л г а н и :

Дарроҳ нигарки роҳ бинои рафтанд

Қ ў л ё з м а д а :

10. Расместки дар вафо бани одам нест.

Т у з а т и л г а н и :

Расмест вафоки дар бани одам нест

Қ ў л ё з м а д а :

11. Ман Нуҳи ним ҳазор тўфон дидам

Т у з а т и л г а н и :

Ман Нуҳ наям, ҳазор тўфон дидам

Бошқа тузатишлар ҳам худди шу руҳда бўлиб, рубойларнинг котиблар вайрон этган вазнини, мазмунини бир даража тикладик деб ўйлаймиз.

Биз «Рубоиёти ҳазрати Паҳлавон» номи билан юритилган беш қўлёзма нусхани кўздан кечириб, шулардан эллик етти рубойини танлаб, таржима қилдик. Айрим нусхаларда уч юздан ортиқ рубойлар бор-ку, нега биз кўпроқ олмадик? Бунинг сабаби шуки, ҳамма нусхаларга бошқа шоирларнинг рубойлари кириб қолган. Қандайдир масъулиятсиз котиб сўраб-суриштирмай, қўлга тушган ёки эшитган ҳар бир рубойини Паҳлавон Маҳмудга нисбат бериб кўчира берган. Натижада, «Ҳазрати Паҳлавон рубойлари» номли қўлёзмалар турли маслак ва ҳар хил савиядаги шоирларнинг муштарак рубой тўплами бўлиб қолган.

Хоразмликлар асрлар давомида Паҳлавон Маҳмудни «авлиё» деб юрганлари учун бўлса керак, котиблар ҳам нуқул сўфиёна рубойларни унга нисбат бериб тўплагга кирита берганлар. Бунинг устига биз кўриб чиққан қўлёзмалар ҳаммаси ҳам XIX—XX асрда кўчирилган. Агар булар орасида бирорта эски-мўътабар нусха бўлганда, Паҳлавон Маҳмуд рубойларини ажратиш энгилроқ бўларди. Афсуски, ҳозирча эски нус-

жалар топилгани йўқ. Шунингдек, «Оташкада» ва «Қомусул аълом»да тилга олинган «Қанзул ҳақойиқ» номли маснавийни ҳам топиш бизга насиб бўлмайди.

Биз, Паҳлавон Маҳмудга нисбат бериб, бошқа шоирларнинг асарларини нашр этиб қўймайлик, деган андиша билан рубойларни мумкин қадар синчиклаб текширдик, турли шоирларнинг рубойлари қоришиб кетган бу шубҳали нусхаларни қайта-қайта ўқиб, Паҳлавон Маҳмуднинг соғлом, мағрур овозини фарқ этишга ҳаракат қилдик. Биз танлаган рубойлардаги руҳий тетиклик, фикрий теранлик уларни бошқа рубойлардан ажратиб туради. Айрим рубойларга эса шоир:

Бешнав сухани Маҳмуд Пурёйвалий деб, ўз номи билан муҳр босиб қўйган. Шоирнинг номи зикр қилинган рубойларнинг руҳига қараб, биз шу қалбнинг садосини, шу руҳнинг туғёнини ўқувчига етказишга ҳаракат қилдик.

Хива — Тошкент, 1960 йил.

МАРДЛИК ВА ОДАМИЙЛИК ТАРОНАЛАРИ

(Учинчи нашрига сўз боши)

I

Субҳидам пайти кимдир кўча эшигини қоқди, бу декабрь ойининг аёз тонги эди. «Ҳозир», дедим-да, наридан-бери кийиниб ташқарига чиқдим. Чиқдим, ҳайрон бўлиб қолдим. Эшигимиз олдида Хоразм об-ласть прокурори Рустам Муҳамедов турарди.

Мен меҳмонни дарҳол иссиқ уйга бошлаб кирдим, пальтони ечиб, бемалол ёзилиб ўтиришни таклиф қилдим. Аммо меҳмон узр айтди:

— Домла, мен сизга Хоразмдан совға олиб келдим. Шу нарсани сизга топшириб, иккинчи самолётда қайтишим шарт, чунки кечки пайт обкомда мажлис бўлади.

Демак, ҳеч қандай эътирозга ўрин йўқ.

Биз ошиғич равишда совғани очиб кўрдик. Бу — биз зориқиб истаб юрган Паҳлавон Маҳмуднинг янги рубойлар мажмуаси эди.

Мен камоли қузонганимдан меҳмонни қучоқлаб ўпдим, ваъдага вафолари, олижанобликлари, маданиятимиз тарихига бўлган чексиз эҳтиромлари учун Мадраҳим Раҳмонов ва Рустам Муҳамедовларга қайта-қайта ташаккур айтдим.

Меҳмон хайр-хўш қилиб кетгандан сўнг, мен ифтихор билан ўйлардим: «Ажабо, партия ва давлат арбоблари, ҳатто адлия ходимлари ҳам адабиёт, шеърият хизматида, бу қандай гўзал-а!» Мадраҳим Раҳмонов ким, дейсизми? Воқеа мана бундай.

Паҳлавон Маҳмуд ҳақидаги асаримни кенгайтириб, уни қайта нашр этиш менинг ўн йиллик орзуим. Бу —

янги тадқиқотлар ўтказиш, шоирнинг бошқа асарларини топиш, уларни форсчадан ўзбекчага таржима қилиб, шарҳу баён этиш демакдир.

Шу мақсадда 1974 йил 23 сентябрда Ёзувчилар союзидан ижодий командировка олиб, Хивага жўнадим. Таассуфки, Хива зиёратидан мурод ҳосил бўлмади. Хивадан бирор янги нарса топмадимгина эмас, борлари ҳам музейдан йўқолганини эшитиб қаттиқ ранжидим. Хуллас, Хивадан хуноб бўлиб Урганчга қайтдим.

Урганчда эски қадрдонимиз, область прокурори, ҳуқуқшунослик фанлари кандидати муҳтарам Рустам Муҳамедов хонадонида меҳмон бўлдик. Кечқурун дастурхон атрофида уч киши ўтирардик: мен, мезбон ва Хоразм областининг масъул ходимларидан Мадраҳим Раҳмонов.

Тўсатдан келган меҳмонга: «Қандай шамол учирди?» — каби савол бериш одати бор.

Мен сафарим сабабини айтиб, Хива музейидан Паҳлавон Маҳмуд рубойларининг шоир Фируз кўчирган энг нодир нусхаси йўқолганини ҳасрат-надомат билан нақл қилдим.

Эшитганлар жуда хафа бўлишди, хафа бўлишдигина эмас, бир оз хижолат чекишди. Ахир оталаримиз олти юз йил асраган дурдоналарни бугун музейдан ғойиб бўлиши ҳазил жиноят эмас-да! Ажабо, қайси муртад, қайси малъун бу қабиҳ ишга қўл урди экан?

Мадраҳим Раҳмонов узоқ йиллар обкомнинг биринчи секретари, область ижроия комитетининг раиси лавозимида ишлаган, кўпни кўрган, вазмин, камтарин киши эканлар. Мана шу киши менга тасалли бериб, бундай дедилар:

— Хафа бўлманг, домла. Эзгу ният билан сафарга чиқибсиз. Сизни ноумид қилиб қўймаймиз. Паҳлавон рубойларининг бир нусхаси менда ҳам бор. Аммо яқинда уни бир қариндошимиз Шовотга олиб кетган эди. Ҳозир пахта терим компанияси, ҳаммамиз шу иш билан бандмиз. Сал қўл бўшаса, дарҳол уни олиб келамиз, бироқ сизга қандай етказиб беришни билмай турибман.

Гап шу ерга келганида мезбонимиз Рустам Муҳамедов сергакланиб:

— Агар сиз китобни менга келтириб берсангиз, мен дарҳол Тошкентга бориб, уни домланинг ўз қўл-

ларига топшириб келаман,— деб илтифот қилдилар.

Бу фикр ҳаммамизга мақбул бўлди, учовлон шунга қарор қилдик.

Рустам Муҳамедовнинг Урганчдан китоб кўтариб Тошкентга келишдан мақсади шу ваъдага вафо эди.

Уртоқ Раҳмонов бериб юборган нусха олтмиш уч саҳифадан иборат бўлиб, уни 1944 йилда Ҳасанмурод Қори кўчирган, аммо қайси манбадан олингани кўрсатилмаган. Ушбу мажмуада форс-тожик тилида ёзилган уч юз ўн тўрт рубой бор.

Мен бу тўпламни олиб Андижонга равона бўлдим. Муродим андижонлик дўстларим Имоиддин Қосимов (Улфат) ва Омонулло Валихонов (Боқир) билан бақамти Паҳлавон Маҳмуд рубойларини синчиклаб ўрганиш, уларнинг энг нафис ва мумтозларини танлаб олиш эди. Гап шундаки, Боқир ва Улфат форс тилинигина эмас, форс классик адабиётини ҳам жуда яхши билишади. Назаримда, биз учовлон бирга бўлсак, ҳар қандай нозик нуқтани ечишимиз, ҳар бир маъно товланишини пайқашимиз осон кўринади.

Худди шундай бўлди. Ўн кун давомида (ҳар кун эрта соат 8 дан 2 гача) Ҳазрат Паҳлавон рубойларини синчиклаб ўқиб чиқдик. Шу жараёнда котиб йўл қўйган муқарар хатоларни топиб, тузатдик. Бадий баркамол рубойларни алоҳида дафтарга кўчирдик. Ана шундай тайёргарликдан сўнг таржимага киришдик.

Машҳур рус шоири Жуковскийнинг таржима санъати ҳақида ажиб фикри бор: «Прозада,— дейди Жуковский,— таржимон авторнинг қули, поэзияда шоирнинг ҳамкоридир». Биз учовлон Ҳазрат Паҳлавонга муносиб ҳамкорлар бўлдикми-йўқми, бу жиҳати биздан кўра муҳтарам китобхонга аёнدير.

II

Паҳлавон Маҳмуд рубойларини ўқиган киши ўзини қандайдир маънавий покиза, руҳий тетик ва улғвор ҳис этади, чунки бу рубойларда шу руҳ сингдириб юборилган.

Хўш, бу қудратли руҳнинг сарчашмаси қаерда? Бу Паҳлавон Маҳмуднинг шахсий эътиқодлари ифодасими ёхуд бирор табақа, гуруҳнинг ғоявий дастурими?

Кўҳна манбалар, жумладан, Фаридиддин Атторнинг «Тазкиратул авлиё» китобида айтилишича, бу покиза руҳ тарихда Футувват ёки жувонмардлик номи билан машҳур бир оқимнинг, бир ижтимоий табақанинг дастуриламалидир.

Жувонмардлар халққа беминнат хизмат қилиб, муздини халқдан талаб қилиш шиори остида иш тутганлар.

Эрон олимларидан Саид Нафисий «Сарчашмаи тасаввуф дар Эрон» номли асарида: «Футувват — жувонмардлик гуруҳининг улуғ пешволаридан бири машҳур шоир Паҳлавон Маҳмуд Хоразмийдир», деб таъкидлайди. Шу олимнинг уқтиришича, Ўрта Осиёнинг довурак исёнкорлари — сарбадорлар ҳам жувонмардлар гуруҳига мансуб бўлганлар.

XIII—XIV асрларнинг бир даража уюшган меҳнаткаш табақаси, шубҳасиз, шаҳар ҳунарманд-косиблари эди. Булар темирчилар, қуролсозлар, мисгарлар, дурадгорлар, кўнчилар, мўйнадўзлар, тўқувчилар, тикувчилар ва меъморлардан иборат катта куч эдилар. Жувонмардлар мана шу ҳунармандлар гуруҳининг жанговар намояндалари сифатида майдонга чиқдилар. Араб ва мўғул босқинчиларининг вайроналик келтирган юришлари азобини чеккан бу мағлум ўлка халқларининг тақдирга тан бериб кетишлари қанча ғайритабiiй бўлса, шу элнинг ўктам ўғлонлари орасида жувонмардлик, сарбадорлик ҳаракатининг пайдо бўлиши шунчалик табиийдир.

Жувонмардлар гуруҳининг ҳаёт принциплари мардлик ва унинг безаги: марҳамат, шафқат, мурувват, саховат ва олижаноблик асосига қурилган. Жувонмардлар элга хизмат қилишни, афтодаларга дастгир бўлишни, муҳтожларга марҳамат қилиб, заифларни ҳимоя қилишни ўзлари учун шараф деб билганлар.

Профессор Е. Э. Бертельс «Сўфизм ва сўфийлик адабиёти» номли китобида: «Футувват — ҳунармандларнинг яширин ташкилоти», деб атайди.

Ёш олимларимиздан Ёқубжон Исҳоқов футувват — жувонмардлик ҳаракатидан баҳс этиб: «Ҳунармандлик гуруҳининг илғор қарашлари ва интилишларини ифодалаган бу йўналиш ўша даврдаги илғор кучларнинг маълум қисми учун маънавий замин бўлган», дейди.

Паҳлавон Маҳмуд футувват — жувонмардлик ҳаракатининг ташкилотчисигина эмас, унинг маънавий раҳнамоси эди. Шоирнинг мардлик ва олижаноблик руҳидаги рубойлари шундан далолат бериб турибди:

Олам фили қайтаролмас журъатимиз,
Чарҳдан эўроқ қудратимиз, шавкатимиз,
Гар чумоли кириб қолса сафимизга —
Шер этажак уни дарҳол давлатимиз.

Уз нафсинга бўлгин амир, шунда мардсан,
Узгаларга бўлма ҳақир, шунда мардсан,
Йиқилганни тегиб ўтиш мардлик эмас,
Афтодага бўлсанг дастгир, шунда мардсан.

Устоз Навоий ҳам бу борада ғоят порлоқ бир фикр айтганлар, табаррук шу байтни келтираман:

Мурувват барча бермоқдур, емоқ йўқ,
Футувват барча қилмоқдур, демоқ йўқ.

III

Паҳлавон Маҳмуд тасаввуф тариқатининг ваҳдатул мавжуд (пантеизм) оқимига мансуб файласуфлардан эди. Агар дин пешволари, худо ломакон, унинг шаклу шамойили йўқ, дейишса, бу файласуфлар бутун табиатни илоҳийлаштириб, худонинг дийдорини кинотдаги барча мавжудодда кўришади. Инсон тафаккуридаги бу жараёни немис файласуфи Фейербах идеализмдаги материализм, деб атайди.

Энди Паҳлавон Маҳмуднинг пантеизм руҳи билан суғорилган қуйидаги рубойларига зеҳн солиб кўринг.

Жаҳон, чеҳра — рангу рўйи ўзингсан,
Ақл, дарё — унинг суйи ўзингсан,
Гул баргида шабнамдайин ўтирма,
Бу боғчанинг рангу бўйи ўзингсан.
Гул ёғади юзларингдан субҳвор,
Гул ёғади хулқингдан ҳам чун баҳор,
Лаҳза сари рангга тўлиб бу олам —
Гул ёғади чеҳра очиб бу рўзгор.

Шариат пешволари мўминларга у дунёда жаннат ваъда қилиб, осию жофийларни дўзах азоблари билан

қўрқитишади. Ваҳдатул мавжуд файласуфлари эса, бу гапларга зоҳид сафсатаси деб қарайдилар, инсон ва унинг ақлий, ижодий имкониятларига юксак баҳо бериб, худо инсоннинг қалбида, жаннату дўзах ҳам инсон вужудида, у билан бир пўстда деб қарашади.

Шу мазмун адосида Ҳазрат Паҳлавоннинг қуйидаги фарди ғоят ёрқин чиққан:

Беҳишту дўзахинг ўзинг-ла ҳампўст,
Ўзгадан қидириб нетарсан, эй дўст?

Паҳлавон Маҳмуд 79 йил умр кўрди (1247—1326). Ўзининг баракали умри давомида шоир талай тарихий воқеаларнинг шоҳиди бўлди, кўп кузатишлар, мушоҳадалар ўтказди. Натижада унинг фалсафий қарашларида ўзгариш рўй берди, у тадрижий равишда фалсафанинг бир қутбидан иккинчи қутбига, яъни идеализмдан материализм томон қадам ташлади. Шоир тафаккуридаги бу ўзгаришларни сиз қўйидаги рубоийларда равшан кўришингиз мумкин:

Дунё бинокори тузар қаср — айвон,
Тузиб бўлади-ю, қилади вайрон,
Фалакка етказиб бугун тоқини,
Эртага этади ер билан яксон.
Ерга аралашиб ётар неча дил,
Жаҳон зарралари — лаб, тиш ёки тил.
Ердан униб чиққан сунбул ё гулни
Гўзалларнинг сочи ё юзи дегил.

Паҳлавон Маҳмуд «жаҳон зарралари — лаб, тиш ёки тил» деб ҳаракатдаги материяни кўзда тутмоқда, демак, материянинг шакли ўзгарса ҳам моҳияти ўзгармайди, нобуд бўлмайди, вожибал вужуднинг, яъни парвардигорнинг амру иродасидан ташқари мавжуд-лигича қолаверади.

1975

РУБОИЙЛАР

1

Узгаларни менга такягоҳ қилма,
Муҳтожи вазиру подшоҳ қилма,
Карамингдан қора сочим оқарди,
Оқ сочим-ла зору рўсиёҳ қилма.

2

Гул юзида булут ниқобдур ҳануз,
Кўнгилларда майли шаробдур ҳануз,
Ухламагин, ғафлат вақтими ҳозир?
Май ич, жоно, зеро офтобдур ҳануз.

3

Гул ёғади юзларингдан субҳвор,
Гул ёғади хулқингдан ҳам чун баҳор,
Лаҳза сари рангга тўлиб бу олам,
Гул ёғади чеҳра очиб бу рўзгор¹.

4

Жаҳон — чеҳра, рангу рўйи ўзингсан,
Ақл — дарё унинг суви ўзингсан,
Гул баргида шабнамдайн ўтирма,
Бу боқчанинг рангу бўйи ўзингсан.

¹ Рўзгор — Паҳлавон Маҳмуд бу сўзни олам, коинот маъносида ишлатган. (Т. Ж.)

5

Умримиз дарахтин паст қилма, рабби,
Борлиқ шаробидан маст қилма, рабби,
Ўзинг карам бир-ла мард йигитларни
Нокасларга зеридаст қилма, рабби.

6

Йироқдан қарасам лабинг пурханда,
Озод эдим, тагин бўлибман банда.
Озодликдан ҳар бир банда бўлур шод,
Мен шундан шод — сенга бўлибман банда.

7

Дилим яна дилбар домига тушди,
Не дилбар, ситамгар домига тушди,
Бирининг бандидан қутулмай ҳануз,
Бошқа пари-пайкар домига тушди.

8

Ёдинг билан кўнглим ҳар замон тоза,
Насим эсса бўлгай гулистон тоза,
Дийдоринг фараҳбахш, уни кўрганда —
Хотиржам, дил хуррам, танда жон тоза.

9

Ул қодирки арзу афлок яратди,
Кўнглида доғ, дилни ғамнок яратди,
Мушкин зулфларни-ю, ёқут лабларни
Ерга қориб, охирда хок яратди.

10

Қўлда гул, қулоқда шишадан овоз,
Жаҳон ғамларини даф этар бу соз.
Сув нағмаси-ю, булут соясида
Қадаҳ тутсалар ич, қилмайин ҳеч ноз.

11

Аламлар қайдидан озодлар — бизлар,
Ғам ризқимизу доим шодлар — бизлар.
Ҳушёрлик не, ранги рўйин билмаймиз,
Ер кўзидек мастона зодлар — бизлар.

12

Йиғилардан бўлди беғубор сийна,
Дилим ҳам кўзгудек бўлиб бекина,
Кўз ёшим кудурат ғуборин ювиб,
Соф бўлди қалбим ҳам мисли оина.

13

Маҳбубимнинг ширин мақоли яхши,
Ҳам серишва қоши — ҳилоли яхши.
Оғиз ганжин кулгидан ҳеч тиёлмас,
Бўса учун бўш жойи — холи яхши.

14

Зулфинг мудом таънаи санами чин,
Кўзинг карашмаси бир ғорати дин.
Арсатда худо кўрса рухсоринг
Қудратига ўзи ўқир минг таҳсин.

15

Келишингдан воқиф бўлсам баногоҳ,
Гул экардим йўлларингга субҳигоҳ.
Шу гуллардан гулдасталар тутардим,
Бу шарафдан маҳрум бўлиб мен, эй воҳ.

16

Ҳайфоки баҳода ўтину уд бир¹,
Ҳам мартабада Халилу Намруд бир²,
Давлатдан маст бўлган анқов наздида
Эшак овози-ю куйди Довуд бир³.

¹ У д — музыка асоби.

² Н а м р у д — худодик даъво қилган энг золим подшо.

Х а л и л — Намруд зулми ва даъволарига қарши исён кўтаргани учун гулханга ташланган Иброҳимнинг сифати, лақаби.

³ Д о в у д — машҳур созанда ва хонанда.

17

Дастингдан дилимда юз хил маломат,
Бу захм битмагай токи қиёмат,
Қим ҳам сендан умид қилар саломат?
Сен туғилган куни ўлган саломат.

18

Эй, сарвқаду кумуш тану гул рухсор,
Нокасга ҳамнишин бўлмагин зинҳор.
Гар чинор чаманда савлат тўкса ҳам,
Гул ила чинорнинг не нисбати бор?

19

Ширакайфга бу бодаи ноб авло,
Мастликда-чи, дийдан пуроб авло,
Бу пасткаш оламда вафо бўлмагач,
Дард бодасидан масту хароб авло.

20

Тоза лаълдир бодадан гавҳаримиз,
Дастимиздан фиғонда соғаримиз,
Биз май бошида-ю, май бизнинг бошда,
Яъни майи нобдир тожи саримиз.

21

Ҳайит келса, савоб иш битгусидир,
Саҳар соқий майи ноб тутгусидир,
Намозингни қўйиб, рўзангни тарк эт,
Бугун гуноҳни савоб битгусидир.

22

Олам фили қайтаролмас журъатимиз,
Чархдан зўрроқ қудратимиз-шавкатимиз,
Гар чумоли кириб қолса сафимизга,
Шер этажак уни дарҳол давлатимиз.

23

Ўз нафсингга бўлгин амир, шунда мардсан,
Ўзгаларга бўлма ҳақир, шунда мардсан,
Йиқилганни тепиб ўтиш мардлик эмас,
Афтодага бўлсанг дастгир шунда мардсан.

24

Филдай кучинг бўлса ҳам мўр¹ бўлиб кўрин,
Молинг ошиб-тошса ҳам ур² бўлиб кўрин.
Ҳамманинг айбини билганинг ҳолда,
Ҳеч нарса билмагандай, кўр бўлиб кўрин.

25

Олам иши бошида бўлсайди бир мард,
Номарднинг бошидан чиқарарди гард,
Олам иши доимо мисли нард ўйин
Найранг билан ютади мардларни номард.

26

Бир оқил дейдики: бўлғил валломат,
Ёки валломатга қила кўр хизмат.
Номард хизматига ёндашма зинҳор,
Уйлагин, бу ўгит қандоқ пурҳикмат.

27

Кўнглим оппоқ, на кек ва на гинам бор,
Душманним кўп ва лекин мен ҳаммага ёр.
Мевали, дарахтман, ҳар бир ўткинчи
Тош отиб ўтса ҳам менга бўлмас ор.

28

Кел, кўнгли мен ахтарай жононани,
Кўча-кўю ҳар эшик, ҳар хонани.
Масту майхўрмиз мудом Хайёмсифат
Дўзах этгаймиш қабул мастонани.

¹ М ў р — чумоли.

² У р — луғавий маъноси яланғоч демак. Аммо бу ерда оддий кийимда юрмоқ, либосга ортиқча зеб бермаслик, маъносида.

29

Бу ҳожики аввал эди бир илон,
Ҳаждан келиб аждар бўлди беомон.
Ҳарам-парам деса асло алданманг,
Уйинг куйгур ўзи асли беимон.

30

Қора тош сира ҳам бўлмас ложувард,
Тоза қалбга юқмас асло чангу гард.
Қулоқ солгин Пурёйвалий сўзига,
Қўрқоқлардан бирон чиққанмиди мард!

31

Уч юз Кўҳи Қофни келида туймоқ,
Дил қонидан бермоқ фалакка бўёқ.
Ёинки бир аср зиндонда ётмоқ
Нодон суҳбатидан кўра яхшироқ.

32

Гуркираган олов — дилим йўлдоши,
Тўлқин урган дарё — кўзларим ёши.
Кўзагарлар ясаётган ҳар кўза —
Кўҳна дўстлар хоки — қўли ё боши.

33

Не чораки, маломатдур Ватаним,
Ишқ ўлдирди, севги менинг кафаним,
Жаннат боғларида сен ўтир, зоҳид,
Мен — маст булбул, дўзах менинг чаманим.

34

Сўрагин гўзалим керак бўлса жон,
Жон эмас, сўрагин ҳаттоки имон.
Фақат яқинроқ кел, қилма интизор,
Сен ҳарна истасанг бергум бегумон.

35

Деди ёрим: «Яна нима ғаминг бор?
Хаёлинг банд этди қайси гўзал ёр?»
Қўлларига ойна бериб дедимки:
Кимнинг аксин кўрсанг — шу менга дилдор.

36

Эй хожа, сен нечун бунча беҳабар,
Хаёлингда кеча-кундуз кумуш, зар,
Дастмоянг-ку бу оламда бир кафан,
Буюрганми сенга кафан, ким айтар?

37

Давронда кўп кўзни мен гирён кўрдим,
Неки бало бўлса, беомон кўрдим.
Нуҳ-ку, минг йил яшаб кўрди бир тўфон,
Мен Нуҳ бўлмасам ҳам минг тўфон кўрдим.

38

Дедим: «Айт, умрнинг маъноси нима?»
Деди: «Чақмоқ, ё шамъ, ёки парвона».
Дедим: «Бу дунёга бино қўйган ким?»
Деди: «Ё гўл, ё маст ёки девона».

САЙЁР РУБОЙЛАР ХУСУСИДА

Рубой жанри улуғ Хайём шарофатидан, унинг мўъжизакор қалами қудратидан шуҳрат топгани ҳаммага аён, аммо бу шоирнинг ўз умрида қанча рубой ёзгани ҳеч кимга маълум эмас. Ҳанузгача бу муаммони Эрон олимлари ҳам, Европа шарқшунослари ҳам ҳал этиша олмай гаранг. Бу олимларнинг бир қисми, Хайём рубойлари 100 билан 125 атрофида, деб таҳмин қилишса, бошқалари, Хайём рубойлари 1000 дан зиёд, деб даъво қилишади. Бироқ ҳар икки томоннинг даъвосида ҳам ҳеч қандай асос йўқ. 100 билан 1000 рақами орасида ер билан осмондай катта тафовут бор, бу улкан тафовут рост билан ёлғон орасидаги жарликдир.

Рубойётда шоирнинг номи — тахаллуси камданкам зикр қилинади. Бу ҳол тазкирачиларни мушкул аҳволга солиб, айрим рубойларни, уларнинг бири бир шоирга нисбат берса, бошқаси иккинчи шоирга нисбат беради: бу хил тахминлар натижасида бир қанча сайёр рубойлар вужудга келиб, улар китобдан-китобга кўчиб юради.

Шундай сайёр рубойларнинг баъзилари Паҳлавон Маҳмуд рубойлари мажмуасига ҳам кириб қолган. Чунончи, Паҳлавоннинг 1962 йилда нашр этилган «Рубойлар» китобига 56 рубойсини ўзбекча таржимаси билан киритган эдик. Ёш олимларимиздан Ёқубжон Исҳоқов бир йиллик умрини сарф қилиб, шу рубойларни форсий рубойнависларнинг асарларига чоғиштириб қараса, Паҳлавон Маҳмудга нисбат берил-

ган 56 рубойининг 5 нафари бошқа шоирларнинг сайёр рубойлари бўлиб чиқибди. Гарчи бу иш ўта сермеҳнату камҳосил бўлса ҳам шоёний таҳсиндур. Мен ёш олимнинг бундай синчковлигини юксак баҳолаб, ўша сайёр рубойларни Паҳлавон Маҳмуд асари таркибидан ажратиб, табарруқ учун махсус бобга кўчирдим. Тазкираларда улар қуйидаги шоирларга нисбатан берилган экан:

Маҳситийга нисбат берилгани:

Дунё бамисоли бир заррин кўза,
Суви гоҳ ширину гоҳ аччиқ бўза,
Эй ғофил, умринга бино қўйма кўп.
Қазойинг муаллақ турар бош уза.

(Т. Жалолов таржимаси.)

Султон Яқубга нисбатан берилгани:

Дунёда шодликни жуда кам кўрдим,
Ҳар бир хурсандликда минг-минг ғам кўрдим,
Бу эски саройнинг ҳар тарафида
Йўқлик дашти сари эшик ҳам кўрдим.

Шу рубойининг иккинчи варианты:

Дунёда қарору сабот ғоят кам,
Ҳар бир шодлигида минг қайғу-алам,
Бу эски саройнинг ҳар томонида
Раҳналар очилиб — кўринур адам.

Ҳилолийга нисбат берилгани:

Дунёда ҳеч киши эмасдир хуррам,
Бани одам бўлмас шодлик-ла ҳамдам,
Кимдаки бўлмаса замона ғами,
Ё оламдан эмас, ё эмас одам.

Урфий Шерозийга нисбат берилгани:

Тиззам келин каби тўлдириб қучоқ,
Куйингда ётардим кеча-тунги чоқ,
Йўқ эди кўзимдан ўзга ёпиқлик,
Бош ости ёстигим эди шу қулоқ.

(М. Муинзода таржималари.)

Китобнинг биринчи нашрига кириб қолган мунозарали, сайёр рубойлар мана шулар холос.

Биз бу китобнинг иккинчи нашри учун Паҳлавон-

нинг яна 65 рубойсини танлаб таржима қилдик. Аммо қўлэзмани нашриётга топширишдан аввал, Хайём рубойлари билан солиштириб қарасам, бир фалсафий рубой (бир оз тафовут билан) ҳар икки шоирнинг рубойлар мажмуасига киритилган экан. Бу рубойни Шоислом Шомуҳамедов Хайёмга нисбат бериб, каминана эса, Паҳлавон Маҳмудга нисбат бериб таржима қилибмиз. Мана шу рубойлар:

Ул қодирки арзу афлок яратди,
Кўнгилда доғ, дилни ғамнок яратди,
Мушкин зулфларни-ю, ёқут лабларни
Ерга қориб, охирда хок яратди.

(Т. Жалолов таржимаси.)

Улки жаҳон тузди, чарх, афлок тузди,
Кўнгилга доғ солди, ҳам чок-чок тузди,
Жуда кўп ёқут лаб, ой юзликларни
Ер ичра жо қилди, бир кафт хок тузди.

(Ш. Шомуҳамедов таржимаси.)

Сайёр рубсийлар ҳақида гап кетгач, ўзим бевосита аралашган бир воқеани арз этмоқчиман. Гап шундаки, Ибн Сино ва Умар Хайём мухлислари кўпдан бери бир рубой устида талашиб юришади. Мана ўша рубой:

Қаро ер қаҳридан то авжи зуҳал,
Қоинот сирларин барин қилдим ҳал,
Кўп мушкул тугунни ечдим, англадим,
Ечилмай қолгани биргина ажал!..

Бу рубой жанрининг энг мумтоз, энг нодир намунасидир, албатта. Шоислом Шомуҳамедов бу рубойни аъло даражада таржима қилибди. Бироқ бу бебаҳо, пурмаъно рубой кимнинг қаламига мансуб? Шоислом Шомуҳамедов бу рубойни Хайём қаламига мансуб деб таржима қилган. Аммо Ибн Сино ҳаётини синчиклаб текширган, шу мавзуда тарихий роман ёзган В. Смирнова-Ракитина Ибн Синонинг барча рубойларини, жумладан шу рубойни ҳам ўз асари таркибига сингдириб юборган. Адибанинг ушбу романини ўзбек тилига таржима қилаётган пайтимда (менинг илтимосим билан) Эркин Воҳидов шу рубойларни рус-

чадан ўзбекчага таржима қилиб берган эди. Мана шулардан намуналар:

Жаҳонда қолмади мен билмаган фан,
На мушкул бўлса ечдим дониш илан,
Ва лекин бу ўлим отлик тугунни
Ечолмасдан ўтар бўлдим жаҳондан.

Менинг куфрим айбларга дилимдан ўзга султон йўқ.
Бу оламда менинг покиза имонимдек имон йўқ,
Мусулмонликда мен аҳли замон ичра эдим танҳо,
Агар ксфир эсам мен ҳам, бу дунёда мусулмон йўқ.

Ростини айтсам, мен ўзим ҳам эллик йилдан бери бу рубойни Ибн Синонинг асари деб юраман ва бу эътиқоддан қайтишим ҳам амримаҳол. Зеро, рубойнинг руҳи, унга сингдирилган теран фикр ва надомат оҳанги уни фалакиёт, табиёт ва табобатдан мўъжизалар кўрсатган улуғ алломанинг асари эканини равшан кўрсатиб турибди.

Биз бир ишора билан Паҳлавон китоби таркибидаги шубҳали рубойларни чиқариб ташладик, бироқ ҳамма ҳам бу тазкираларга биздек эҳтиром билан қарамайди чоғи. Бўлмаса V асрдан буён ҳамма тазкираларда Паҳлавон Маҳмудга нисбат бериб келинган «Канзул Ҳақойиқ»ни 1967 йилда Эронда Маҳмуд Шабустарийга нисбат бериб нашр қилишни нима деб тушуниш керак? Наҳотки эронлик Саид Муҳаммад Али Сафар бу машҳур тазкиралардан беҳабар бўлса?!

Балки тазкирачилар хато қилишгандир?

Тошкент — 1975 йил

САМАР БОНУ

ҶАМБАРНИСО МУШОИРАСИНИНГ ТОПИЛИШИ

I

Улуғ шоиримиз Алишер Навоий, бир воқеанинг бошидан беҳабар кишига унинг охирини қанча тушунтирма, барибир яхши тушунмайди, дейдилар.

Муҳтарам китобхонларни мана шу аҳволга туширмаслик ниятида мен бу ҳикояни бошидан бошлайман.

Воқеа мана бундай:

«Ўзбек шоиралари» китоби битаёзган пайтда дўстим Абдулаҳад Азизовдан (шоир Анисий) янги хабар эшитдим. У киши:

— Менинг Абдулҳамид Абдураззоқов номли бир дўстим бор. У Сарвар Бону номли бир шоира хусусида ҳикоя қилиб юрар ва шоиранинг девони борлигини сўзларди. Модомики шоиралар ижоди устида шунчалик меҳнат қилган экансиз, шу Сарвар Бону хусусида ҳам бир суриштириб кўрсангиз яхши бўларди, — дедилар.

Абдулҳамид ака Андижон область, Учқўрғон районида бир мактабда боғбон бўлиб, илҳом париси қиёбоққан кезларда Хуррам тахаллуси билан шеър ҳам ёзар эканлар. Мен бу хабардан бениҳоят хурсанд бўлиб, Абдулҳамид акага дарҳол мана бу мактубни ёздим:

Мулло Абдулҳамид ака!

Нотаниш бир мухлисингизнинг саломини қабул қилдингиз. Сизни менга ғойибона таништирган киши менинг ҳамкорим, Сизнинг дўстингиз шоир Анисий бўлди. Шу кишининг айтишларига қараганда, Сиз

шоира Сарвар Бону¹ ижоди ҳақида баъзи нарсалар билар ва ҳатто у кишининг девони кимларнинг қўлида эканидан воқиф эмишсиз. Бу хабар мени кўп қизиқтирди. Чунки мен ўзбек шоирлари ҳақида бир рисола ёзмақдаман. Ҳозир инқилобдан олдин яшаган йигирма етти шоира ҳақида маълумот тўпладим. Агар жанобингиз бир ҳиммат қилиб, Сарвар Бону ҳақида баъзи маълумотлар ва шеърларидан намуналар юборсангиз, ҳам Сизнинг, ҳам Сарвар Бонунинг исмлари адабиёт тарихи саҳифасига ёзилиб қолган бўларди. Менинг текширишларим шуни кўрсатдики, тарихимизда шоирлар кўп бўлган-у, аксариятининг шеърлари йўқолиб кетган. Бу жуда ачинарли ҳол, албатта! Сарвар Бону асарларини ана шундай фалокатдан сақлаш учун Сизга ўхшаш аҳли дилларнинг сазю ҳаракатлари лозим. Менинг шу илтимосимни ерда қолдирмасиз деб умид қиламан.

Боқи эҳтиром билан: Т. Ж.

30/Х 58 й. Тошкент.

Бу мактуб Азизовга жуда манзур бўлди. У киши ўзлари ҳам шу мазмунда бир хат ёзиб, дарров Учқўрғонга — Абдулҳамид акага юбордилар. Мен сабрсизлик билан жавоб кутар, лекин жавоб мактуби ҳадеганда келмай, энка-тинкамни қуритарди. Ниҳоят, икки ой деганда Азизов номига бир хат келди. Бу хатда Абдулҳамид ака мактублар учун миннатдорлик изҳор этгач, бу сатрлар авторини кўзда тутиб, қуйидаги сўзларни ёзибди: «Мулло акамга салом денг. Эртага Андижонга бораман, у ердан Дастурхончига тушаман, етарли малумот ололмасам Ўшга бораман».

Менинг илтимосимга тааллуқли шу озгина маълумот мени беҳад қувонтирганини ҳурматли китобхон яхши ҳис этса керак. Демак, Абдулҳамид ака ҳаракатда, у менинг илтимосимни бажо келтириш учун сафарга ҳозирланган!

Лекин ҳеч қандай жавоб бўлмай, орадан яна уч ойдан зиёд фурсат ўтди. Ниҳоят, 1959 йил 7 апрель куни Абдулаҳад Азизовнинг номига Амонулло Валихоновдан катта бир пакет келди. Бу — мактаб дафтارينинг

¹ Кейин маълум бўлишича, бу шоиранинг номи Самар Бону вкан.

бир варағига ёзилган дуойи салом ва машинкада икки интервал билан 10 бетга ёзилган «Шоиранинг тақдири» сарлавҳали очеркнамо бир материал экан. Хатда дуойи саломдан сўнг бизга тааллуқли қуйидаги сўзлар бор:

«Айтгандай, Тўхтасин аканинг шоиралар юзасидан Имоиддин¹ акамга қилган наказы муносабати билан Қамбарнисо деган шоиранинг бир мушоирасини топиб эдим. Ҳошимжон акам маслаҳатига мувофиқ тарихий очеркка ўхшаш бир нарсага айлангирдим ва ундан бир нусхасини ўзларига юбордим», токи Тўхтасин ака Жалоловга берсалар деб...»

Шу тариқа биз шоира Сарвар Бонуни излаб, Қамбарнисо мушоирасини топдик.

Амонулло ким дейсиз-ку, шундай эмасми?

Азизовнинг айтишича, Амонулло Валихонов Андижон Пединститутининг математика муаллими бўлиб, шоиртабиатли, адабиёт ҳаваскори экан.

Очерк — фактлар ҳикоясидир. Амонуллонинг «Ширанинг тақдири» очеркида фактлар етишмайди, баъзи ноаниқликлар учрайди. Бинобарин, биз очеркни ўқигач, баъзи муаммоларни ҳал этолмай, Амонулло Валихоновга қуйидаги мактубни ёзиб юбордик:

Ҳурматли Амонуллохон!

Марҳамат қилиб юборган мактубингизни олдим. Шоира Қамбарнисо ҳақидаги маълумотларингиз учун чин қалбимдан ташаккур айтаман. Материални кўриб чиққач, менда баъзи бир саволлар пайдо бўлди, яъни очеркни ўқиб, қуйидаги муаммоларни ҳал этолмадик.

1. Қамбарнисо билан мушоира қилган шоир Ошиқ Уш қозисининг азламими ёхуд бошқа шахси?

2. Шоир Ошиқнинг бошқа ғазаллари Сизга маълумми, йўқми?

3. Нега Сиз ўз очеркингизда шоир Ошиққа салбий муносабатда бўлгансиз?

4. Қамбарнисо уйига меҳмон бўлиб борган Самар Бонунинг шеърятга алоқаси борми, йўқми?

¹ И м о и д д и н а к а — Андижон пединститутининг бош бухгалтери. Улфат тахаллуси билан шеърлар ёзади.

Сиз юборган очеркдаги материаллар асосида илмий мақола ёзиш учун юқоридаги саволларга жавоб олиш жуда зарур.

Агар илтифот қилиб, ушбу саволларга тезроқ жавоб ёзиб юборсангиз, мени беҳад миннатдор қилган бўлар эдингиз.

Сизга сиҳат-саломатлик тилаб: Т. Ж.

7/IV 59 йил.

Орадан ўн кунча фурсат ўтмай, Амонулло Валихоновдан қуйидаги жавоб мактубини олдим.

Ҳурматли Тўхтасин ака!

Илтифот юзасидан юборган хатингизни олдим ва ўқиб, мазмунидан хабардор бўлгач, ғоят даражада хурсанд бўлдим.

Хатингизда ишора этилган баъзи ноаниқликларга ўзим билганча жавоб қайтаришга ҳаракат қиламан.

1. Қамбарнисо билан мушоира қилган шоир Ошиқ ҳақида билганлар уни Ўш қозисининг аълами дейишади.

2. Шоир Ошиқнинг Сизнинг қўлингизда мавжуд парчалардан бошқа асарлари ҳозирча менинг қўлимда йўқ ва жуда оз излашлар мусбат натижа бермади. Балки бирор сабаблар билан йўқолиб кетгандир ёки бирор жойда кўкрагини захга бериб ётгандир.

3. Ошиқ тўғрисида биз эшитган маълумотларга қараладиган бўлса, унинг салбий шахс экани аниқланаётир. Унинг шоирлиги тўғрисида шуни ўйлайманки, ундай шахслар бўлиши табиий, мумкин. Зотан, унинг шеърларига кўра ҳам анча «суюқ» экани сезилиб турибди (мен бу ерда Қамбарнисонинг юксак ва мантиқли мисраларига жавобан ўринсиз «очиқ» гапиришини назарда тутаман).

4. Жуда чиройли ва жуда жалб қилувчи савол! Ушда яшаган бир марҳума Самар Бону исмли шоира ўтган бўлиб, ўз замонасининг йирик, аммо мистик шоирларидан бўлмиш Ҳувайдо эшоннинг набираларидан, Сирожий деган анча иқтидорли шоирнинг қизи ва Соқиб исмли шоирнинг синглиси экан. Шоиранинг кўпгина шеърлари тўпламидан иборат бўлмиш девони Душанбада турувчи асли ўшлик бўлган Иброҳимжон деган шахсда деб эшитамиз. Аммо шоира Қамбарнисо

эшигида турган Самар Бону ўшами ё бошқами, бу ҳақда бир нарса айтиб бўлмайди. Шунини ҳам айтиб ўтиш мумкинки, мазкур Самар Бону Чимёнга алоқадорлиги маълум (Хувайдойи Чимёний ҳам дейдилар). Бинобарин, ўша бўлиши ҳам мумкин. Бироқ мен буни айтишдан четламоқчиман, чунки аниқ билмайман.

Хатимнинг охирида шунини айтмоқчиманки, Қамбарнисонинг Ошиқ таклифини қабул қилмаслиги ҳам, агар ўша давр шароити нуқтаи назаридан қаралса, Ошиқни ижобий қилиб кўрсатмайди шекилли.

Салом ва эҳтиром билан:

Амонулло.

20/IV 1959.

Гарчи бу мактуб билан масала бирмунча ойдинлашган эса-да, бошқа ҳал этилмаган муаммолар ҳам йўқ эмас. Чунинчи: Амонуллонинг «Шоиранинг тақдири» очеркида Қамбарнисо Муқимийнинг қариндоши ва шоғирди дейилган. Агар бу ривоят рост бўлса, у ҳолда Муқимий билан Қамбарнисонинг қариндошлик даражасини аниқлаш зарур. Бунинг учун Қўқонга бориб, Муқимий авлодларини биладиган қарияларга мурожаат қилиш керак. Хувайдонинг небараси, шоир Сирожийнинг қизи Самар Бонунинг девони эса, Душанбада Иброҳимжон деган йигитда эмиш. Агар мен Душанбага бориб Иброҳимжондан илтимос қилсам у қўл-ёзмани менга берармикин? Эҳтимол, бермас. Демак, Душанбага борганда, қуруқ қайтмаслик чорасини излаш керак.

Мана шу савол бошимни қотириб турган кезде, Имоиддин Қосимов курортга кетаётиб, Тошкентда — Азизовникида бир кеча тунаб ўтди. У кишининг айтишича, Самар Бонунинг укаси Амонхон Мақсум (ҳозир 84 ёшларда эмиш) Абдулҳамид аканинг: «Иброҳимжон девонни сўраб борган одамга берармикин?» — деган саволига: «Агар ман хат ёзиб берсам беради», — дебди. Демак, Амонхон Мақсум ҳузурида бўлиб, бу кексанинг ҳурмат ва ишончига сазовор бўлмоқ лозим, шундагина у кишидан, хат олиб борувчига девонни беринг, мазмунида мактуб олиш мумкин бўлади.

Бундан ташқари, Ўшга бориб Самар Бонуни билган кампирлар билан суҳбат қилиш ҳам шоиранинг шахсияти ҳақида қимматли маълумотлар бериши мум-

кин. Тадқиқотчининг диққатига сазовор яна бир жиҳат Амонуллонинг: «Мен Тўхтасин аканинг шоиралар юзасидан Имоиддин акамга қилган нақазни муносабати билан Қамбарнисо деган шоиранинг бир мушоирасини топиб эдим» жумласидир. Амонулло мушоирани қайси манбадан, кимдан олди? Уша манбаларда шоиранинг бошқа асарлари йўқмикин? Бу сўроқларга жавоб топиш учун Андижонга бориб, Амонулло билан бафуржа суҳбат қилиш зарур.

Мана шу мулоҳаза билан Амонулло Валихоновга қуйидаги мактубни юбордим:

Ҳурматли ўртоқ Валихонов!

Шоира Қамбарнисо ва Самар Бонуларнинг шахсиятини аниқлаш юзасидан юборган саволларимга жавобан ёзган мактубингизни олдим. Жавоб мактубингизни «Ўзбек шоиралари» номли китобимга айнан киритаман.

Яна баъзи нарсаларни аниқлаш учун май ойида Қўқон, Андижон ва Ушга бормоқчиман. Қайси куни боришим ҳақида Сизга телеграмма юбораман.

Камоли эҳтиром билан: Т. Ж.

20/IV 1959.

II

Мен 1959 йил 31 май куни Андижонга бориб Имоиддин Қосимов, Амонулло Валихонов, Абдулҳамид Абдураззоқов ва ўз ҳамкорим А. Азизовни топдим. (Азизов бу вақтда бир иш билан Андижонга борган эди). Суҳбат вақтида мен дарҳол муддаога кўчиб, Амонуллодан Қамбарнисо хусусида суриштира кетдим. Маълум бўлишича Амонулло Ошиқ билан Қамбарнисо орасидаги мушоира ва унга тааллуқли ҳикояни Ошиқнинг ўғлидан эшитиб, ёзиб олган экан. Ошиқ билан Қамбарнисо ҳақида бошқа тафсилотлардан хабари йўқ экан.

Мен Андижонда фурсатни қўлдан бермай, эртасигаёқ Абдулҳамид ака ва Азизовнинг ҳамроҳлигида Ушга жўнадим. Бунинг сабаби шуки, мен Ушда ҳеч кимни танимас, бу ўртоқларнинг рафоқатларига ва ўрни келганда далолатларига муҳтож эдим. Ушда ҳамроҳларим мени Шарафиддин Салоҳий деган эски

қадрдонлари уйига бошлаб бордилар. Шарафиддин ака савдо системасида ишласа ҳам, ғоят шеърфаҳм ва серзавқ одам экан. Шарафиддин ака классикларимиз ва совет шоирларининг мумтоз шеърларини бир дафтарга кўчириб, терма баёз қилиб қўйибдилар. У кишининг дафтарини ўқиб туриб, қўққисдан, ўзимиз қидириб юрган шоир Ошиқнинг шеърларини кўриб қолдик. Бу дафтарга Ошиқнинг қозилар ҳақидаги ҳажвияси ва босмачиларга қарши ёзган ўткир шеърлари кўчирилган.

Ушда «Сулаймон Ошиқ» номи билан машҳур бу зот Шарафиддин аканинг яқин дўсти экан. Шарафиддин ака дўсти Сулаймон Ошиқ ҳақида бизга қуйидаги маълумотларни бердилар:

Сулаймон Мирза Маҳмуд ўғли Ошиқ 1860 йилда Ушда камбағал оиласида туғилган ва 84 ёшга кириб, 1944 йилда Ушда вафот этган. Қабри Уш шаҳрининг Алимтепа деган жойида экан. Сулаймон Ошиқдан мўкамал девон қолган. У девон ҳозир ўғли Иброҳимжоннинг қўлида. Иброҳимжон Уш шаҳрининг Жийдалик кўчасида истиқомат қилади.

Сулаймон Ошиқ хушчақчақ, ҳазилкаш шоир экан. Унинг қозилар ҳақидаги ва «Кал» радифли ҳажвиялари бу фикрни тўла исбот қилади. Шоир Ошиқ узоқ йиллар давомида Уш қозихонасида «вакил» (қонуншунос) бўлиб ишлаган. Натижада бу доирадаги ҳақсизлик, адолатсизликларни ўз кўзи билан кўрган ва улардан юз ўгирган, қозиларни масхаралаб ҳажвиялар ёзган. Оқибатда Уш қозиси Хўжахон қози шоир Ошиқни саксон кун қамоққа ҳукм қилган.

Сулаймон Ошиқ дўсти Шарафиддин акага Қамбарнисо ва у билан бўлган мушоираси ҳақида қуйидагиларни ҳикоя қилган экан:

«Инқилоб арафасида Сузоқ районида¹ қозилар саёзи² чақирилди. Мен ҳам Уш қозиси билан шу саёзга борган эдим. Муурофаа тамом бўлиб ҳамма қозилар муфти ва аъламлари билан чиқиб кетдилар. Қозихонада Хўжахон қози, мен ва бошқа ўшлик ҳамроҳларимиз қолдик. Шу вақт бир аёл билан бир эркак кириб,

¹ Сузоқ — Жалолобод шаҳрига яқин бир район.

² Саёз — русча съезд сўзининг бузилган шакли. Қозилар саёзи — қозилар съезди демакдир.

боиттифоқ, талоқ хати сўрадилар. Ҳар икки томон рози бўлгани учун қози талоқ хати ёзишга буюрди. Талоқ хати ёзилиб қўл қўйиш учун паранжилик хотинга берилди. Хотин оппоқ, нафис қўлларини узатиб қалам сўради, мен қаламни давогга тегизиб аёлга бердим. Аёл талоқ хатига қўл қўйиб қозига узатди. Қози хатга қараб ҳанг-манг бўлиб қолди ва юзларида тааж-жуб аломати зоҳир бўлиб, талоқ хатини менга узатди. Мен ҳам хатга қараб кўзларимга ишонмадим. Хотин энг моҳир хаттот қалами билан:

«Тақдир ўқин нишони Қамбарнисо жафокаш»,—

деб қўл қўйибди. Мурофаада ҳозир бўлганлар ҳаммамиз ҳайратда қолдик. Мен эҳтиром билан хотиндан:

— Синглим, хатни кимдан таълим олгансиз?— деб сўрадим.

Хотин қисқа жавоб қайтарди:

— Қўқонлик қариндошимиз шоир Муқимийдан.

Ана шу савол-жавоблардан сўнг мен тегажакликка ўтиб, дарҳол бошқа бир қоғозга:

Ошиқни муддаоси — Қамбар пари нисодур,

Оразлари қизил гул, кокуллари қародур.—

байтини ёзиб:

— Синглим, талоқ хатига нотўғри қўл қўйибсиз, бошқа ерга қўл қўймоқ лозим эди,— деб байт билан талоқ хатини Қамбарнисога узатдим. Хотин хатни чиммати ичига олиб ўқиди-да, яна қалам сўради. Мен қалам узатдим. Хотин шу заҳотиёқ жавоб ёзиб менга узатди:

Кокулга қўл узатма, эй Ошиқни балокаш,

Ишқ аҳлига бу кокул гўёки аждаҳодур.

Шарафиддин аканинг айтишига қараганда, мушоира шу ерда узилиб қолади. Қозихонада, бошқалар ҳузурида уни давом эттириш ўнғайсиз туюлади. Аммо, кейинча, шоир Ошиқ Қамбарнисони қидириб топади ва қозихонада бошланган мушоирани давом эттиради. Мана шу мушоиранинг тўла тексти:

Ошиқ:

Ошиқни муддаоси Қамбар пари нисодур,

Оразлари қизил гул, кокуллари қародур.

Қамбарнисо:

Кокулга қўл узатма, эй Ошиқи балокаш,
Ишқ аҳлига бу кокул гўёки аждаҳодур.

Ошиқ:

Зулфинг қаролиғидин касб этди лайли ялдо,
Зулфинг ҳавоси бирлан тандин бу жон бородур.

Қамбарнисо:

Кокулларим «Аналҳақ» дорини риштасидур,
Мансур¹ осилса анга қайди аро адодур.

Ошиқ:

Сояндин истироҳат олмоқ умид этармен,
Фурқат ўтида, жоно, жоним куйиб бородур.

Қамбарнисо:

Соямдин истироҳат олмоқ умид қилма,
Уммиди истироҳат Ошиқға нораводур.

Ошиқ:

Жон бирла мол ҳадя бўлсун сенга, нигоро,
Хоки раҳинг кўзумга бас бўлса тўтиёдур.

Қамбарнисо:

Мол ила жонни неткум, ҳосилсиз эрса мақсад,
Кечдим алар баридин, бу барча бебақодур.

Ошиқ:

Ошиқға раҳм қилғил, эй раҳмсиз, жафожў,
Қолма вуболимизга, ишқинг биза балодур.

¹ Мансур — шарқ файласуфларидан бири. Бу киши «Аналҳақ», яъни «мен худо» дегани учун дорга осиб ўлдирилган.

Қамбарнисо:

Алломаи замонга андиша зийнат эрмиш,
Беҳуда ҳарза айтмоқ, бил, таври норасодур,
Очилса гунча келмиш — сочилмоғи муқаррар.
Ортиқ лаб очмоқ энди, Қамбарнисо, катодур.

Бу мушоиранинг Амонулло Валихонов бизга юборган тексти билан Шарафиддин ака дафтаридаги тексти бир-биридан анча фарқ қилади. Чунончи юқорида кўриб ўтганимиз Ошиқнинг:

Сояндин истироҳат олмоқ умид этарман,
Фурқат ўтида, жоно, жоним куйиб борадур —

байти Шарафиддин аканинг дафтарида:

Соянгда истироҳат олмоқ иложи борму?
Фурқат ўтида жоно, жоним куйиб борадур, —

шаклида ёзилган. Бу байтга қалам теккизилгани ва бирмунча таҳрир қилингани кўриниб туради. Бироқ Қамбарнисонинг унга жавобан ёзган байтининг чуқур мазмуни тамомила вайрон қилиб таҳрир этилган. Бу жавоб биз кўчирган нусхада:

Соямдин истироҳат олмоқ умид қилма,
Умиди истироҳат Ошиқға нораводур —

бўлса, Шарафиддин ака нусхасида:

Соямда истироҳат олмоқ умид қилсанг
Мол бирла жонни сарф эт, соям сенга раводур —

тарзида ёзилган. Шарафиддин ака дафтарида Қамбарнисога нисбатан берилган яна мана бу байт бор:

Иш қилки чиқма йўлдин, бўл пайрави шарият,
Тақдир бўлса ишрат — доим санго — мангодур.

Бу байт Амонулло менга юборган нусхада йўқ. Фикримча, мушоира қайта таҳрир қилинганда бу байтни бошқа бир шахс ўзи тўқиб, шоиранинг ғурури,

виқори, ибо ва ҳаёсини қасддан ерга урган. Зотан Ошиқ, молу жонини ҳадя қилай, деб турганда:

Мол ила жонни неткум ҳосилсиз эрса мақсад,
Кечдим алар баридин, бу барча бебақодур,

деган шоиранинг: «Мол ила жонни сарф эт...» дейиши асло мумкин эмас, бу ҳеч мантиққа сиғмайди.

Бу мушоирани диққат билан ўқиган ҳар бир киши заковат ва истеъдодда Қамбарнисо Сулаймон Ошиқдан бир неча поғона юқорида турганини дарҳол ҳис этади. Қамбарнисонинг байтларида ўзбек аёлларига хос ибо ва ҳаё барқ уриб туради. Мен Ошиқ билан Қамбарнисо шеърларини бир-бирига таққослаб турмайман. Бу борада Амонулло Валихонов мактубида баён этилган фикрларга тўла қўшиламан.

Шарафиддин аканинг айтишига қараганда Қамбарнисо эридан талоқ хати олгач, Қўқонга кетади. Шоир Ошиқ совға-саломлар олиб, Қамбарнисони йўқлаб орқасидан Қўқонга боради. Лекин, шоира сил касалига мубтало экан. Орадан озгина фурсат ўтмай, Қамбарнисо ана шу бедаво касалдан вафот этади.

Қамбарнисодан яна қандай асарлар қолгани ва Муқимийга қариндошлик нисбати ҳозирча маълум эмас. Бу борада текшириш ишлари давом этмоқда. Масаланинг бу жиҳатларини аниқлаш Қўқон зиёлиларининг ҳиммат ва ғайратларига боғлиқ кўринади.

БОНУ АВЛОДЛАРИ ОРАСИДА

Сафарга чиқишдан мурод Қамбарнисо билан Ошиқ ҳақида материал тўплашдан ташқари Ҳувайдонинг набираси шоира Самар Бону девонини топиш экани китобхоннинг хотирида бўлса керак. Ҳувайдонинг ўғли Сирожий, Ҳувайдонинг яна бир набираси Соқиб шоир экани адабиёт тарихчиларига маълум. Аммо унинг набираси, Сирожийнинг қизи Самар Бонунинг шоиралиги ҳалигача маълум эмас эди. Самар Бону дарагини қачон кимдан ва қандай эшитганимиз менинг Абдулҳамид акага ёзган мактубимда зикр қилинган учун бу ерда яна такрорлашга ҳожат йўқ. Самар Бонунинг укаси Амонхон Мақсум Андижоннинг Зав-

рақ қишлоғида деб эшитган эдик. Лекин андижонлик хайрихоҳларимиз, Амонхон Мақсум қаттиқ касал бўлиб, Заврақдан Ушга кетгани хабарини айтган эдилар. Шарафиддин ака бизнинг бу сафардан муродимиз нима эканини билиб, Амонхон Мақсум ён қўшниси эканини айтди. Мен, ҳамроҳларим, Шарафиддин ака ва шоир Маҳжур, беш киши бўлиб, Амонхон Мақсумни кўргани кирдик. Амонхон Мақсум 84 ёшда экан, қаттиқ касалликдан кейин ҳозир бир оз ўзига келган бўлса ҳам ҳали ўрнидан туриб ўтиролмас, келган-кетганларни гоҳ танир, гоҳ эслолмас экан. Бемор қария кўзларини катта-катта очиб, бизларга қарар, лекин ҳеч биримизни танимай, таажжуб билан тикиларди. Шоир Маҳжур билан Шарафиддин ака чолни елкасидан кўтариб туриб, ўзларини танитдилар. Қариянинг дарров чеҳраси очилиб, хуш келибсиз, деб боши билан ишора қилди. Маҳжур бизларни кўрсатиб, бу одамлар Тошкентдан сизни зиёрат қилгани келибдилар, деди. Чол тамом ҳайратда қолиб гоҳ менга, гоҳ ҳамроҳларимга боқарди. Қариянинг қулоқлари оғир, қўл-оёқлари дармонсиз, белидан қувват, кўзларидан нур кетган. Лекин ўзи шу қадар нуроний, шу қадар хушчеҳра чолки, унга қараб тўймайсан, киши. Мен бу чолга ҳасрат ва надомат билан тикилар, аммо нима деб тасалли беришни билмасдим.

Шунда шоир Маҳжур:

— Бу чол ёшлигида гоҳат хушчақчақ одам эди, унинг суҳбатини одамлар ҳавас қиларди. Мақсум Абу Али Сино асарларини яхши ўрганган, табобат билан шуғулланарди, кўп беморлар унинг қўлидан шифо топган,— деди.

Мен Амонхон Мақсумга қараб туриб, хайёмона хаёлларга чўмдим. Кўпларнинг дардига даво топиб, уларга ҳаёт бағишлаган бу нуроний чол ҳозир ўзи «қарилик» деб аталган бедаво дардга гирифтор!.. Наҳотки «қарилик» деган бу машъум касалнинг давоси бўлмаса!

Қарияга саволлар берилса тушунар, лекин фикрларини бир тартибга солиб жавоб қайтаролмас эди. Шу пайтда Шарафиддин ака Амирнинг мумтоз бир ғазали вазнида Амонхон Мақсум тўқиган ҳазил тарзидаги байтни эслатди. Чолнинг юз ва кўзларига нур югуриб, кула-кула қуйидаги байтларни ўқиди.

Қадаҳ бишкаст соқий, ман шикастам шишай дилро
Ту ҳам тарфи қулаҳ бишкан, ки бишкан-бишкан аст имшаб.

А м о н х о н М а қ с у м :

Қовун пишди, анору олма пишди, нок ҳам пишди,
Менам пишдим, сенам пишгин, ки пишган-пишган аст имшаб.

Сўнгги байт чолнинг ёшлик шўхликларини эслатувчи, унинг суҳбаторолигини кўрсатувчи бир далил, албатта. Шунинг учун бемор қария кулар, биз ҳам унга қўшилиб хандон урардик.

Мундоқ ўйлаб қарасам, чол ростдан ҳам ҳозир «пишиб» турибди. Шу алфозда унга Самар Бонунинг девони ҳақида саволлар бериш маъносиз туюлди. Бинобарин, биз Амонхон Мақсумнинг ўғли Рукниддинга мурожаат қилиб, суриштира кетдик. Бизга Душанбада деб хабар қилганлари Иброҳимжоннинг фамилия ва адресини сўрадик. Маълум бўлишича, Иброҳимжон Душанбада эмас. Сурхондарё областига қарашли Узун районида турар экан. Бу оиладан Самар Бону ҳақида бошқа ҳеч қандай маълумот ололмай, хайрлашиб чиқдик. Демак, мен Душанбага эмас, Сурхондарёга боришим лозим. Шу пайтда шоир Маҳжур янги бир фикрни ўртага ташлади. У киши:

— Ушда Амонхон Мақсумдан ташқари шоир Соқибнинг ўғли Разиддин Мақсум яшайди. Самар Бону унинг аммаси бўлади. Эҳтимол, шу кишидан бирор янгилик эшитармиз, — деб қолди.

Суриштириб Разиддин Мақсумни топдик. Эллик ёшлар чамасидаги бу киши колхоз трактор паркида слесарь бўлиб ишларкан. Разиддин Мақсум девонни Душанба ва Сурхондарёда бўлиш эҳтимолини рад этиб, қуйидагиларни айтди:

— Самар ачамни девонлари бизникида эди. Бундан ўн йил муқаддам опам Баҳринисо Чимёнга олиб кетган эдилар. Олти йил муқаддам опамиз оламдан ўтдилар. У кишидан бир қиз қолган. Оти Мунисхон. Ана шу жияним «Мунис» тахаллуси билан шеър ёзади. Мунисхон ўзи шоира бўлгани учун онасининг қўлидаги китоблар, жумладан Самар ачамнинг девонлари шунинг қўлида бўлиши муқаррар. Бинобарин, сиз ово-

ра бўлиб Душанба ва Сурхондарёга эмас, тўғри Чимёнга бориб, Муқимиддин Мақсумни топинг. У киши бизнинг язнамиз (поччамиз) бўлади, ўшанга илтимос қилсангиз, девонни сизга кўрсатадилар.

Разиддин Мақсумнинг бу сўзлари менинг руҳимни кўтарди. Мен у кишидан Муқимиддин Мақсум номига бир хат ёзиб беришларини илтимос қилдим. Разиддин Мақсум мамнуният билан қўйидаги мактубни ёзиб бердилар.

«Муқимиддин акам ва ҳам жигарларимга саломдан сўнгра сўз шулки, борган меҳмонларга яхши хизмат қилиб, ўзингизни шеърларингизни кўрсатинг ва Самар Бону ачам китоби қайда эканлигини билганингизча айтиб беринг, деб укангиз:

Разиддин».

Мен хатни олиб беҳад қувондим. Назаримда Чимёнга боришим билан сақкиз ойдан буён сўроқлаб юрганим Самар Бону девонини менга чиқариб берадигандай туюларди.

Самар Бону ўз шеърларини оққа кўчириб, икки нуска девон тузган, девонида «Алиф»дан «Ё»гача шеърлар бор, бундан ташқари қариндошлари ўзларига ёққан шеърларини бир дафтарга кўчириб олганлар деб эшитдик. Шоир Маҳжур мана шу дафтардаги ғазалларни ўқиган экан. Мен Маҳжурдан, сиз ўқиган шеърларнинг бадий савияси қандай эди, деб сўрадим. Маҳжур: «Дафтардаги маснавиётлар мутасаввифона, ғазаллари эса равон ва ўйноқи», деб жавоб берди. Уша дафтар ҳозир Андижон область, Тепақўрғон районига қарашли Қорасув қишлоғида турувчи Мулло Ботурда деб эшитдик. Бинобарин, Ушдан қайтишда Абдулҳамид Абдураззоқовни Қорасувга жўнатиб, Азизов иккимиз Андижонга қайтдик, Эртасига Абдулҳамид ака келиб: «Дафтар шуларда, лекин бермаяптилар. Қимирлаган қозиққа ўхшайди, қимирлайди-ю, чиқмаяпти», деди.

Шу вақтда Андижонга ёзувчилар союзининг йўлланмаси билан шоир Ҳабибий бориб қолди. У киши Андижон ва Наманганда бўлиши лозим экан. Мен у кишидан, йўлни ўзгартириб, Абдулҳамид ака билан Уш ва Қорасувга тушиб, Самар Бону дафтарини то-

пишда менга ёрдам беришларини сўрадим. Ҳабибий рози бўлгач, мен Чимёнга қараб жўнадим. Андижондан Фарғонага, Фарғонадан Водил районига бориб, ундан Чимёнга ўтдим. Чимёнда «Ленинград» колхозининг экспедитори Ҳ. Мақсудов мени Муқимиддин Мақсумнинг уйига бошлаб борди. Мен Муқимиддин акага қандай эзгу ният билан келганимни батафсил ҳикоя қилиб, Разиддин Мақсум ёзиб берган мактубни топширдим. Таассуфки, қариндошининг мактуби ҳам, менинг илтижоларим ҳам фойда бермади. Муқимиддин Мақсум: «Китоб бизда эмас, Аравондаги қариндошларимизникида бўлса керак», деб туриб олди.

Бу китобнинг нашр этилиши сизнинг авлодингиз учун шон-шараф дедим, кор қилмади. Бу китоб нашр этилган тақдирда моддий манфаатдор бўлишларини уқдирдим, кор қилмади. Асар қолдириш — фарзанд қолдиришдир, бу асарни яшириб, халқни ундан бебаҳра этиш — бировнинг фарзандини ўлдириш каби жиноят дедим, кор қилмади. Бўлмаса, рафиқангизни чақиринг, балки у киши баъзи ғазалларини ёд билар, мен у кишидан эшитиб, ёзиб олай дедим, кўнмади.

Шу тариқа, Самар Бону девонини ҳалокатдан сақлайман, деб қилган саъю ҳаракатларим самарасиз туғаб, Тошкентга қайтдим.

Орадан уч -тўрт кун ўтмай, Разиддин Салоҳиддинов Ўзбекистон Давлат бадий адабиёт нашриётига кириб келди. У киши менинг Чимёндан ҳеч нарса топмай хафа бўлиб қайтганимни билиб:

— Мен эртага Ўшга қайтаман. Ернинг остида бўлса ҳам сизга бирор нарса топиб юбораман,— деди.

Разиддин ака бизни алдамади. Орадан бир ҳафта вақт ўтар-ўтмас, у кишидан қуйидаги мактубни олди:

«Сизнинг олдингиздан келганимдан кейин тўғри Аравон билан Терақўрғонга бордим. Отам Ҳожинисо Салоҳиддин қизининг уйига бориб, бир қоп эски китобларни бир чеккадан қараб ушбу шеърларини топиб юбордим.

Боқи на дерман, салом-алайкум: Разиддин.

2 VI 1959 йил».

Самар Бону шоир Сирожийнинг қизи, шоир Соқибнинг синглиси бўлиб, қариндошларининг сўзига қара-

ганда, олтмиш ёшга кириб, бундан олтмиш беш йил муқаддам Ўшда вафот этган. Демак, Самар Бону 1834 йилда дунёга келиб, 1894 йилда оламдан ўтган. Шоиранинг жияни Разиддин Салоҳиддиновнинг бизга ёзган мактубида Самар Бонунинг таржимаи ҳолига оид баъзи деталлар бор. Мана у киши нима деб ёзади: «Сирожиддиннинг тўрт қизи бўлиб, каттаси Самар Бону бўлган. Самар Бону аввал бир домлага рўзгор қилиб, бир оз муддатдан кейин ундан ажралиб, Ҳусайн ака деган бир деҳқонга тушган. У билан қирқ йил рўзгор қилиб, фарзанд кўрмасдан Ўшда вафот қилган».

Амонхон Мақсум бундан етти-саккиз ой муқаддам Абдулҳамид Абдураззоқовга опаси Самар Бону хусусида сўз очиб:

— Мен тўрт ёшимдан шу опамнинг тарбиясида ўсдим, опам замонасининг оқила ва фозила аёлларидан эди. Шеърятда Зебуннисодан кам эмасди,— дебди.

Самар Бону (бундан сўнг тахаллуси билан «Бону» деб юритамиз) ўз шеърларини девон ҳолига келтириб икки нусха кўчирганини юқорида қайд этган эдик.

Разиддин Салоҳиддинов менга юборган Бону шеърлари гоят даражада эскирган бир девоннинг етти варағидан йиртиб олинган парча-парча қоғозлардан иборатдир. Бинобарин, бу парчалардаги шеърларни бошидан охиригача ўқиш жуда мушкул иш, чунки шеърларнинг ё боши, ё охири йўқ, баъзи парчаларда мисраларнинг ярмигина қолган.

Бону девонининг шу йиртиқ, мажруҳ парчаларига қараб, унинг турли ғазалларидан қуйидаги мисраларни ўқишга муваффақ бўлдик:

Ишқ ишини тутган элнинг жумлаи кори мубоҳ,
Оҳи сарду, рўйи зарду нолаи зори мубоҳ.

Васли муҳтожинда ошиқ доимо зору ҳақир,
Шоҳи ҳуснин олдида бўлғуси ағери мубоҳ.
Арш тоқида бутуклик бўлса ошиқ гирияс,
Ернига ошиқларини бўлса саршори мубоҳ.

.....
.....¹

Бир ўлиб, минг йўл тирилгай иштиёқи ёрдин,
Дарди бедармон ўлуб Бонуи бемори мубоҳ,

¹ Бу байтни ўқиб бўлмади.

Яна:

Зулайхое замонида туғилди мисри¹ Уш ичра,
Анга ул Юсуфи Канъон каби қўйди баҳо ул шуҳ.

Тамоми бош-аёғи хўбдур ўзга ярошукда,
Билиб бўлмас анинг зиндони ишқ ичра фано ул шўх.

Кўруб чоҳи занаҳдонин ҳамиша банди зиндонман,
Губори мақдамин кўзга қилурдим тўтиё ул шўх.

Яна:

Юзингни соғиниб, дилбар, аранг тан ичра жон келдим.
Уларға чоғладим ўзни, биҳамдуллоҳ амон келдим.

Юзингни орзусида етушгунча чунон йиғлаб,
Сени ёдингни айлаб, кеча-кундуз дарниҳон келдим.

Неча кунлар ўтиб кетди, лабингни хандасин кўрмай,
Қизил гул гунчасидек таҳ-батаҳ бағримда қон келдим.

Юзингдан ўргилай, дилбар, менга сен бўлмағил солим,
Жамолингни кўрай деб қошингга ушбул замон келдим.

Яна:

Кетдинг, ёрим, мени тирик ўлдириб,
Чиройимни заъфарондек сўлдириб,
Юрагимни ғаму қонга тўлдириб.

Кетди ёрим кўнглим бежо айлабон,
Ҳижрон доғин бағримда жо айлабон,
Кўз ёшимни оққан дарё айлабон.

Бону қирқ йилдан зиёд бир давр ичида бадийий ижод билан машғул бўлган. Бинобарин, бу парчаларга қараб Бону девонининг қимматини аниқлаш амри маҳол. Шуниси ҳам борки, Мирзо Бедил: «Мен қатрага қараб — денгизни кўраман», деган. Демак, ҳар бир зийрак ўқувчи бу парчаларга зеҳн солиб, Бону бақувват шоира, деган фикрга келиши мумкин. Зотан «Мубоҳ»,

¹ «Миср» сўзи бу ўринда шаҳар маъносида ишлатилган: «Мисри Уш» — Уш шаҳри.

«Ул шўх», «Келдим» радифли шеърлар шоиранинг за-
ко ва истеъдодини кўрсатувчи яхши далиллардир.

БИЗ НОУМИД БЎЛИБ ҚОЛМАДИК

«Икки шоиранинг адабий меросини излаб» 1959 йилгача тўплаган маълумотимиз, топган намуналаримиз мана шулар эди.

Лекин биз қидириш ишларини тўхтатмадик, тадқиқот давом этди.

1962 йил 8 февралда ўшлик дўстим Шарафиддин Салоҳиддиновдан қизиқ мактуб олдим. Бу мактуб бизнинг мавзу-баҳсимизга алоқадор бўлгани учун уни сиз билан бақамти ўқиш афзалроқ деб ўйлайман. Мана у киши нима деб ёзибдилар:

«Муҳтарам Тўхтасин ака! Саломдан сўнгра маълумларни ўлғайким, Разиддин Мақсум қидириб юриб, тополмаган Самар Бону қўлэзма девонини мен биринчи февраль кунини Ушдан топдим. Шу кунини девонини сақлаган кишини девонини билан ўз уйимга чақиртириб келиб, тўрт соат сўзлашдим, девоннинг баъзи ерларига назар солиб, ўқиб кўрдим. Ҳақиқатда Самар Бонунинг ўз қўли билан ёзилган. Менга уч-тўрт кунга бериб кетинглар, ўқиб кўрайин десам, ташлаб кетишга кўнмадилар. Ўз ҳузурларида девондан икки ғазал ва уч рубоийни кўчириб олдим ва сўзимнинг исботи учун ушбу хат билан сизга юбордим. Девон эгалари билан: мен Тўхтасин акамга хат ёзаман, хатнинг жавоби келгунча девон ҳеч кимга кўрсатилмасин ва айтилмасин, яна шунча кун сақлангандай сақланиб турилсин, деб қаттиқ ваъдалашдик, ҳар икки тараф шунга рози бўлиб қўл олишдик. Иложи бўлса дарҳол ўзингиз келсангиз, иложи бўлмаган тақдирда Эркинжонни¹ юбормасангиз иш битмайди, чунки девон жуда нозик жойда, анча-мунча одамга бермайди.

Боқи салом ва ҳурмат билан: Шарафиддин Салоҳий, Уш.

1/II 1962»

¹ Гап ёш ёзувчимиз Эркин Жабборов ҳақида. 1960 йилда Самар Бонунинг жияни Разиддин Мақсумдан, Самар ачамнинг иккита ғазалини топиб қўйдим, Ушга келиб шуларни кўринг, манзур

Бу мактуб мени нечоғлик қувонтирганини баён қилиш учун муносиб сўз тополмайман. Негаки, сўнги тўрт йил мобайнида менинг бутун фикру зикрим шунга йўнатилган, Самар Бону девонини топиб, элимизга совға қилиш мен учун муддао бўлиб қолган эди. Тўрт йил давомида тўхтовсиз Фарғона водийсига қатнаб, неча юзлаб одамлар билан суҳбат қилдим. Ҳувайдо авлодлари ҳақида, Самар Бону ҳақида сўраб-суриштириб кўрдим. Тўғри, бу қидиришлар натижасида Бону ҳақидаги тасавурум кенгайди. Ҳар хил савиядаги, турли ёшдаги одамларнинг бу мавзудаги суҳбатлари менга зўр таъсир кўрсатди. Уларнинг диний-хурофий ранг бериб айтган афсоналарини ақл тарозусига солиб кўрар, улардан ўзимча хулоса чиқарар эдим. Бора-бора, тасавурумда Самар Бону образи гавдалана бошлади. У сарв қомат, гулчеҳра қиз эди. Мен фикран у билан суҳбатлашар, шахсий ҳаётида рўй берган алам-ангиз воқеаларни қайта-қайта сўраб-суриштирардим. Бонунинг жавобларини тинглаб, унинг ақл-идрокига, мустаҳкам иродасига қойил қолардим...

Аммо шунча кезиб, шунча овора бўлиб, ҳанузгача Бону девонини тополмаганим учун хуноб бўлиб юрардим. Дўстим Шарафиддин Салоҳиддиновдан келган хушхабар бу ғашликка хотима берди.

Одамларнинг ривоятларига қараб, Бонунинг хулқи, феъл-атвори ҳақида ҳам маълум бир фикрга келган эдим. Тасавурумча, Бону бир сўзли, шаддод, шунинг билан бирга, матонатли, файласуф табиатли аёл бўлган. Унинг девонидан кўчириб юборилган ғазал ва рубойлар ҳам шоиранинг табиатини ёрқин ифодалаб туради. Мана, шу рубойларнинг бири:

Қип-қизил девонаман, не нав қилай ман ўзни соғ,
Юрагим вайронадур, мен шунчаки зоҳида чоғ,

бўлса олиб кетинг, деган мазмунда хат олган эдим. У вақтда касалхонада ётганим учун, менинг илтимосим билан дўстим Эркин Жабборов Ушга бориб, Самар Бонунинг ўлим тўшагида ётган укаси Амонхон Мақсумнинг суратини, шунингдек Разиддин Мақсум топиб қўйган «Райҳон» ва «Қизлар» радибли ғазалларни олиб келиб, «Гулхан» журналининг 1961 йил биринчи сонида вълон қилди. (Т. Ж.)

Бу жаҳон хушнудлигини хушламассан, эй кўнгил,
Эҳтиёт эт сен жаҳон айвонида сонсиз тузоғ.

Нега шоиранинг юраги «вайрона», нега унинг кўнгли «жаҳон хушнудлигини хушламайди», нега «жаҳон айвони» бояқиш шоирага «сонсиз тузоғ» бўлиб кўрилади? Бу сўроқларга жавобни кейинга қолдириб, шоиранинг «Айлаб» радифли ғазалидан охирги байтни ўқиб кўрайлик:

Гаҳи ҳушман, гаҳи ноҳуш, гаҳи беҳуш, гаҳи боҳуш,
Бу Бонуни хароб эттинг сочинг мушкин таноб айлаб...

Бу мисраларда ҳассос, жўшқин қалбнинг садоси янграмоқда, бу байт классик шоирларнинг ғазаллари савиясида...

Мактуб ва шеърлар мутолааси мени беҳад қувонтирди, руҳим кўтарилди. Эртасигаёқ Ушга жўнадим. Андижондан менга ҳамроҳ бўлиб борган дўстим Амонуллохон Валихонов билан 10 февралда Шарафиддин Салоҳиддинов хонадонига кириб бордик. Шарафиддин ака жуда закий ва ринд одам. Менинг ҳамроҳим Амонуллохон ҳам камдан-кам учрайдиган ҳалол, ҳалим, хуштавозе йигит. Унинг рафоқатида одам ўзини енгил ҳис этади, суҳбати эса ҳаловатбахш, муомалаларини кўриб ҳавасинг келади.

Уш бозорига келганда Амонуллохон ўзбек анъаналарига мувофиқ ширмой нон, қанд, бодом, писта каби нарсаларни харид қилди-да, яна атрофга жавдираб қарай бошлади. «Ҳа», десам: «Майиз керак эди», деб қолди. Ҳолбуки шу қандолатчининг ўзида олтин каби сариқ кишмиш бор эди. Мен кишмишга ишора қилиб: «Бу бўлмайдами?» — дедим. Амонуллохон мийғида кулиб: «Йўқ, домла, қора майиз керак», деди. Ахтара-ахтара қора майиз топдик. Лекин Амонуллохон, 25 грамм майиз тортиб беринг, деб қолди. Бу гапни эшитиб мен ҳам, майизфуруш ҳам ҳайрон бўлдик. Лекин майизфурушнинг ўзга чораси йўқ эди, у 25 грамм майиз тортиб берди. Мен Амонуллохонга савол назари билан қарадим. У: «Сабр қилсинлар, бунинг сабабини кейин биладилар», деди.

Шарафиддин ака бизнинг йўлимизга мунтазир эканлар, остонадан қадам қўйишимиз билан:

— Дўстлар дийдорини кўришдан бисёр мамнунман, — дея зарофат қилди.

Катта боғнинг ўртасида қурилган меҳмонхонага кирдик. Шарафиддин ака Амонуллохоннинг қўлида нарсаларни кўриб:

— Нега овора бўлдилар. Ахир, дастурхон кўтариб юриш хотинлар одати-ку,— деб «койиб» берди.

Амонуллохон ҳам ҳазил занжирини бўшатмай:

— Эскиларнинг: мулла киши — хотин киши, деган мақоллари бор, икки мулла бир бўлиб, бир аёлчалик иш қилган бўлсак, бизни маъзур кўрасиз,— деб жавоб берди.

Яна кулги, чақчақ бошланди.

Мезбон дастурхонга кириб кетганда, Амонуллохон 25 грамм қора майиз ҳақида сўз очди:

— Фарғона йигитларининг қизиқ одати бор: бир-бирларига лақаб қўйиб, чандишиб, аския қилишмаса кўнгиллари тўлмайди. Мезбонимизнинг лақаби «Кўкнори». Қора майиз у кишининг лақабларига ишора. Аслида эса, Мақсум акам (Шарафиддин акани дўстлари Мақсум ака деб аташади) умрларида кўкнори ичган эмаслар. У киши кўпинча тафаккурга берилиб, хомуш ўтирадилар. Кўкнориларнинг сукутга кетиши билан Мақсум аканинг ана шу ҳолатида ўхшашлик бор. Шунга ишора қилиб, ҳарифлари унга «Кўкнори» деб лақаб қўйганлар.

Тўкин дастурхон ёзилди. Шарафиддин акам бизларга чой қўйиб бериб, ўз пиёласини лабига олиб борган ҳамон Амонуллохон «шошманг» ишорасида қўл кўтариб, ўрнидан қўзғалди. Шарафиддин ака ҳам турди.

Амонуллохон узр сўраган оҳангда:

— Хом сут эмган бандабиз-да, бир нарсани тамом унутибман. Сизга андижонлик ёру дўстлардан туҳфа келтирган эдим. Лутфан қабул этсинлар,— деб ўн қават қоғозга ўралган бир нарсани Шарафиддин акага узатди.

Шарафиддин ака «ҳанг-манг» бўлиб, кутилмаган туҳфани оча бошлади. Бу — ўн-ўн икки дона қора майиз эди...

Бирдан шундай қаҳқаҳа кўтарилдики, учаламизнинг ҳам кўзларимизга ёш тўлди.

Бу — сўзсиз аския эди, лекин бу — ҳақоратомуз, дилозор, яйдоқ, яланғоч аския эмас, бегараз закийликнинг бир товланиши эди.

Суҳбат самимий, риндона бошланди. Бу анжуманда май йўқ, аммо биз сархуш эдик. Мавзу доираси ҳадсиз, ўн асрни қамраб олар, гоҳо Фирдавсийдан сўз бошлаб Миртемир билан якунлар эдик. Мезбонимиз Шарафиддин ака ҳам, Амонуллохон ҳам Фузулийнинг оташин мухлислари. Гоҳ Фузулийнинг фусункор ғазалларини ўқир, шоирнинг ҳассослигига, ўткир дидига, нозик ташбеҳларига қойил қолар, «ҳай, ҳай» нидолари билан улуғ бобомизнинг зеҳн-зақосига таҳсин ўқир, таъзим қилар эдик.

Худди шу пайтда Амонуллохон:

— Мен мавлоно Фузулий олдида бир гуноҳ иш қилганман. Аммо ҳанузгача бу гуноҳим пинҳоний. Агар рухсат этилса, шу гуноҳимни ошкор этиб, Фузулий мухлисларидан узр сўрамоқчиман,— деди.

Шарафиддин ака ҳам, мен ҳам гап нима устида эканини дарҳол пайқадик: Амонуллохон Андижондаги Пединститутнинг математика муаллими, аммо илҳом париси билан хилватда дуч келганда, лоқайд ўтиб кетадиган йигитлардан эмас, у яхшигина шоир. Амонуллохоннинг Бобир ғазалига боғланган нафис бир мухаммасини «Ўзбек шоиралари»да эълон қилган эдим. Аммо... Фузулийга бас кела олармикин?

Мен шундай андишада эканман, мезбон валломатлик қилиб:

— Қонуншунослар: гуноҳкорнинг иқрори — гуноҳни енгиллаштиради, дейдилар. Сизнинг гуноҳингизни ҳам шу тарозуда тортамыз. Қани марҳамат, қулоғимиз сизда,— деди.

Шундан сўнг Амонуллохон «гуноҳига» иқрор бўлиб, Фузулийнинг мумтоз бир ғазалига боғланган мухаммасини ўқиди. Мухаммас бизга жуда маъқул тушди, биз шавқ-завққа тўлдик, беихтиёр қарсак чалиб шоирни табрикладик. Сизни ҳам бу нашъадан бебаҳра қолманг деб шу мухаммаснинг биринчи бандини кўчирман:

Нозаниними гўран дер: «Бу на авлоди башардир?

На гўзалдирки, гўзалликда юзи рашки қамардир!..

Жилвагар ўлдиғи — ҳашр ўлдиғидан дўғри хабардир,

Ваҳ на қомат, на қиёмат, бу на шохи гули тардир,

На балодир, назар аҳлина на хуш мадди назардир».

Мана шундай ғазалхонлик қилиб турганимизда меҳмонхонага икки йигит кириб келди. Кейин маълум бў-

лишича, Самар Бону авлодларидан Шамсинисо Зиёвиддин қизи бизнинг келганимизни эшитиб, кўп йиллардан бери сақлаб юргани Самар Бону девонини бизга топшириш учун ўғли Муҳаммад Аминжон ва қариндошлари Абдуллажон Файзиматов орқали Шарафиддин аканинг уйига юборган экан. Биз девонни кўриб, беҳад қувондик. Муҳаммад Аминжондан, агар малол келмаса, волидалари ўз таржимаи ҳолини, Самар Бонуга қариндошлик нисбатларини, шунингдек, Самар Бонунинг таржимаи ҳолига оид маълумотларни ёзиб берсалар, деб илтимос қилдик.

11 февралда Абдуллажон Файзиматов билан бирга бу табаррук кампирнинг зиёратига бордик. У киши бизни меҳрибонлик билан кутиб олди. Муҳтарам Шамсинисохон бизнинг таклифимизни қабул этиб, ўзи ва Самар Бону ҳақидаги маълумотларни бизга мактуб тарзида ифода этибди. Мактубда Самар Бону ҳақида қимматли маълумотлар бор. Мактуб охирида бизга бахту толе тилаб, қайин оталари Салоҳиддин Соқибнинг шу руҳдаги ғазалидан икки байт келтирибдилар.

ШАМСИНИСОХОННИНГ МАКТУБИ

«Тўхтасин ука! Илтимосингизга кўра сизга қуйидагиларни маълум қиламан:

Мен Шамсинисо Зиёвиддин қизи Уш шаҳрининг Жўғас маҳалласида (ҳозирги Қизил қишлоқ жамоа советида) дунёга келдим. Отамлар мени тоғаси Салоҳиддин Соқибнинг ўғли Маматхон Мақсумга узатишди. Шоира Самар Бону менга хола бўларди, яъни онамнинг опаси эди. Ҳозир Ушда яшаб турибман, ёшим 75 да. Икки қиз, бир ўғлим бор.

Самар ачам вафот этганларида 4 ёшда эканман. Онамдан бир йил бурун — 54 ёшларида ўлганлар. (1887—1891 йилларга тўғри келади.)

Ачамни олдин Уқчига (ҳозирги Марҳамат районига қарашли Уқчи жамоа совети) Мулла Машариф деган кишига беришган. Тез фурсатда эрлари ўлиб кетди¹.

¹ Самар Бонунинг эрга берилиши ва эрининг ўлими ҳақида жуда кўп фожиали ҳикояларни эшитдим. Бу ривоятлар илмий адабиётнинг эмас, бадиий адабиётнинг мавзуйидир. Ҳозир шу ҳақда «Бир келину уч куёв қиссаси»ни ёзмоқдаман. (Т. Ж.)

У кишидан Заҳриддин деган ўғил кўрганлар. Ҳозир шу ўғилларидан етти неваралари барҳаётдир. Булардан учтаси ўғил, тўрттаси қиз. Ўғилларидан Иномиддин Мақсум билан қизлари Ҳадияхон Қорасувда яшайди. Қолганлари: Шужоиддин ва Минҳожиддин Мақсумлар, қизлари: Энахон, Хайрихон ва Раҳимахонлар ўқчида яшайди.

Яқинда ўғлим қадим замонда яшаган ўзбек шоиралари ҳақида чиққан бир китобни ўқиб берди. Унда Самар ачам ҳақида ёзилган гапларни эшитиб кўп хурсанд бўлдим. Китобни ёзган киши ким эканлигини сўрасам, Тўхтасин Жалолов, деди. Мен Тўхтасинжон укамнинг қилган хизматларига раҳматлар айтдим. Чунки бир Самар ачамгина эмас, бутун ўзбек шоирларининг ҳеч ким ўқимаган ва эшитмаган асарлари билан китобхонларни таништирибди. Шу китобдан маълум бўлишича, сиз Самар ачамнинг девонини қидириб кўп овора бўлибсиз. Ачамнинг ана шу сиз қидириб юрган девонлари менинг қўлимда эди. Энди бу омонатни Сизнинг қўлингизга топшириш вақти келганини пайқаб, Шарафиддин Мақсумни бу «сир»дан огоҳлантирган эдик. У киши Сизга хабар қилган эканлар. Нотоб бўлишингизга қарамай, етиб келганингизни эшитиб, беҳад хурсанд бўлдим.

Самар ачам ҳақида айтилиши лозим бўлган бошқа гаплар Сизнинг китобингизда батафсил ёзилган. Мен яна нима ҳам дер эдим? Сизга бахт тилашдан ўзга сўзим йўқ.

Е раб, умид боғин хуррам баҳор қил,
Ҳар ён мурод гулларин бешумор¹ қил.
Доим юзига кавкаби² иқбол туғдириб,
Боли³ ҳумони боши уза соядор қил.

Сизга ҳурмат билан: Шамсинисо Зиёвиддин қизи.

11/II 1962 йил.

¹ Бешумор — сон-саноксиз.

² Кавкаб — юлдуз. Кавкаби иқбол — бахт юлдузи.

³ Бол — қанот. Ҳумо — афсонавий бахт қуши. Ҳумонинг қанотидан кимнинг бошига соя тушса, у одам абадий бахтиёр бўлармиш.

Зиёфатдан сўнг мухтарам Шамсинисохон авторга оқ фотиҳа бериб, эзгулик нишонаси сифатида оқ рўмол ҳадя қилди. Биз кампирга ташаккур айтиб, Абдуллажон Файзиматов билан Шарафиддин аканинг меҳмонхонасига қайтдик.

Абдуллажон Файзиматов Самар Бонунинг жияни—Разиддин Мақсумнинг куёви бўларкан. Унинг ёши ўттизлар чамасида, ўзи хўжалик ишларида бўлса ҳам, адабиётга ҳаваси жуда зўр. Самар Бону шарофати билан Ушдан топган янги дўстим қобил, зийрак, хушфеъл йигит экан. У билан жуда иноқлашиб қолдик.

11 февраль кечаси билан Самар Бону девонини мутолаа қилиб, ундан нафис ғазалларни танлай бошладик. Мутолаа асноси девоннинг бир нуқсонини пайқаб қолдик: китобнинг 52 саҳифаси йўқ экан. Кимдир йиртиб олибди. Бу озмунча гап эмас. Ҳар саҳифада биттадан ғазал бўлганида ҳам 52 ғазал йўқолган деган сўз.

Бу ҳол мени ғоят ранжитди. Шерикларим ҳам, гўё олтин деб совға қилган нарсалари мис чиққандек, маъюсланиб қолдилар.

Мен: «Энди бу саҳифаларни қаердан топаман, кимга мурожаат қилишим лозим? Энди қайси шаҳар, қайси қишлоқларни кезай?»—деб ғамгин хаёл сурардим.

Шунда Абдуллажон менга тасалли бериб сўзга киришди:

— Домла, тўрт йил муқаддам миш-миш гапларга ишониб бу девонни қидиришга киришган эдингиз. Сизнинг бу ишингиз чўлда битта сополни кўриб, шу ерда қадимий шаҳар бор, деган ишонч билан ер қаздиришга киришган археологнинг ишига ўхшайди. Девондан йиртиб олинган етти мажруҳ саҳифа асосида китоб ёздингиз. Сўнгра «Қизлар», «Райҳон» радифли шеърларни топдингиз. Ҳозир эса, катта бир девон қўлингизда. Аввалам шуниси борки, бундаги шеърлар Самар ачам ҳақида истаганча мулоҳаза юритишингизга етарли материал бўлади. Йўқолган 52 саҳифа ҳам шу Ушдан ташқарига чиқмаган деб ўйлайман. Сиз ташвиш тортманг, шу саҳифалар ернинг қаърига кириб кетган бўлса ҳам топиб сизга топшираман.

Мен андак таскин топиб:

— Ҳимматингизга раҳмат, Абдуллажон,— дедим.

Шундан сўнг йўқолган саҳифаларни қандай қиди-

риш, кимларга мурожаат қилиш, у одамлар билан қандай муомала қилиш ҳақида Абдуллажонга йўл-йўриқ кўрсатдим.

Бирдан хотирамга бир гап келди: Самар Бону ёшлигидан отинбиби — муаллима бўлган, кўп қизларни ўқитиб саводли қилган; «Қизлар» радибли шеърисида ўзи ўқитган қизлардан бир нечасининг номлари зикр қилинган. Ажабо, шу қизлардан, яъни Бону шогирдларидан биронтаси ҳаёт эмасмикин?

— Хотин қариндошларимизнинг айтишича, шулардан бири ҳаёт, у Ўзганда яшар эмиш,— жавоб берди Абдуллажон.

Нотоброқ бўлиб, аҳволим оғирлашиб бораётгани, бирор жойда ётиб қолиш хавфи борлигини назарда тутиб, Абдуллажондан мен учун Ўзган сафарига чиқшини илтимос қилдим. Абдуллажон рози бўлди. У Ўзганда дастлабки тадқиқотлар ўтказиб, натижасини дарҳол менга ёзиб юборишга ваъда берди. Шу тариқа мен бир даража хотиржам бўлиб, Тошкентга қайтдим.

«Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сендадир» дегандек, ўзим Тошкентда бўлсам ҳам, кўнглим Ўш ва Ўзган кўчаларида кезар, фикран хонама-хона кириб, гоҳ чоллар, гоҳ кампирлар билан суҳбатда бўлардим.

Абдуллажон ҳадеганда хат ёза бермагач, тоқатим тоқ бўлиб, ўзим хат ёздим. Менинг хатим: йўқолган саҳифаларни топдингизми? Ўзган сафаридан бирор натижа чиқдимми? Нега хат ёзмай турибсиз?— каби сўроқлардан иборат эди.

Орадан озгина фурсат ўтар-ўтмас Абдуллажоннинг жавоб мактуби келди:

«Ҳурматли Тўхтасин ака!

Юборган мактубингизни (2 апрелда) олиб, беҳад хурсанд бўлдим. Шу кундан бошлаб менда яна Ўзган сафарига чиқиш иштиёқи туғилди, Сафар олдидан Самар Бону ҳақида янги хабар эшитиб қолдим. Бу хабарнинг натижаси қуйидагича: «Ўш районида 1-Қорасув кўчасида Ёдгорхон отинча деган аёл яшайди. Бу аёл анча ғазалхон бўлиб, Самар Бону девонига ишқибоз экан. Ўзи Самар Бону девонини тез-тез ўқиб турар экан. Менда: «Эҳтимол ҳозир ҳам бу аёл ана шу девонни сақлаган бўлса» деган фикр пайдо бўлди. 6 апрель кунини эрталаб ўша аёл истиқомат қилаётган ҳовлини

топдик. Узим нотаниш аёл билан гаплашишга журъат қилмай, рафиқамни киритдим. Ҳамроҳим билан иккаламиз дарвоза олдида кутдик. Анча дақиқадан сўнг рафиқам Ёдгорхон отинча эшигидан хурсанд чиқди.

У, аёл қўлидан 29 варақ Самар Бону девонини олганини айтди. Мен марҳум шоирамизнинг ғазаллари битилган варақларни қўлидан олиб, беҳад қувондим. Ёдгорхон отинча Узганда истиқомат қилувчи Файзинисо отинча ҳақида ҳам баён қилибди. Файзинисо отинча Ёдгорхоннинг тоғасига турмушга чиққан экан. Ёдгорхон Файзинисо отинчада ҳам Самар Бонунинг девони бўлиши эҳтимол дебди. Биз бу маълумотни олгач, Узган сафарига жўнадик. Жўнаш олдидан бир ўзганлик йигит билан учрашдик. Мен бу йигитга масалани очиқ-ойдин тушунтирдим. Йигит менинг маслаҳатимга қўшилиб, Узганда бирга Файзинисо отинчани суриштириб кўражагини айтди. Хуллас, 7 апрелда Узганда бўлдик. У ерда бу ҳақда материал йиға олмагач, Қуйи Узганга тушдик. Мен билан бирга юрган ўзганлик ҳамроҳимнинг уйига бордим. Йигит волидасидан Файзинисо отинчани сўради. Аёл дарҳол, Файзинисо Маҳмуджон Мақсумнинг рафиқаси бўлади, деб жавоб берди. Уйлари Қиличбурҳон мозори олдида, деди. Биз уч киши бўлиб Қиличбурҳонга бордик.

Эшикдан ўттиз ёшлар чамасида бир йигит чиқиб келди. Мўлжалимиз тўғри экан. Йигит дарҳол аёлни чақириб чиқди. Файзинисо 75 ёшлар чамасида эди. Салом-аликдан сўнг Самар Бону девони ҳақида фикр очдик. У бизнинг саволимизга рад жавобини бериб илтимосни шартта узиб қўйди. Охири мен: «Бизни Ўшдаги Ёдгорхон отинча юборди. Ёдгорхон опам девон Файзинисо отинчада деди»,— дедим. Аёл Ёдгорхоннинг отини эшитгач, «Девон Қозихон аянинг қўлида», деб жавоб берди. Бахтга қарши, Қозихон ая 3—4 кунга Ўшга жўнаб кетган экан. Биз Файзинисо отинчага яна келажгимизни айтиб, сафардан қайтдик. Изланиш давом этади. Натижа кейинроқ маълум бўлади...

Эҳтиром билан: Абдуллажон Файзиматов.

11/IV 1962 йил».

Бу мактуб мени нечоғлик қувонтирганини айтмасам ҳам тасаввур қиласиз. Дарҳол Ушга қараб парвоз этдим.

Ҳадеб бориб-келиб турганим учун Уш зиёлилари орасида «ўз» бўлиб кетганман. Уш тупроғига қадамим теккан замон эски дўстлар, нотаниш хайрихоҳлар даврасига тушиб қоламан.

Кечқурун Абдуллажон Файзиматовга меҳмон бўлдик. У киши дастурхон устида Самар Бону девонининг йўқолган саҳифаларини келтириб қўйди. Ростини айтсам, мен учун бундан кўра дабдабали зиёфатни ўйлаб топиш қийин эди. Дарҳол саҳифаларни кўздан кечириб кўнглим тинчиди, энди Бону девони мукаммал ҳолда менинг қўлимда!

Шундан сўнг мен Абдуллажоннинг Ўзган сафари билан қизиқсиндим. Унинг афсусланиб қилган ҳикоясидан маълум бўлишича, Ўзганда яшаган аёл Бонунинг шогирди эмас, балки шогирдининг қизи бўлиб, бахтга қарши, у ҳам оламдан ўтган экан.

Биз ўтириб йил оғдара бошладик. Самар Бону бундан 125 йил муқаддам, 1837 йилда туғилган, яъни Фарғона маликаси Нодира ўлдирилганда, Самар Бону беш яшар қизча эди. Бону йигирма беш ёшларида мактаб очиб, етти-саккиз ёшли қизларни ўқитган бўлса, ҳозир шогирдлари ҳам бир асрдан зиёд умр кўрган бўларди. Модомики шундай экан, Бону шогирдларигина эмас, уларнинг фарзандлари ҳам 75—80 ёшларга кириб, оламдан ўтган бўлсалар, не ажаб?

Демак, мен Бону шогирдларини топиш фикрига тушганда, орадаги асрий тарихни ҳисобга олмаган эканман.

Шунингдек, ўзганлик Файзинисо отинда ҳам Бону девони йўқлиги аниқланган.

Абдуллажон «Бонунинг шогирди ўлган, Файзинисо отинда Бону девони йўқ» каби кишини хафа қиладиган хабарлардан ташқари, тадқиқотчига умид бағишлайдиган бошқа бир хушхабар ҳам топиб қўйибди.

Воқеа мана бундай:

Салоҳиддин Соқибнинг катта қизи Ҳожинисохон Ушга — қариндошларининг уйига меҳмон бўлиб келибди. У киши Аравон райониغا қарашли Тепақўрғон қишлоғида яшайди. Ёши 77 да. Аммаси Самар Бонуни ўз кўзлари билан кўрган. Бону вафот этганда олти

ярим-етти ёшларда бўлган. Ана шу киши кеча бир суҳбатда: «Менинг уйимда аммамнинг бир қанча ғазаллари бор. Уларни китоблар орасидан топиб қўйдим», — дебди. Ҳожинисо эртага Тепақўрғонга жўнар экан. Абдуллажон иккимиз ҳам кампир билан биргалашиб Тепақўрғонга боришга аҳд қилдик.

Абдуллажон Файзиматов уйда мендан бошқа қайнатаси Разиддин Салоҳиддинов ва менинг дўстим Шарафиддин ака ҳам бор эди. Эсингизда бўлса керак «Ўзбек шоирлари»да: «...Салоҳиддин Соқиб ўз даврининг яхшигина шоирларидан. Бу кишининг девонини Разиддин Салоҳиддинов Тожикистон Давлат музейига топширган» деган эдик. Разиддин ака шу йил баҳорда Душанбага бориб, отасининг девонини қайтариб олиб келибди. Суҳбатнинг давоми Соқиб девони мутоласига бағишланди. Салоҳиддин Соқиб мукаммал девон тузиб ўз қўли билан жуда гўзал қилиб кўчирган. Соқибни шеърятда ҳам, фалсафада ҳам улуғ бобоси Ҳувайдонинг муносиб давомчиси деса арзийди. У тасаввуф тариқатига оид фалсафий ғазаллар билан бир қаторда жуда кўп ўйноқи — ишқий ғазаллар яратган.

Биз кечаси соат биргача ғазалхонлик қилиб, эртасига саҳарлаб, Ҳожинисо ва Абдуллажон учаламиз Тепақўрғон қишлоғига қараб равона бўлдик. Ҳожинисо паранжида эди. Уйларига киришимиз билан паранжини ташлаб, ажиб бир меҳрибонлик ва меҳмоннавозлик кўрсатди. Дастурхон ёзиб, турли нозу неъматлар билан бирга, Бону ғазалларини ҳам дастурхонга қўйди.

Мен дарҳол ғазалларни кўздан кечира бошладим. Улар янги асарлар эмас, буларнинг бари мендаги девонда бор. Ажабо, нега улар парча-буриш қоғозларга кўчирилган? Нима учун «котиблар» бу қадар чаласавод?

Муҳтарама Ҳожинисо бу сўроқларга оқилона жавоблар бериб, бизни хотиржам қилди:

— Бону ёш чоғларидаёқ мактаб очиб, қизларни ўқитганлар. Шогирдларнинг қўллари бир оз хатга келиши билан «хат машқи» дарсида (уни «ҳусни хат» дарси ҳам дейишарди) уларга ўз шеърларини айтиб ёздирганлар. Агар саҳв қилмасам, мен топган пароканда ғазаллар Бону шогирдлари кўчирган нусхалар бўлади.

Ҳожинисонинг тахминлари ҳақиқатга жуда яқин. Мен жавобдан қаноат ҳосил қилиб, кетишга рухсат сўрадим.

Муҳтарам ўқувчим!

Мен ниятимга етдим. Тўғриси айтганда, қидирганимдан кўпроқ нарса топдим. Бону шарофати билан Қамбарнисо каби забардаст шоиранинг мушоирасини топиб «Ўзбек шоиралари»да нашр қилдим. Яна шу Бону шарофати билан (унинг девонидан) шоира Маҳдибибининг «Каккужон» деган лирик достонини топиб «Ўзбекистон маданияти» газетасида чиқардимки, бундан ҳам воқиф бўлсангиз керак.

Бу иш бир ўзимнинг қўлимдан келмасди. Менга ажойиб ватандошларим самимий ёрдам қилишди, уларнинг номлари юқорида зикр қилингани учун қайта такрорлаб ўлтирмай, бу олижаноб одамларга сидқидилдан ташаккур айтишни ўз бурчим деб биламан.

БОНУНИНГ ШАЖАРАСИ

«Ўзбек шоиралари»да Самар Бону билан Салоҳиддин Соқибни Ҳувайдонинг неваралари деб хато қилибмиз: ҳозир Бонунинг шажарасидан сўз очиб, шу хато ни тузатиш ниятидамиз. Ҳувайдонинг ягона ўғли Холмуҳаммад халифа бўлиб, отасининг вафотидан сўнг Ушда эшонлик қилган. Биз Ҳувайдонинг ўғли деб фараз этган Сирожиддин эшон эса Холмуҳаммад эшонинг ўғли бўлиб, Ҳувайдонинг невараси экан. Шоир Салоҳиддин Соқиб Ҳувайдо девонининг хотимасида ўз шажаралари ҳақида қуйидагича маълумот берганки, биз илгари бу сатрларга эътибор қилмаган эканмиз:

Бул китоби худо Ҳувайдони,
Ўғлидур Уш шаҳри эшони,
Турбати халққа зиёратгоҳ,
Сармазор они дер Ибодуллоҳ,
Холмуҳаммад халифа қутби замон,
Онинг ўғли Сирожиддин эшон,
Ба лақаби шеърида Сирожийдур,
Шуароларнинг шеъри тожидур.
Соқибни хастади Салоҳиддин
Валади Мавлавий Сирожиддин.

Шу тариқа Сирожиддин эшон, яъни шоир Мавлавий Сирожийнинг фарзандлари: Самар Бону, Салоҳиддин Соқиб ва Амонхон Мақсум биз илгари ўйлагандай Ҳувайдонинг неваралари эмас, чеваралари бўлиб чиқади.

Ҳувайдо 1194 ҳижрида, яъни 1780 йилда вафот қилган (тарихи вафоти: «Ғойиб ўлди қутби ҳоди»).

Ҳувайдонинг ўғли Холмуҳаммад 1271 ҳижрида, яъни 1854 йилда вафот этди (тарихи вафоти: «Чароғи аҳли дил»).

Ҳувайдонинг невараси шоир Мавлавий Сирожий 1294 ҳижрида, яъни 1877 йилда вафот қилди (тарихи вафоти: «Раҳмат-раҳмат»).

Ҳувайдонинг чевараси Самар Бону 1837 йилда туғилиб, 1891 йилда вафот этган.

Шоир Салоҳиддин Соқиб 1838 йилда туғилиб, 1910 йилда вафот қилган.

Машҳур табиб Амонхон Мақсум 1961 йилда саксон олти ёшида вафот қилди.

Ҳозир Ҳувайдо шажарасига мансуб кишилар Фарғона водийсида жуда кўп. Булар Самар Бону, Салоҳиддин ва Амонхон Мақсумнинг болалари, неварачеваралари, қавму қариндошларидирки, айримлари билан бўлган мулоқотларимиз юқорида зикр қилинди.

Бу шажарага мансуб кишилардан тўртта соҳиб девон шоир бор. Булар: Ҳувайдо, Сирожий Соқиб ва бизнинг мавзу баҳсимиз Самар Бонудир.

1. ҲУВАЙДО

Ҳувайдо тасаввуф тариқатининг нақшбандлик оқи-мига мансуб бўлиб, отасининг вафотидан сўнг шу оқимнинг раҳбари бўлиб қолди.

Тасаввуф бир навъи диний-идеалистик фалсафа бўлиб, баъзан расмий дин ва масжидга қарши оппозицион мавқе тутади. Тасаввуфнинг Ўрта Осиёда тарқалган икки машҳур тармоғи бор: булардан бири яссавийлик, иккинчиси нақшбандлик деб юритилади. Яссавийлик — инсонларни ўлмасдан бурун ўлишга, дунёвий ишлардан қўл тортиб, тарки дунё қилишга чақиради. Яссавийлик оқими вужуди мутлаққа эришиш учун риёзат чекишга, инсоний ҳою ҳаваслардан кечишга ундайди.

Нақшбандлик эса, Баҳовиддин нақшбандининг

таълимоти бўлиб, яссавийликдан баъзи жиҳатлари билан фарқ қилади.

Профессор И. М. Мўминов «Мирзо Бедилнинг фалсафий қарашлари» номли асарида яссавийлик билан нақшбандилик орасидаги тафовутни қуйидагича белгилайди:

«Нақшбандилик — шубҳасиз идеалистик таълимодир; бироқ у субъективизмдан ва Яссавий мактабидан муҳим томонлари билан фарқ қилади. Нақшбандиликнинг биринчи вакиллари дунёвий, ҳаётий масалаларга зўр эътибор берганлар. Масалан, Баҳовиддин бундай деган эди:

«Дил ба ёру
Даст бакор»

(Кўнгил ёрга (худоба), қўл ишга).

Нақшбандилик риёзат чекишга, дунёвий ишлардан воз кечишга қарши чиқади, реал ҳаёт лаззатидан фойдаланишга даъват этиб, меҳнат ва маърифатга чақиради.

Шуни эслатиб ўтмоқчиманки, XV асрда Мовароуннаҳрда нақшбандилик тариқатининг пири машҳур форс-тожик шоири Мавлоно Жомий бўлиб, улғу шоиримиз Алишер Навоий унинг муриди эди. Навоий нақшбандилик тариқатининг бир қанча назарий масалаларига аниқлик киритиб, уни ривожлантирган файласуфдир.

Яссавийлик, нақшбандилик, шунингдек сўфийликнинг бошқа тариқатларидан мурод: худони таниш, унга яқинлашиб, ниҳоят фано бўлиб, яъни ўлиб у билан қўшилишдир. Аҳли тасаввуфнинг эътиқодича олоқ осмонда эмас, бутун борлиқда, табиатдадир. Худонинг оламини яратишдан муроди ҳам ўз қудрат, иқтидорини, ҳусн-жамолини намойиш қилиш, коинотдаги ҳамма нарсада ўз жилвасини кўрсатиб барчани ўзига ошиқи шайдо этиш эди. Бу фалсафий оқимни Шарқ файласуфлари ваҳдати вужуд деб атайдилар. Ғарб фалсафа терминологиясида бу фалсафий оқим пантеизм дейилади. Пантеизм—борлиқни илоҳийлаштиришдан иборат. Ваҳдати вужудчилар, яъни пантеизм тарафдорларининг эътиқодича, олам гўё бир ойна (миръот), инсон қайси тарафга боқмасин, унда худо-

нинг жамолини кўради. Инсоннинг ўзи ҳам худонинг бир зарраси, инсон ўз ижодкори худога ошиқ. Унга етиш учун риёзат чекиб, маънавий камолотга эришиш даркор. Худонинг макони йўқ, у ломакон. Агар ошиқ маънавий камолотга эришса, қалби покиза бўлса, худонинг маъвоси (ўрни) покиза дил бўлиши мумкин. Ҳувайдонинг қуйидаги байтида мана шу фалсафий туншунчанинг ёрқин ифодасини кўрамиз:

Жон уйин покиза қилғил, қолмасун гарду ғубор —
Мен эшиттим ғайибдин: покиза дил маъвои дўст.¹

Бироқ сўфиларнинг фикрича ёрга, дўстга тириклай етишиб бўлмайди. Ёрга етишиш, унинг васлига восил бўлиш учун ўлиш — фано бўлиш шарт. Ҳувайдонинг қуйидаги байтларида шу мазмуннинг ифодасини кўрасиз.

Ишқу муҳаббат ичра ўлдунг, муборак ўлсун,
Шарти муҳаббат улдур — бўлмоқ фано, Ҳувайдо.

Ўлум берсун ўлумга, не учун келмас Ҳувайдога ---
Ки, ўлган сўнг ўшал ёрим қилибдур ваъдаи дийдор.

Мени йиғлаганимга, ёр, деб айб этма, эй, зоҳид,
Аромизда санам бирла ўлум отлиқ ҳижобим бор.

Ҳувайдо ўз фалсафий қарашларини чуқур сингдирган шеърларидан бири унинг «Ичинда» радифли ғазалидир. Шу шеърни ўқиб кўрайлик:

Дардинг эрур, нигорим, жисмимда, жон ичинда,
Пайкони тийри ишқинг бағримда, қон ичинда.

Сўрсам кўйингни элдин ҳеч офарида билмас,
Эй ёри ломаконим, йўқсан макон ичинда.

Икки жаҳонни кездим, ҳеч топмадим нишонинг,
Номи ҳушингни топтим, шарҳу баён ичинда.

¹ Сўфилар «дўст», «ёр», «жонон», «санам», «дилбар», «нигор», «маъшуқ» сўзларини, асосан, худо маъносида ишлатадилар (Т. Ж.)

Арзу самони кездим, эмди тан ичра келдим,
Топдим нигоҳи қурбинг миръоти жон ичинда.

Майхона ичра май бор, ичкан билур мизожин,
Аччиқ — чучуклигидур коми забон ичинда.

Фарёду нола қилса айб айламанг, Ҳувайдо,
Таскини дил бўлур деб, қолдим баён ичинда.

Бу ғазалдан мурод: одам худонинг бир зарраси, уни еру кўкдан қидириш беҳуда, худонинг қаердалигини ҳеч ким билмайди, у бизнинг жисмимизда, жонимизда, биз пок бўлсак нигорни (худони) ўз қалбимиз ойнасида кўрамиз, демакдир. Бу ғазалдан сингдирилган фикр ваҳдати вужуд (ҳақ — худо) ва унинг тажаллиси, зуҳур этиши (эмонация) назариясидир. Коинотдаги ҳамма мавжудотга оллоҳнинг зуҳуридан иборат деб қараш ислом дини асосларига хилоф эди. Машҳур немис файласуфи Фейербахнинг таъбири билан айтганда: «ваҳдати вужуд яъни пантеизм — идеализмдаги материализмдан иборатдир». Шунинг учун мусулмон руҳонийлари ваҳдати вужудчи файласуфларни қаттиқ таъқиб қилиб келадилар.

Доцент Н. М. Маллаев айтгандай: «Уларга (ваҳдати вужудчи файласуфларга — Т. Ж.) қарши шафқатсиз кураш олиб борадилар. Жумладан, улар Шайх Баёзит Бастомий (IX аср), Мансур Халлож (X аср) ва бошқаларни ваҳшийларча ўлдирдилар».

Аммо... (мана шу «аммо» Ҳувайдони бизга яқинлаштиради) Ҳувайдо узоқ вақт осмонга тикилса ҳам, самовий гўзалликлар асири бўлиб юрса ҳам, унга абадий термилиб қололмайди, зеро инсоннинг шоду хуррамлиги замирида ҳамиша ердаги нозу неъматлар, шу реал борлиқнинг латофатини кўриш мумкин. Ҳувайдо ҳам бора-бора фарз этилган мавҳум гўзалликдан қанотланмай, худонинг жамолини кўриш иштиёқидаги «оҳ-воҳлар»дан кўнгли тўлмай, қувончни ердан қидира бошлайди.

Ҳувайдонинг йигитлик ва май тавсифидаги мана бу ғазалини моҳият эътибори билан ҳаётга мадҳия деса арзийди:

Йигитликда май ичмаклик на хуш бахту саодатдур,
Қарилик мавсуми меҳнат, йигитлик вақти роҳатдур.

Гулистон мавсуми бўлди, май ичмакни ғанимат бил.
Тириклик кўп эмас, бир кўз юмиб очкунча соатдур.

Кел, эй соқи, кетур жоми, паёпай бодани соф эт,
Юругил косаи даврон, бу дамлар ҳам ғаниматдур.

Дафу танбуру бенай бода ичмак онча хўб эрмас,
Ҷил, эй мутриб, ғазалхонлик букун айёми ишратдур.

Гулистонлар аро себаргаларга ястаниб ётиб,
Тамошойи чаман айлаб, май ичмоқ хуш назокатдур.

Тирикликни ғанимат бил, май ич, умрингни хуш ўткар,
Тепиб ўт дунё молини, ҳамма ранжу фалокатдур.

Хувайдо, тавба қилма бода ичмакдин, қаридим деб,
Май ичмаклик қариганда ғизон руҳу роҳатдур.

Хувайдо дунёқарашининг тадрижий такомил —
эволюцияси унинг «ёр», «дўст», «шўх», «нигор», «маъ-
шуқ» каби сўзларга янгича маъно беришида жуда ёр-
қин кўринади. У кўпинча бу сўзларни худонинг рамзи
маъносида қўллар, ёрга етиш учун фано бўлиш —
ўлиш шарт деб билар, ўзи билан санам орасида «ўлим
отлиқ ҳижоб» (парда) кўрарди.

Энди-чи? Энди ёр — худо эмас, ер қизи, одам фар-
занди. Шоирнинг ҳамқишлоқ қизларидан бири, чимён-
лик шўх танноз бир гўзал. У шу қадар гўзалки, шоир
бунни кўриб ҳайратда қолади, жаннатдаги ҳур шу деб
ўйлайди:

Зулайхойи замон, ишқ офати даврондурур ул шўх,
Малоҳат мисри ичра Юсуфи Канъондурур ул шўх.

Ўтубдур бу жаҳондин Ширину Узро ҳам Лайли.
Алардек нозанин симин бадан Чимёндурур ул шўх.

Келодур қўл солиб, бир-бир босиб мастона-мастона,
Ажойиб нозанин Ширинлиқо жонондурур ул шўх.

Кийибдур хилъати гулгун, солиб тортқу ярошуққа,
Бошида дона-дона гавҳари ғалтондурур ул шўх.

Ҳувайдо ушбу ҳолатни кўруб ҳайрон бўлуб қолди,
Деги кўнглумки, жаннат ҳури ё ғулмондурур ул шўк.

Эндиликда ломакон ёрнинг макони ҳам аниқ. Ҳувайдо уни тез-тез кўча-кўйда кўриб, унинг илтифотидан баҳраманд бўлиб юради. Илгари фараз қилганидек ёрга етишмоқ учун «фано» бўлиш шарт эмас. Қуйидаги мустаҳзодда Ҳувайдо билан Чимён гўзалининг мулоқоти, ошиқ билан маъшуқнинг чинакам инсоний муносабати ифодаланган:

Кўрдум тунокун кўчада бир сарви хиромон,
Қош қоқти яно кетти,
Тишлаб лабини, қош учуруб имлади пинҳон,
Айлоди имо кетти.
Секин-секин бордим ани куйига мени зор,
ул чиқти қошимга,
Қаддини эгиб қилди менго ул моҳи тобон,
Таъзим бажо этти.
Эшикни очиб боқти менго, қилди ишорат
Ҳам кўксида қўли.
Деги: кирингиз ичкарига, ёри қадрдон,
Кўнглумни хушо этти.
Остимга бисот солди-ю ҳам қўйди маҳозир.
Ул дилбари раъно,
Ҳам соғари май келтурубон айлади меҳмон,
Услуг бажо этти.

Ердаги реал ҳаёт гўзалликлари, буларнинг нашъаси, ҳаловати шоирнинг юрагида чуқур из қолдиради. Уз маъшуқасининг мурувватида буюк «одамийлик» кўради. Ҳанузгача ер қизига назар солмай, нодонлик билан шамол тезлигида ўтган умрига афсусланади:

Олам ичида ушбу сифат одамийликни
Кўрган йўқ эдим мен,
Нодон била найлай, не қилай, эй жумлаи ёрон.
Сад ҳайфки, умр ўтти.
Ҳар дам урадур оҳу надомат била юз ғам
Девона Ҳувайдо,
Уз ҳолини айтиб яна йиғлайди фаровон,
Умрим чу сабо ўтти.

Ҳувайдо жуда кенг ва мураккаб мавзу. Унинг ҳаёт йўли, ижодий фаолияти ва дунёқараши ҳақида катта бир монография ёзмасдан ўқувчини қаноатлантириш қийин. Мен бунинг кафилини олмайман. Менинг Ҳувайдо мавзуида сўз очишимдан мурод — Самар Бону қандай адабий муҳитда тарбиялангани ва қайси фалсафий оқим таъсирида вояга етганини аниқлаш, холос.

2. ШОИР СИРОЖИЙ

Шоир Сирожий — Ҳувайдонинг невараси ва бош мавзуимиз шоира Самар Бонунинг отасидир. Сирожий Қўқондаги мадрасаларда таҳсил кўрган; мадрасани хатм қилгач, Асака ва Уш мадрасаларида мударрислик қилган олим. 1909 йилда нашр этилган Ҳувайдо девонида Сирожийнинг Навоий ғазалига боғлаган бир мухаммаси, Ҳувайдо вафотига бағишланган бадий баркамол шеъри бор. Булардан ташқари, отаси Холмуҳаммад халфанинг вафоти ва ўғли Салоҳиддин Соқибнинг таваллудига бағишланган форс-тожик тилидаги шеърий тарихлари чоп этилган.

Ҳувайдо авлодларининг айтишларига қараганда, шоир Сирожийдан мукамал девон қолган. Октябрь инқилобидан олдинроқ бу девон Тошкентга — Шомурод котибга юборилган. Инқилоб ва ундан сўнг авж олган граждандар уруши давридаги машаққатлар натижасида девон китоб ҳолида нашр этилмай қолган. Шоирнинг қариндошлари, қўлёзма девон Шомурод котиб авлодлари қўлида бўлса керак, деб ўйлайдилар.

Сирожий фалсафада Ҳувайдо изидан борган бўлса ҳам, шеърятда бобосидан ўзиб кетган забардаст шоирдир. Биз шоирнинг қариндошлари қўлида сақланиб қолган бир қанча ғазалларини тўпладик, уларнинг учтасини муҳтарам ўқувчилар муҳокамасига ҳавола қиламиз.

Ҳужуми ишқдин жисмимда бўлди тоблар пайдо,
Талотум қилса дарё бўлғуси гирдоблар пайдо.

Дема, гул узра шабнам, гулруҳим гулзор аро киргач,
Хижолатдин руҳи гул узра бўлди облар пайдо.

Маҳол орзудур коми лаъли майпарастидин,
Агарчи гунча янглиғ айласанг хуноблар пайдо.

Фигони субҳгоҳингга тафохур қилма, эй булбул,
Чаман ичра бўлур сендек неча бехоблар пайдо.

Сафо толиб эсанг бир пок тийнат доманин тутғил,
Садаф дарё тубидин қилди дурри ноблар пайдо.

Таманной висоли шўх нозук табъ агар қилсанг,
Қил аввал зумраи аҳбоб аро одоблар пайдо.

Сирожий бедилу ҳайронлигини бесабаб сонманг —
Ки бир дилбар ғамидин бор анго асбоблар пайдо.

* *
*

Эй гул, менга лутф ошкор эт,
Расми караму вафо шиор эт.

Девоналарингни, эй париваш,
Вобастаи зулфи тобдор эт.

Гул лофи жамол урмасун кўп,
Юз кўрсатиб они шармисор эт.

Эй дил, ҳама дам бу гулшан ичра,
Таслими ризоға ўзни ёр эт.

Ойна мисол чашми дилни
Бир маҳлиқоға интизор эт.

Хоки шараф ила тўтиёдур,
Жисмингни бу кўйга ғубор эт.

Гар айлар эсанг ҳақиқат изҳор
Ўзунгни асири зулфи дор эт.

Бўлса талабинг фано мақоми,
Майхона эшикида қарор эт.

Гар истар эсанг фароғи хотир.
Авбош сулукин ихтиёр эт.

Зоҳид, бас эрур риё ва қомат,
Эмди бу тариқ аро гузор эт.

Ким деди сенга бу гулшан ичра,
Эй булбул, ўзунгни беқарор эт.

Чашминг букун, эй баҳор абри,
Гулшан гули узра ашкбор эт.

Нақди дури ашкинг, эй Сирожий,
Онинг қадами уза нисор эт.

* *
*

Қўй дийдама, дилбаро, қадамни,
Кел, айла мақом тахти жамни.

Очилди кўнгилда гунчаи дил,
Сайр айла бу гулистони ғамни.

Оз лутф қилиб мени ҳазинга,
Кўп айлама жавр ила ситамни.

Тарк айлама, булбуло, фиғонинг,
Тут даҳрда мунтазам бу дамни.

Сендин нечалар шиҳо чекибдур,
Иқлим фано сори аламни.

Соқи, карам айла лолагун жом,
Ким, дафъи қилур ғаму аламни,

Мутриб, бу мақоми пардадин чиқ,
Сайр айла «Ироқ» ила «Ажамни».

Дил уйини равшан эт, Сирожий,
Хуш тут бу мақоми муҳтарамни.

3. САЛОҲИДДИН СОҶИБ

Сирожийнинг икки фарзанди соҳиб девон шоирдир. Булар: Самар Бону ва унинг укаси Салоҳиддин Соҳиб. Ҳувайдо девонини жамлаб, ўз сарфу харажати билан нашр этган кимса ҳам Салоҳиддин Соҳиб бўлади. Ҳувайдо девонида Соҳибнинг шеър билан безалган каттагина дебочаси ва бир неча шеърлари бор. Соҳибнинг

мукаммал девони ўгли Разиддин Мақсумнинг қўлида эканини юқорида зикр этган эдик.

Соқиб 1280 ҳижрида Қашқарга бориб, бир йил Хўтанда, тўққиз йил Ёркентда истиқомат қилган, сўнгра ватанига қайтиб, 1910 йил 13 ноябрь пайшанба кунини Ушда вафот этган. Соқибнинг етмиш икки ёшда давра қилганлар. Қабри ўз хилхоналари Сармозорда.

Салоҳиддин Соқибнинг Хўтан ва Ёркентда туриб, рафиқаси Тожинисога ёзган шеърий мактубларининг опаси Самар Бону эҳтиёт юзасидан ўз девонига киритган. Бу ошиқона мактублар бадий жиҳатдан баланд савияда бўлганидек, эру хотин орасидаги самимий муносабатнинг ёрқин намунасидир. Биз мана шу ошиқона мактублардан бирини муҳтарам ўқувчилар муҳокамасига ҳавола қиламиз:

Эй, сени дардингни айтиб уйқудин уйғонаман,
Бодаи жоми висолинг нўш этиб мастонаман,
Чугз янглиғ фурқатингда соҳиби вайронаман,
Уртаниб ишқинг ўтида қил каби чўлғонаман,
Дард бирла ҳамнишину ҳам билан ҳамхонаман.
Солди савдо зулфи анбар торинг, эй олижаноб,
Изласам йўқтур Хўтан мулкида андоқ мушкиноб,
Солди бу бахти қарони бўйнига мушкин таноб,
Ҳажр шомида қаро зулфингдек айлаб печутоб,
Боши янчилгон илондек ҳам билан тўлғонаман.
Токи васлинг давлатидан ул кун ўлдим бенасиб,
Гул юзингсиз лол ўлубдурман мисоли андалиб,
Фурқатинг даштида қолдим заъфарондек сарғайиб,
Дилбарим, танҳонишин бўлдум сенингдаи айрилиб
Ҳажр водисида «ҳу» деб бўмдек девонаман.
Айлагил лабрез васлинг бодасидин бир аёғ,
Лола руҳ, рухсори олинг солди кўксум ичра доғ,
Ут туттошқон жонима ашким сувидан бўлди ёғ,
Офтобим, кел дами васл айла то ўчган чироғ,
Оразинг шавқида ҳар тун турфа гул-гул ёнаман.
Ғунча лаб лаълинг ҳадисини ўқубон субҳу шом,
Саҳфаи кўнглумгаки, васфи хатинг айлаб мақом,
Гуфтгу айлаб ўз-ўзум бирла қилгайман калом,
Кўрган эл, девона дер, оре, барига ман ғулом,
Тун-кунини дардинг ўқубон эл аро афсонаман.
То кўнгил майли дури шаҳворинг ичга соладур,
Гўшворинг донасидек кўздан оққан жоладур,

Ё лабинг гавҳар тўкарда дилдаги парколадур,
Ё тамонной тишингда боғлаган бутхонадур,
Шукри-лиллоҳ давлатингда соҳиби дурдонаман.
Гул юзум Тожинисо хонимни мен ёд айладим,
Андалиби зор янглиғ оҳу фарёд айладим,
Боғи кўнглумни хаёли бирла обод айладим,
Жўйбори фикрима қаддини шамшод айладим,
Мунча давлатқа Салоҳий ожизи шукронаман.

БОНУ ТАРОНАЛАРИ

Шоир Сирожий хонадони ўз давридаги кучли бир адабий-фалсафий оқимнинг маркази бўлиб, бу оилани ўзига хос бир дорилфунун деб аташ мумкин. Самар Бону мана шу олимлар, шоирлар оиласида дунёга келди.

Бонунинг онаси оқила, фозила аёл бўлган, ҳамма фарзандлари дастлаб оналаридан таълим олиб савод чиқарганлар. Фалсафа ва шеърият назариясини Самар Бону отаси Сирожийдан ўрганди ва бу борада қиз отанинг заковатли шогирди бўлиб қолди.

Бироқ маърифатли, бадавлат хонадон ҳам, ҳусну жамол, фазлу камол ҳам бояқиш Бонуга бахт келтирмади, чунки ўтмишда қиз бўлиб туғилишнинг ўзи бахтсизлик эди.

Дарҳақиқат, на феодализм жамияти, на капитализм жамияти хотин-қизларнинг зако ва истеъдодини идрок этмади. Бу улуғ кучни жамият тараққиёти йўлида ишга солиб кўрмади. Мана шу жиҳатларни кўзда тутиб машҳур рус революцион-демократ танқидчиси Н. Г. Чернишевский бундай деган эди: «Табиат хотин-қизларни кучли, истеъдодли қилиб яратиб, ақл-идрок билан тақдирлаган бўлса-да, бироқ, бу ақл-идрок жамият учун фойдасиз бўлиб қолмоқда. Жамият бу ақлни рад этмоқда, поймол қилмоқда, бўғмоқда. Агар бу ақл-идрок инкор қилинмаган, бўғилмаган ва аксинча ишга солинган бўлса эди, кишилиқ тарихи ўн марта тез тараққий қилган бўларди».

Агар Н. Г. Чернишевскийнинг бу сўзлари Европа хотинларининг жамиятда тутган мавқеларига нисбатан бир карра тўғри бўлса, мусулмон Шарқдаги аёлларнинг аянч аҳволларига нисбатан минг карра тўғридир. Агар хотинлар оламини мазлумалар деб аташ

жоиз бўлса, мусулмон хотинларини мазлумалар мазлумаси, деб атамоқ тўғрироқ бўлади. Ислом дини, шариат қонунлари мусулмон хотинларини ҳар қандай кишилиқ ҳуқуқидан маҳрум этиб, уларни тўрт девор орасида асоратда тутди.

Кишилиқ тарихи бир ҳақиқатни тобора очиқроқ, равшанроқ исбот қилмоқда, яъни қаерда зулм, адолатсизлик кучли бўлса, шу ерда озодликка интилиш кучлироқ бўлади, шу ерда норозилиқ ва исён овози қудратлироқ янграйди. Шу жиҳатдан қараганда, Октябрь инқилобигача мазлумалар мазлумаси ҳисобланган ўзбек хотин-қизларининг ўз даврларига, у даврнинг адолатсиз қонунларига қарши исён кўтаришлари табиий бир ҳол эди. Чунки «Асрлар ўтмоқда, идеялар ҳаминша ҳаракатда, ваҳшийлик эса талвасага тушмоқда: хотин-қизлар ўзларининг инсоний ҳуқуқларини англамоқдалар ва ажойиб қаҳрамонликлари билан мағрур эркакларга: улар осмоннинг ўғлонлари бўлса, хотин-қизлар ҳам осмоннинг шундай қизлари эканлигини исботламоқдалар». (В. Г. Белинский).

«Ажойиб қаҳрамонликлари билан... мағрур эркакларни» ҳайратда қолдирган жасур аёллар ўзбек тарихида шубҳасиз шоиралар эдилар.

Ҳаммага аёнки, мусулмон хотинлари жамият фаолиятига қатнашиш ҳуқуқидан маҳрум этилиб, тўрт девор орасига қамаб қўйилган асира эди. Асоратда қолган бу мазлумалар учун фаолият майдони қолмаганди. Шунинг учун хотинлар ўз ҳасратини бировга айтолмас, мабодо айтганда ҳам эшитувчи топилмасди. Чорасиз қолган шўрлик аёллар қон-қора қақшаб йиғласа ҳам сас-садо чиқармас, алам оловида ёнса ҳам дуд-гутун чиқармас эди. Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун» достонида мусулмон аёлининг мана шу руҳий ҳолати баёнида бундай деган эди (Лайлининг Мажнунга мактубидан):

Сен тортибон оҳи оташолуд,
Мен ўт ёқибон чиқармайин дуд.

Шоира Надиманинг:

Дардим ичимда, лабларим хандон,—

деб қақшашида ҳам шу ҳаёт ҳақиқати бор, албатта.
Феодализм жамияти ва шариатнинг ахлоқ норма-

лари хотин-қизлар оёғига солинган кўз илғамас кишан эди; «номус», «ҳаё» тушунчаси ҳамиша хотинларнинг йўлларига гов бўлиб, тўсиб келганди.

Мана шу психологик зиддиятлар улуғ шоиримиз Алишер Навоий ва севимли шоирамиз Зебуннисо асарларида ҳаққоний ифодасини топган:

Навоий:

Бўлмоқ юз алам уйнда маҳбус,
Бир ён, яна бир ён ўлди номус.
Бу меҳнати ишқ печ-дарпеч,
Номус чу кетти барчаси ҳеч.

Зебуннисо:

Лайли зотидан эсам-да, дилда Мажнунча ҳаво,
Тоғу тош кезгум келур, лекин йўлим тўсгай ҳаё.

Бир томондан табиий истеъдод, иккинчи томондан ана шу оғир вазият ўзбек аёлларини қўлга қалам олиб, ўзларининг тоқатдан ташқари қисматлари ҳақида шеър ёзишга олиб келган. Улар ўз дардларини, ҳасрат-аламларини, умид-орзуларини шеърга солиб, абадийлаштириб кетганлар.

Қиз бўлиб туғилиш бахтсизликнинг боши экани, қиз туққан оналарнинг таҳқирланиб, таъна тошлари остида қолиши, бу ижтимоий иллатнинг ҳанузгача баъзи қолоқ оилаларда ҳукм суриб келаётганини ким инкор қилади? Қизларнинг нисбий «эркинлиги» балоғат ёшигача бўлиб, балоғатга етган қизлар балоларга гирифтор бўлардилар. Бунинг сабаби шуки, қизлар ўн беш-ўн олти ёшларидан бошлаб ўзларига муқобил жинсдан муносиб жуфт қидирадилар. Бу табиий, том маъноси билан инсоний майл, уни жамяятнинг сохта ахлоқ нормалари билан чеклаб бўлмайди, бу табиий оқимга ким гов тўсса, бир-бирига талпиниб турган икки жоннинг ё бахтсизлигига, ёхуд ҳалокатига сабаб бўлади.

Ишқ-муҳаббат пешволари: Фарҳоду Ширин, Лайлию Мажнун, Тоҳиру Зухроларнинг қора тақдирларига йиғламаган ота-она бўлмаса керак. Аммо шу оналарнинг, шу оталарнинг ўз қизлари Ширин, Лайли ва Зухро вазиятига тушиб қолса, улар бирдан шафқат

ҳиссини, одамийликни йўқотиб, зуғум, зулм йўлига кириб оладилар.

Қиз туғиб уни вояга етказган меҳрибон оналар, бу ҳаёт фаришталарининг сабаби вужуди бўлган муҳтарам оталар нега ўз фарзандларининг табиий майлларига ғов бўлганлар, не ҳад билан уларнинг инсоний шарафларини поймол этганлар, буни сира тушуниб бўлмайди. Ҳолбуки улуғ Навоий инсонни барча мавжудотнинг энг «шарифи» (муътабари, мумтози), деб атаганда, Шарқнинг буюк донишманди Мирзо Бедил одамзодни ардоқлаб «Ҳазрати инсон» деганда, хотин жинсини ҳам кўзда тутган эди!

Инсоннинг жуфтликка майли, фақат жинсий бурчнинг ижроси эмас! Жуфтликка интилишни бу маънода англасак, одам билан ҳайвон орасида нима фарқ қолади? Жуфтликдан мурод фақат муқобил жинсларнинг қўшилуви бўлса, инсон ҳаёти жуда мазмунсиз, ўта қашшоқ бўларди. Инсоннинг жуфтликка майли замирида ҳаётнинг давомати бор, руҳий, маънавий яқинлик истаги бор; бу майл замирида табиатнинг бебаҳо ҳадяси — ишқ бор. Ишқ — инсоннинг кўрки, безагидир.

Инсонни (Навоий тили билан) барча мавжудотнинг энг шарифи дедик. Бу шарифлик унинг фазлу камолида, зако-истеъдодида, лутфида, карамида, марҳаматида, меҳрида, мурувватида, ички-ташқи гўзаллигида, гўзалликка интилишида, ишқ-муҳаббатида намоён бўлади.

Севиш ва севилиш инсонга хос ажиб маънавий бойликдир. Шунинг учун Алишер Навоий:

Бўлмаса ишқ икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки жон бўлмасун!—

деб мағрур наъра тортади.

Биз юқорида ишқ — инсоннинг кўрки, безаги, дедик. Навоий эса, ишқсиз ҳаётни тан олмайди. Мана шу мантиқдан чиқиб баҳо берганда, ишқсизлар ким бўлди? Бу саволга мен ўзим ҳам яхши жавоб беришим мумкин. Бироқ, бундан бир аср муқаддам Бону бу сўроққа шундай мукамал, шундай пурмаъно жавоб берганки, энди мен қанча донишмандлик қилмай, барибир Бонунинг айтганларини такрорлаган бўла-

ман. Биров айтгани такрорлаш — қалам аҳли учун инқироздан бошқа нарса эмас. Мен буни истамайман, яхшиси Бонунинг «Ишқсизлардан шикоят» шеърини эшитайлик:

Ишқи йўқ одамни ҳам одам дема,
Модагову барзаговдин кам дема!
Ишқи йўқ одам мисоли чорпо,
Туққан эрмас ҳеч вақт Одам Ато.
Ишқи йўқ одам ҳамиша ғафлати,
Ғафлатидур, ғафлатидур, ғафлати!..
Ишқи йўқ одам ҳамиша беҳабар,
Қайси ишда нафдур, қайси зарар.
Ишқи йўқни жони йўқ, имони йўқ,
Э биродар, бўлманг андин кўнгли тўқ!
Ишқи йўқ одамга бўлманглар яқин,
Сўзлади бу сўзни «Маслак муттақин».
Ишқи йўқ одамни билсанг сурати,
Сурати, ки доимо ҳақ лаънати...
Ишқи йўқ одам мисоли модагов,
Фикри ёди еб-ичар обу алов.
Ишқи йўқ одамни васфин айтаман,
Айтиб-айтиб бу жаҳондин қайтаман...

Бу шеър ҳеч қандай шарҳга муҳтож эмас. Ўзбек халқи бу оқила қизининг айтганларини тасдиқлаб: «Ишқи йўқ — эшак, дарди йўқ — кесак», дея муҳр ҳам босиб қўйган. Мен фақат шуни уқтириб ўтмоқчиманки, тафаккур бобида бундай баланд зиналарга кўтарилиш учун ўз асрининг фозиласи, комиласи, ақли расо қизи бўлиш лозим.

XIX асрдан эътиборан ўзбек адабиётида хотинлар овози барала янграй бошлади. XIX аср адабиётига Увайсий, Нодира, Маҳзуна ва Бону овози жўр бўлмаганда, унинг ижтимоий қиймати ҳозиргига нисбатан кўп даража паст бўларди.

Бону табиатан поклиги, маънавий камолоти, шеърини истеъдоди жиҳатидан Нодира, Увайсийлар даражасида бўлса ҳам ўзининг жасорати, мустақкам иродаси билан машҳур ҳамасрларидан бир неча зина юқори кўтарилган исёнкор қиз.

Бону севган, севилган қиз эди. Ишқ-муҳаббат деган гавҳарнинг қадру қийматини бошқалардан яхшироқ, чуқурроқ тушунарди. Аммо отаси Сирожий ишқи ило-

ҳидан бошқа ҳеч нарсани тан олмайдиган, эски урф-одатларга, расм-русумларга муккасидан кетган киши эди.

Энди Бонудай оқила қизнинг зўрлаб эрга берилишини кўз олдингизга келтиринг. Оталар учун «таглик-туглик» куёв керак. Бу «таглик-туглик» йигит одамми ёки Бону айтгандай «барзагов», яъни ҳўкизми, унинг нима аҳамияти бор?

Утмишнинг мантиқи шу эди. Гарчи бу хил хатту ҳаракат зуғумдан, зулмдан иборат эса-да, оталар ўз фарзандларининг жафокорлари эканлигини идрок этмасдилар. Шўрлик қизлар қон-қора қақшаб, баъзан ўлим ҳукмидан оғирроқ ота фармониға бўйсунардилар.

Аммо, Бону бу тоифа «мўмин» қизлардан эмас эди. У «тақдир» деб аталган мавҳум кучға, ижтимоий жинсий адолатсизликка қарши, оталар истибдодига қарши исён кўтариб:

— Йўқ, ота! Сиз топган киши менинг тенгим эмас! Мен ўзга бир Мажнуннинг Лайлисима, — деб туриб олди.

Бону савдосида саргардон бу «Мажнун» — мингтепаллик (ҳозирги Марҳамат райони) бир боғбоннинг ўғли, Сирожийнинг шогирди Шарифжон эди.

Лекин Сирожий ақлнинг далолатига қулоқ солмай, зуғум, зулм йўлиға ўтди. Бонудай қизни аҳамиятсиз, ортиқча бир ашёдек ўзгаға ҳады қилмоқчи бўлди. Дабдабали тўй Бонунинг ота уйидан қочиши билан тугаб, қолоқ тушунчалар, бу тушунчаларға муте оталар биринчи дафъа эл орасида шамгин-шармисор бўлди.

Бону Мингтепаға, ўз мажнуни Шарифжон ҳузуриға қочиб борди. Қизнинг бу жасоратини беҳаёликка йўйган ота Бонуни оқ қилди, меросидан маҳрум этди, бутун авлод ундан юз ўгирди.

Бонуга отаси бунчалар зулм қилганда, ота топган бойвачча куёв ҳам жим қараб турмади. Орадан ўн ой ўтар-ўтмас бойваччанинг ёлланган жаллодлари Шарифжонни ўлдиришди. Бону ўн тўққиз ёшларида қўлидаги чақалоғи Заҳриддин билан тул қолди. У энди том маъноси билан ёлғиз, кимсасиз, ғариб бўлиб қолади.

Дарҳақиқат, бояқиш шоиранинг мана бу фарёди шу руҳий ҳолатнинг, шу кайфиятнинг алам-ангиз нашидаси эмасми?

Мен ғариб, Бону ғариб, отим ғариб, зотим ғариб,
 Бу ғарибликда юрубман қаҳрабодек сарғариб.
 Сарғайиб бир соддадил бечораман, ҳолим хароб,
 Пур жафо-у, пур алам, ғамгин эрурман музтариб.
 Музтариб аҳвол мўғуғдур мени ялғуз бошим,
 Мен гирифтори қафасмен, мунисимдур андалиб.
 Андалибдек термулибмен зору нолон мен яна,
 Термулон ожизлара бўлғай фаросатлиғ қариб.
 Қариб эткай бефаросат то саодатлик кунин,
 Топмағаймен сар батанҳо, по батанҳо ахтариб.
 Ахтарай то ўлгунча бир ичкуяр дилхоҳлик,
 Тўлди бағрим, эзди кўксим, кимга айтай қичқириб.
 Қичқириб кўнглум ёзолмай термулурман ҳар сари,
 Йўқки бир амма-хола, ё бир опа келса кириб.
 Кирибон келса эшикдин гоҳ ногоҳ бир жигар:
 Кўксум очиб кўрсатардим ҳам тақи бағрим ёриб.
 Ерибон бўлмас туфайли, дард бўлгондур дилим,
 Кошки оқса ғарибликда юрак-бағрим эриб.
 Эриб оқти Бонуё, икки кўзунгдин дарёлар,
 Йўқ бўлурсан бора-бора рангу рўй ҳам тан сизиб.

Шеърят ҳеч қачон шахсий мусибатлар доирасида қолиб кетмаган. У ҳамиша кенг ижтимоий мазмун касб этиб, бирор синф, бирор ижтимоий табақанинг кайфияти, руҳий ҳолати, орзу-умидлари инъикос этган ойна бўлиб қолади. Бону ижодига ҳам ана шундай кенг маънода, ўзбек жамиятининг ярмини ташкил этган барча хотин-қизларнинг, ҳамма бонуларнинг¹ куйга солинган фарёди деб қараш зарур.

Зотан анқов феодализм жамиятидан, диний хурофотлардан, эски бидъатлардан биргина Самар Бону эмас, ҳамма бонулар озор чекардилар. Ҳамма жойда мусулмон аёли хўрланар, таҳқирланар, унинг иззати нафси, хотинлик ғурури поймол қилинади.

Ҳамма мусулмон ўлкаларда боёқиш қизларнинг тақдири бир хил эди, ҳамма жойда ошиқ-маъшуқдан жудо, ҳамма шоирларнинг созида жудоликдан дод, фироқдан фарёд садоси эшитиларди.

Бу даъвонинг исботи учун деярли бир даврда яша-

¹ Бону — уй бекаси, хоним маъносида бўлиб, «Бонулар» иборасида бу сўз «хотинлар», «аёллар» маъносини ифода этади. (Т. Ж.)

ган, уч миллатга мансуб уч шоиранинг шеърларидан намуналар келтираман:

Афгон шоираси Биби Марямдан:

То кай, э зolim балойи меҳнати дунё кашам?
Ҳасрати рӯи гулу он ғунчаи лабҳо кашам,
Ҳусни ҳўбу наргиси шаҳло, қади зебо кашам,
Нест бўйи васли жонон оҳ то уқбо кашам,
Бас чунин жавру ситам тобут — борам меқуни..

Турк шоираси Назиҳа хонимдан:

Йўқми раҳминг ҳолима, эй ғунча лаб,
Нолакорам фурқатинг-ла рўзу шаб,
Оҳима, фарёдима сен, сен сабаб,
Нолакорам фурқатинг-ла рўзу шаб...
Хотири вайроним обод этмадинг,
Панжаи ҳижрондан озод этмадинг,
Вуслатинг-ла, севдигим шод этмадинг,
Нолакорам фурқатинг-ла рўзу шаб...

Нозук хонимдан:

Ёндим фироқ ўтида бедуду бешарора
Парво надур, бу билмас, юз хаста куйса нора.
Хунбору хунфишондур икки кўзим йўлингда,
Кел, эй жафо ширим, раҳм айлаюб канора.
То кай жафо қилурсен, эй моҳи оламаро,
Йўқми дилингда зарра ойини лутфикора.
Кел, о, тажассум айла, номехрибон нигорим,
Айлармусен тараҳҳум йўлингда интизора?
Ёраб, сиеҳ бахтим, бир кун оқармаюрми,
Токим жаҳонда бўлса вуслат азиз ёра.
Ёраб, бу турлу меҳнат, бир охири бўлурму?
Ёки бу ҳасрат ила элтар мени мазора?
Афсус, кечди умрим, нокому хаста қолдим,
Мумкинмидур жаҳонда кўрмак сени дубора?

Уч шоира — ҳиротлик Биби Марям, истамбуллик Назиҳа хоним ва қўқонлик Нозук хоним бир хил ҳасратда ёнмоқдалар, бир хил дарддан азоб чекмоқдалар, бир аламдан фарёд этмоқдалар; бу — жудолик алами,

бу — фироқ дарди, бу — хотинлик шарафи поймол этилган, таҳқирланган аёлнинг ижтимоий адолатсизликка қарши норозилик овози, ўзлари яшаган карқулоқ, ҳимматсиз жамиятга қарши исён овозидир.

Бону бу тарихий бадбахтликнинг, бу жинсий таҳқирлашнинг шоҳиди бўлиб, хотин зотининг тоқатдан ташқари ғам-аламларини, азоб-изтиробларини, фарёду фиғонларини куйга солиб, тарих саҳифасига ёзиб кетди.

Бону айтур бу оламда, ки ғамсиз юрмадим ҳаргиз,
Бу дунё даврини шодмону хандон сурмадим ҳаргиз,
Жаҳонда юрдиму турдим, неча чектим жафоларни,
Жафосин кўрдим, эй дўстлар, вафосин кўрмадим ҳаргиз.
Жаҳонда ҳар бало бўлса баҳам бўлди ғариб бошим,
Ситам бирла аламларни суруб ёндирмадим ҳаргиз...

Дарҳақиқат, шоиранинг бу аламангиз мисраларида мусулмон оламидаги кўп Бонуларнинг дилидаги, тилидаги аламлари куйга солинган.

Бироқ бу ижтимоий адолатсизлик, бу жинсий таҳқир, бу бахтсизлик бўрони Бонунинг иродасини синдиrolмади. Шоира нафис, ўйноқи шеърларининг бирида қисматига тушган дард-аламлар оғир бўлса ҳам ўз йўли тўғрилигини, бу йўлни энг даҳшатли кучлар тўсса ҳам ёнмаслигини — қайтмаслигини айтиб бундай хитоб қилади:

Ёнмағил, Бону, кирган йўлингдин
Олдингни тўсса шери дағолар?..

Бону шеърый истеъдодига ота-бобо мероси деб қарайди; қўлига қалам олиб шеър ёзаркан ўзбек форстожик классик шоирлари: Хўжа Ҳофиз, Амир Алишер Навоий, Шамси Табризий, улуғ бобоси Ҳувайдониди ёдлаб, шулардан мадад тилайди:

Мерос дедим боболардин рубои,
Қолиб мерос бу сўзларнинг матои.

Атолар ҳурматидин сўзладим сўз,
Рубои¹ машғулидурман шабу рўз.

¹ Рубои, рубоий сўзларни Бону шеър маъносида қўллайди. (Т. Ж.)

Ўз ижодини классикларга эҳтиром билан бошлаган шоира аста-секин камол топиб, Навоий, Ғузулий ва Ҳувайдога тажнис, татаббуъ қилиб, бу забардаст шоирлар билан шеърий мусобақага киришади.

Радиғўйлик Шарқ классик адабиётида чуқур томир ёйган, кенг тарқалган адабий анъана. Ўзбек ва тожик адабиёти тарихида бу анъана айниқса кенг қўлоқ ёйган. XIX аср Фарғона ва Хоразм шоирларининг Навоийга эргашиши, шаклда шу улуғ санъаткорга тақлид қилиши моҳият эътибори билан XIX асрнинг XV аср билан радиғўйлиги эди.

Радиғўйлик— бир шоирнинг бошқа шоир ғазалига, унинг вазнини, қофия, радиғўйларини сақлаган ҳолда, шу руҳда жавоб ғазал ёзишидан иборат бир санъатдир.

Бизнинг мавзу-баҳсимиз Самар Бону улуғ шоирлар билан радиғўйлик қилиб, бу санъатда зўр муваффақият қозонган, буни сиз қуйидаги мисолларда очиқ кўришингиз мумкин.

Ҳ у в а й д о :

Айладим ишқинг аро, эй шўх, афғон ўзга навъ
Айлағондек эл аро Мажнуни ҳайрон ўзга навъ
Гул юзунгни, гунча оғзингни кўруб кўнглум қуши,
Айламас парвойи гулзору гулистон ўзга навъ.

Б о н у :

Келди бул кун қошима ноз ила жонон ўзга навъ,
Қомати раъноси чун сарви хиромон ўзга навъ.
Айдим: эй жоним, қадам қўй дийда гирёним уза,
Хуш келибдурсен дедим тахти Сулаймон ўзга навъ.

Ҳ у в а й д о :

Зулайхойи замон, ишқ офати даврондурур ул шўх,
Малоҳат мисри ичра Юсуфи Канъондурур ул шўх.
Ўтубдур бу жаҳондин Ширину Ўзро ҳам Лайли,
Алардек нозанин симин бадан Чимёндурур ул шўх.

Б о н у :

Ғариб жонимга қилди ҳар кун юз минг жафо ул шўх,
Вафони изладим андин, бўлубдур бевафо ул шўх.

Зулайхойи замонида туғулди мисри Ҷш ичра.
Менга ул Юсуфи Канъон каби қўйди баҳо ул шўх.

Юқорида келтирилган мисолларни бир-бирига таққослаб кўрган ҳар бир зийрак ўқувчи Бону бадиий камолотнинг қайси зинасида эканини дарҳол пайқайди. Бу жиҳат изоҳга муҳтож эмас. Мен бу мисоллардаги лирик қаҳрамонларнинг маконлари, жинслари ҳақида сўзламоқчиман.

Ҳувайдонинг ҳавасини келтирган «шўх» Ширин ва Лайли каби «нозанин», «симин бадан», бунинг устига чимёнлик, яъни шоирнинг ҳамқишлоқ қизи, Бону ғазалида куйлаган «шўх» шоиранинг ҳамшаҳри — «мисри Ҷш ичра» (Ҷш шаҳрида) туғилган Юсуфдек гўзал йигит. Бу шеърлардаги жуғрофий аниқлик, жинсий тафовут — баъзиларнинг: «шоиралар эрлар овозини такрорлайди, уларнинг ғазалларида қайси жинс ҳақида сўз бораётганини билиб бўлмайди», деган даъволарни бир пул қилиб қўяди.

Фузулий мухлислари унинг мумтоз бир байтини мудом тилга олиб, шоирга таҳсин ўқийдилар. Дарҳақиқат, бу байт шундай юксак баҳога сазовордир. Мана шу байт:

Маҳшар гуни гўрам дерам ул сарв қомати,
Гар онда ҳам гўрунмаса гел гўр қиёмати...¹

Фузулийнинг фусункор ғазалларидан бири шу байт билан бошланади. Аммо ғазалнинг бошқа байтлари бу фикрнинг мантиқий давоми эмас, улар бошқа мавзуда, бошқа фикрларнинг баёни. Агар таъбир жоиз бўлса, Фузулийнинг бу ғазали турли қимматли тошлардан тузилган бир шода маржонга ўхшайди.

Ғазалнинг биринчи байти Бонунинг ҳам ҳавасини келтирган, аммо Бону бу мумтоз байтнинг «нуқсон»-и ни ҳам пайқаган. Бу байтдаги «нуқсон» шундан иборатки, қиёматда сарв қомат маҳбубни кўриб унга бир нарса демоқ, унда ҳам кўринмаса, қиёмат кўтариб ғавро солмоқ учун маҳбуб фироқида бу оламда куймоқ керак. Аммо у даражада аламзада бўлмоқ учун Фузу-

¹ Ф у з у л и й. Девон, 184-бет. ЎзССР Давлат бадиий адабиёт нашриёти. Тошкент, 1961 йил.

лийда асос йўқ, у даражага кўтарилиш учун Фузулий ғазалида зина йўқ.

Бону ўзининг нафис ғазалларидан бирида Фузулийнинг шу «хато»сини тузатади.

Сенга мен дил бериб бўлдим туну кун оҳ деб ношод,
Санам ҳажрингда қилгаймен бу ўтган умрими барбод,—

деб бошланган бу ғазал ўқувчини мисрама-мисра бундан кейинги воқеаларга тайёрлаб боради. Лирик қаҳрамон, бу пасткаш дунёнинг қўлида жоним қафасдаги тўти кабидир, қиёмат яқинлашганда, бу қафасдан «оҳ» деб озод бўламан, бордию шунда ҳам:

Агар адлингга олмай куйган элни куйдирар бўлсанг,
Бузар маҳшарни Бону қичқурурда дод деб бедод —

шаклида хотима ясаб, лирик қаҳрамоннинг бу даражага келишини асослайди. Фузулий ғазалининг биринчи байтида айтилган фикр Бону ғазалининг охирги— хотималовчи байтида келади. Бошқа байтлар бу даражага чиқиб, охирги сўзни айтиш учун зинапоя вазифасини бажаради. Шу тариқа Фузулийда мавҳумроқ кўринган фикр Бонуда табиийлик, реаллик касб этади.

Классик адабиёт муҳибларидан бирига Бонунинг шу ғазалини ўқиб берганимда, у киши, Бону Фузулийдан ўтказиб юборибди, дейдилар. Бу баҳо тўғрими-йўқми ўзингиз ўйлаб кўринг.

Бону ижоди ҳақидаги суҳбатни яна давом эттириш мумкин эди. Лекин бунга эҳтиёж йўқ, чунки зийрак ўқувчилар аллақачон Бонунинг маънавий, ижтимоий ва бадий қиёфаси ҳақида бир фикрга келиб қолдилар. Бас, шундай экан, шоиранинг ҳар бир шеърини таҳлил қилиш — муҳтарам ўқувчининг зеҳну закосига нисбатан нописандлик бўларди.

САМАР БОНУ ҒАЗАЛЛАРИДАН НАМУНАЛАР

НОЗУК АДОЛАР

Ераб, бошимда кўпдур ҳаволар,
Номинг-ла тўлди арзу самолар.

Шукри висолинг айлаб туну кун,
Илкимни очдим — қилдим дуолар.

Ҳар кимни кўрсанг Хизр била кўр,
Учрар қошингга кўп раҳнамолар.

Шери жаёндек, фили дамондек
Кўюнгда ётмиш минг мубталолар.

Кўюнг сўроғин қилди набилар,
Байтул ҳазанда бўлди фанолар.

Юсуф жамолинг даъвосин этди,
Уч йилга сотди ўн бир ағолар.

Зикрингни айтди тайр ила ваҳший,
Тўлдир аларға кўҳу даролар.

Юз минг тил билан минг-минг фарзанд,
Ишқинг бошида қилгай наволар.

Мажнун бошида савдойи зулфунг,
Юз минг менингдек бахти қаролар.

Лайли юзидан анвори ҳуснинг,
Андек жаҳонда кўп худнамолар.

Қўғи ғамингда қолмиш балоға,
Фарҳод янглиғ юз минг гадолар.

Шаккар лабингни шаҳдида ўлмиш
Ширин мисоллиқ нозук адолар.

Шому саҳарлар ёдингни айлаб,
Бону ўқуйдур ҳамду санолар.

БЕНАВОЛАР

Ҳолимни айтай, эй жонфизолар,
Бордур кўнгилда кўп муддаолар.

Эй ёру дўстум, айланг насиҳат,
Қилгай тараҳҳум марди худолар.

Билмай ўзумни ҳасратдадурмен,
Мендан ўтарму букун хатолар.

Дарди санамда қоматим хамдур,
Билгайму қадрим қадди дутолар.

Дарди ситамда ҳолим мукаддар,
Борму манингдек ҳеч бенаволар.

Солди худойим бу даҳр ичинда
Мискин бошимга юз можаролар.

Рўзи азалда қилмиш муқаррар,
Пешонам узра мундоғ наволар.

Эл таън этарлар, бўлдинг нечук деб,
Қадримни билмас ҳирсу ҳаволар.

Ҳардам унутқум ўзимни билмай,
Олғай қўлимни пири худолар.

Ёнмағил, Бону, кирган йўлингдин,
Олдингни тўсса шери дағолар!..

ҒАМСИЗ ЮРМАДИМ ҶАРГИЗ

Бону айтур бу оламда ки, ғамсиз юрмадим ҷаргиз,
Бу дунё даврини шодмону хандон сурмадим ҷаргиз.

Жаҳонда юрдиму турдим неча чектим жафоларни
Жафосин кўрдум, э дўстлар, вафосин кўрмадим ҷаргиз.

Аё дўстлар, ки мен ёлғуз, ғариби бенаво қулмен,
Толай аҳл-аёл, атфол деюб қайғурмадим ҷаргиз.

Ки саккиз йил бўлур отам шикори Ёркент айлаб,
Муборак юзларин кўруб кўзум тўйдурмадим ҷаргиз.

Ки кўрмакни қуюб, э тан, бўлак эмди талаб қилғил,
Шарифим сарри пойидин ўзум жўкурмадим ҷаргиз.

· · · · ·
· · · · ·

Жаҳонда ҳар бало бўлса баҳам бўлди ғариб бошим,
Ситам бирла аламларни суруб ёндирмадим ҷаргиз.

МЕРОС ДЕДИМ БОБОМЛАРДИН

Илоҳи саййиди Қул Хожа Аҳмад,
Анингдек яхшилардин бўлса беҳад.

Илоҳи ҳурмати ул Хожа Ҳофиз,
Менам бўлсам рубоий ичра маҳфуз.

Илоҳи ҳурмати Амир Алишер,
Баҳаққи Сўфи Оллоёрдек эр.

Илоҳи ҳурмати у Шамси Табриз
Мени бу ерда расво қилмағайсиз.

Илоҳи роҳати дилдур Ҳувайдо,
Бобом нисбатлари қилғайму шайдо.

Тасаддуқ мен бўлай, султони олам,
Чимиён халқига сиздур мукаррам.

Мерос дедим бобомлардин рубоий,
Қолиб мерос бу сўзларнинг матои.

Сўнгги бобом бу Ўшда Сармазори,
Тасаддуқ руҳингиздин қил мадори.

Баҳаққи руҳингизни айладим ёд,
Рубоъ айтиб кўнгулни айладим шод.

Отамлар Мавлавий Ёркентда ҳазрат,
Рубоъ айттим қилиб онларни ҳурмат.

Менинг ҳаддиммуди сўз сўзламоққа
Рубойға боқиб мен кўзламоққа.

Отамлар ҳурматидин сўзладим сўз,
Рубои машғулидурман шабу рўз.

Ғарибу пур алам бир соддадурман
Рубоъ айтиб бу дунёдин енгилман.

ИШҚСИЗЛАРДИН ШИКОЯТ

Ишқи йўқ одамни ҳам одам дема,
Модагову барзаговдин кам дема!

Ишқи йўқ одам мисоли чорпо,
Туққан эрмас ҳеч вақт одам ато.

Ишқи йўқ одам ҳамиша ғафлати,
Ғафлатидур, ғафлатидур, ғафлати!..

Ишқи йўқ одам ҳамиша беҳабар,
Қайси ишда нафдур, қайси зарар,

Ишқи йўқни жони йўқ, имони йўқ,
Э биродар, бўлманг андин кўнгли тўқ!

Ишқи йўқ одамга бўлманглар яқин,
Сўзлади бу сўзни «Маслак мутқин».

Ишқи йўқ одамни билсанг сурати,
Сурати, ки докмо ҳақ лаънати...

Ишқи йўқ одам мисоли том эрур,
Билсанг онинг мисли гови хом эрур.

Ишқи йўқ танни биродар тан дема,
Ассалом айтиб келса кимсан дема!

Ишқи йўқ одамни кўрсанг қоча кўр,
Юзиға боди шамолни оча кўр!

Ишқи йўқ одамга бўлма меҳрибон,
Меҳрибонлиг ҳеч бўлур, андин гумон.

Ишқи йўқ одам юзи совуқ бўлур,
Тан ичинда имони оруқ бўлур.

Ишқи йўқ одам худодин беҳабар,
Беҳабардур, беҳабардур, беҳабар!

Ишқи йўқ одамнинг кўнгли қап-қаро,
Мен билодурман они чуни чаро.

Ишқи йўқ одам мисоли модагов,
Фикри ёди еб-ичар обу алов.

Ишқи йўқ одамин васфин айтаман,
Айтиб-айтиб бу жаҳондин қайтаман.

Ишқи йўқдин сўз келди сўзладим,
Ишқ ўтиға мен ўзимни кўзладим.

Ишқ ўтида куйсаму кул бўлсам-у,
Ишқ элини изла-изла ўлсам-у!..

Ишқ ўтида куйганимни сони йўқ,
Сони бўлса, дўстлар, имкони йўқ.

Ишқ ўтида куйди жоним қолмади.
Беҳабар одамлари ҳеч билмади.

Ишқи йўқ одамларидин дод этай,
Ушбу сўзда ишқ элини шод этай.

Ишқи йўқ одам мунини фаҳм айламас,
Маънию мағзини асло чайнамас!

Ишқ элини фаҳми бўлса англасун,
Ишқ эли жону жигарин доғласун!

Ишқ агар бўлса юракда заррача
Панд айтдим мен сизларга бир неча.

Ишқ сирини хотиримға келтуриб,
Маънисини яхшиларға билдуруб.

Ишқ сирини қилойин энди фош,
Англасун ҳар кимни бўлса бағри тош.

Тош агар бўлса бу сўз нарм айласун,
Муз каби бағрингни бу гарм айласун.

НЕ БАЛОЛУҒ КУН ЭКАНДУР

Не балолуғ кун экандур ошно бўлдум сенга,
Юз ўлуб, ҳар кун куюб минг бир адо бўлдум сенга.

Қошимда бир дам турмадинг, бемор дардим сўрмадинг,
Олдинг юзунгни пардага бир хокипо бўлдум сенга.

То эртадин оқшомгача кўзим йўлингда хун тўкар,
Бағрим эзиб, тинглаб туриб, мисли гадо бўлдум сенга.

Оҳим ўқидин бир шарар текса рақибнинг кўксига,
Вайрон этар кошонани, бир додхоҳ бўлдум сенга.

Мустаҳкам ўлмуш дил сенга боғлаб кўнгулни риштаси,
Ҳеч чорайи тадбир йўқ бир мубтало бўлдум сенга.

Қоматларинг нахлин кўриб қон боғлади дил ғунчаси,
Гулдек жамолингга қараб бир хушнаво бўлдум сенга.

Йўл топмадим бир борғали, сендин саволе сўрғали,
Ашъори ишқинг ёзғали соҳиб садо бўлдум сенга.

Кўнгул тилайдур васлини, топмам муҳаббат аслини,
Дардим тўла, дармони йўқ, бир бедаво бўлдум сенга.

Бону тилайдур ёрини, тўйсам кўриб дийдорини,
Мен сендин айрулғон кун соҳиб азо бўлдум сенга.

МЕНИНГ ҲОЛИМ ХАРОБ АЙЛАБ

Кўрунг бир дилбари золим менинг ҳолим хароб айлаб,
Ёқуб ишқ оташин жонимға бағримни кабоб айлаб.

Кўзим телмуртуруб ёттим, баса кўп хор бўлди бош,
Кириб хилватда ҳолим сўрмади чандин азоб айлаб.

Тилокимдур анинг васли, туну кун ёлвориб ҳақдин,
Очиб илким дуога йиғладим кўзлар пур об айлаб.

Ётиб ҳажрингда беморе, бўлубман беҳуду хомуш,
Аё тан, сен нечук деб сўрмадинг мунча итоб айлаб.

Талабкори висолингмен, нечукдин билмадинг ҳолим,
Кириб олдимга бир соат, чиқарни кўп шитоб айлаб.

Яқинлик айладим чун ўтларингга, ҳижлатим кўпдур
Мени куйдурғали шамъи юзунгни бениқоб айлаб.

Хумор айлаб кўзингни ҳам қабоқингни сузиб боқсанг,
Битай шаънингга юз дафтар мошоирлик китоб айлаб.

Кўзинг жаллоди бераҳм-у, камон абруларинг ўқлар
Мени бечоранинг чун ўлтурурға иштироб айлаб.

Гаҳи хушман, гаҳи нохуш, гаҳи, беҳуш, гаҳи боҳуш
Бу Бонуни хароб эттинг сочинг мушкин таноб айлаб.

ҒУССАДИН ФОРИҒ БУЛАЙ

Ғуссадин фориғ бўлай рухсори олингни кўруб,
Паҳдидин лаззат топай ширин мақолингни кўруб.

Дарда тўлдум, ғамга сўлдум, билмади қайғумни эл,
Дардима дармон топармен юзда холингни кўруб.

Ишқи зиндониға ҳар кун бир асири зормен,
Қай куни озод бўлғай ой жамолингни кўруб.

Ҳазрати Юсуф жамолидур юзунгни партави,
Йўқ харидор анга ҳусни бокамолингни кўруб.

Кўҳи Қоф аҳли кўруб бир-бирлариға сўзлашур,
Ҳурлар хижолат топар феъли маолингни кўруб.

Лабларингға боғ аро ғунча табассум қилғуси,
Сарвлар бергай салом навбар ниҳолингни кўруб.

Мушки амбарнинг иси бўйнингни олдида хижил
Синди оҳуйи Хўтан мушкин ҳилолингни кўруб.

Неча кун ўтти жудолик даштида лабташнамен,
Баҳра топсам кошки ширин зулолингни кўруб.

Ё паримусан, Эрам боғини товусимисан,
Жон берур Бону малак янглиғ хисолингни кўруб.

БОНУ ҒАРИБ

Мен ғариб, Бону ғариб, отим ғариб, зотим ғариб,
Бу ғарибликда юрибмен каҳрабодек сарғариб.

Сарғайиб бир соддадил бечорамен, ҳолим хароб,
Пур жафо-у, пур алам ғамгин эрурман музтариб.

Музтариб аҳвол мунғлуғдур мени ялғуз бошим,
Мен гирифтори қафасмен мунисимдур андалиб.

Андалибдек термулибмен зору нолон мен яна,
Термулон ожизлара бўлғай фаросатлиғ қариб.

Қариб эткай бефаросат то саодатлик кунин,
Топмағаймен сар батанҳо, бо батанҳо ахтариб.

Ахтарай то ўлгуча бир ичкуяр дилхоҳлик
Тўлди бағрим, эзди кўксум, кимга айтай ахтариб.

Қичқириб кўнглум ёзалмай термуларман ҳар сари,
Йўқки бир амма, хола, ё бир опа келса кириб.

Кирибон келса эшикдин гоҳ ногоҳ бир жигар:
Кўксум очиб кўрсатардим ҳам тақи бағрим ёриб.

Ёрибон бўлмас туфайли, дард бўлғондур дилим,
Кошки оқса бу ғарибликда юрак-бағрим эриб.

Эриб оқти Бонуё, икки кўзунгдин дарёлар
Йўқ бўлурсан бора-бора рангу рўй ҳам тан сизиб.

ЕР ЖАБР ЭТТИ

Ер жабр этти дилим гарду ғуборин тозалаб,
Ширин-у, Узро-у Лайли онлара андозалаб.

Гулгун этти ашки селобим тўкиб ҳар рўзу шаб,
Ўсма-у элик, уфо-у ҳам кўзини ғозалаб.

Дилбарим қаттиқ кўнгуллик, маҳвашим нозук бадан,
Тешти кўксум, эзди бағрим ноз узра нозалаб.

Фош этма, эй табибо, ишқи дардин тут ниҳон,
Иста мақсудинг худодин ўзлигингни созалаб.

Э ҳаким аҳли, билиб дардимни изҳор этмаким,
Топмади ҳеч шайъ муроде кори ишқ овозалаб.

Ғорат этти мулки танни шоҳи ошиқлар келиб,
Бир қуше учди қўлимдин кўк сари парвозалаб.

Фуқаро маҳвашлара қочди бу Бону бош эгиб,
Ал амон этти рақиблардин билинг дарвозалаб.

СЕНИНГ ИШҚИНГДА, Э ЖОНОН

Сенинг ишқингда, э жонон, битиб дафтар ёзай бот-бот,
Юрар билмай, турар билмай, мудом йўлдин озай
бот-бот.

Ақл озиб, бошим қотти, турарға тоқатим тоқдур
Олиб илкимга теша ҳар замон тоғлар қозай бот-бот.

Келойин деб берур ваъда ўшал нозук бадан гулруҳ
Сепиб сув кўз ёшим бирла анго мен йўл тузай бот-бот.

Агар бир келмаса гулруҳ рақиблардин қилиб парҳез.
Иложин топмайин ночор менам кўнгул узай бот-бот.

Анин дардида йиғла-йиғла-ю, кўз ёш бўлур кўл-кўл,
Чўмуб ул кўллара, мен оби ҳайвондек сузай бот-бот.

Кўнгулда ишқи завқидин иморатлар бино бўлғон,
Тополмай ишқ давосин ул уйларни бузай бот-бот.

Бу Бону чанд сол ўтти билинг бир мушти хок ўлди,
Қалам Исо дами бўлсун, менам жон киргузай бот-бот.

ҲАМИША ҒАМЛИ ҚУЛЛАРҒА

Ҳамиша ғамли қулларға билингләр ошно давот-
Ки ғурбат дудида қап-қаро дилга рўшно давот.

Худойим лутф этиб берган давот ила қалам-қоғоз,
Сени қадрингни билмаслар тасаддуқмен сенго давот.

Йироқ бирла яқинларға ариза сўзни еткургон-
Ки кўп мўминга ғамхўрлик сенга жоним фидо давот.

Бу ишқ дардини айталмай юракка ғуссалар тўлса,
Ёзарға дард-аламларнинг қалам бирла гувоҳ давот.

Қалам бирла сенга куч келмасун кам-кам ёзай дафтар,
Туман сўзни қилай бир сўз билан билсанг адо давот.

Худоё, шукр минг бисёр қаламдек ғамгузорим бор-
Ки минг дардга даво этган табиби дилрабо давот.

Жаҳонда бу давот ила қалам қадрини ким билгай?
Билай қадрингни дер Бону, керакдурсен менго давот.

МУБОҲ

Ишқ ишини тутган элни жумлаи кори мубоҳ,
Оҳи сарди, рўйи зарди, нолаи зори мубоҳ.

Васли муҳтожида ошиқ доимо зору ҳақир,
Шоҳи ҳусн олдида бўлғуси бу ағёри мубоҳ.

Ошиқа ҳар кун баҳор, оққай юзидин жолалар,
Маъшуқ учун ошиқини дийда хунбори мубоҳ.

Арши тоқида бутуклук бўлса ошиқ гирияси,
Ёриға ошиқларини бўлса саршори мубоҳ.

Жаннату ҳури керакмастур жамолин кўрмаса,
Дўзах ичра роҳат элтар, кўрса дийдори мубоҳ.

Додхоҳдурмен жудоликдан қиёмат даштида
Тешти кўксум, эзди бағрим берган озори мубоҳ.

Бир ўлуб минг йўл тирилгай иштиёқи ёрдин,
Дарди бедармон ўлуб Бонуйи бемори мубоҳ.

УЛ ШҮХ

Ғариб жонимга қилди ҳар куни юз минг жафо ул шўх,
Вафони изладим андин бўлубдур бевафо ул шўх.

Зулайхое замонида туғилди мисри Уш ичра,
Менга ул Юсуфи Канъон каби қўйди баҳо ул шўх.

Кийиб курта китони сочлари узра ярошиқдур
Келодур бирсари боқиб фаоли маҳлиқо ул шўх.

Билолмас ишқи қадрини ситам кўп еткурур ҳар кун
Ибо бирла ишоратни қилурди жо-бажо ул шўх.

Тамоми бош-аёғи хўрбдур ўзга ярошукда,
Билиб бўлмас анинг зиндони ишқ ичра фано ул шўх.

Кўриб чоҳи занохдонин ҳамиша банди зиндонман,
Анинг пероҳанин кўзга қилурдим тўтиё ул шўх.

Бу Миср ичра қаҳатлиқда жамолидин берур неъмат,
Висоли Юсуфин Бонуга кўргазди худо ул шўх.

СЕНИНГ ИШҚИНГДИН, Э ДИЛБАР

Сенинг ишқингдин, э дилбар, қилурмен ҳар замон сад
дод.
Чидалмай дарди ҳажрингдин қилурмен дод деб фарёд.

Қолиб ишқинг жафосидин муҳаббат тоғини кавлаб
Чопиб боғиға ғамнинг тешасини йиғлади Фарҳод.

Қолиб ишқинг аро ҳайрон биёбонлар аро Мажнун,
Қадингдин ўргилай Мажнун мени ҳам қилгай эрдинг
ёд.

Мени дардинг адо қилди, ажални қувладим қочти,
Ўлумумға яқин, кел эмди сен, эй кўзлари жаллод.

Аё золим сифат маҳваш, менга ҳеч келмади раҳминг
Мени қатлим учун олдинг қўлингға ханжари фулод.

Сенинг ошиқларинг кўпдур баҳосиз бебаҳо бўлма,
Пучак пулға баҳо бўлди неча пайғамбарий авлод.

Муҳаббат лаззатин Бону Зулайҳо мисридин сўрди,
Бўлурманму, аё дўстлар, бу ишқ зиндонидин озод.

ФАЛАК ОЗОРИДИН САД ДОД

Менга маккори золим макр этиб юз шевада гўллаб,
Бериб минг ваъдани қилмас вафо, айёردин сад дод.

Бошимга ёғдурур борони ғамни ёзу қиш тинмай,
Кўруб кажликни дедим мен фалак озоридин сад дод.

Оғиз оша етушканда бурунни тегдуруб тоша,
Анга қул бўлдим, э дўстлар, жаҳон маккоридан сад
дод.

Вафо тоғини кавладим бошимга текдуруб теша,
Қилибдур пора-пора золими хунхордин сад дод.

Висоли бокамолидин айирмоқ қасдини кўзлар,
Ёқиб рашк ўтининг ишқ эллара ағёридин сад дод.

Бу ғам гирдобидан фориг бўллоймай кўз ёшим оқти,
Деди Бону амон бермас менга ҳар кордин сад дод.

БҮЛДИ ДИЛ ХУНОБЛАР

Бу фалак кажравлигинин бӯлди дил хуноблар,
Ашкборимдин тўкилгай коса-коса облар.

Зулми агёра чидалмай ишқ майини нўш этиб,
Кунда-кунда хун ютиб, бағрим тўла зардоблар.

Фурқату ғам бир сари, ишқнинг балоси бир сари,
Жон қутулмас иккисидин бас бўлиб бетоблар.

Шарҳи дилни арз этарға дардмандон топмадим,
Сабру тоқат қолмади, кетти кўзумдин хоблар.

Муддаойинг не, санам, қилдинг ситам уст-устина,
Юргузуб ҳукмингни ҳардам қулдуғинг иштоблар.

Офтоби ғамда қолдим, қил бошимға соя бахт,
Толеи шумум синиқдур, синди дурри ноблар.

Муштари, Миррих ситоранг сувға тушди, Бонуё,
Кўз ёшинг дарё бўлиб тортти сени гирдоблар.

ЖОНФИЗО СЎЗЛАР

Юрак зардобидан доим қилибон ҳасрато сўзлар,
Битиб ашъорлар доим, ҳамиша жонфизо сўзлар.

Бу дунё қорибориға таним тоқат қилолмайдур,
Тополмай, лаҳза ором, қилиб вовайлато сўзлар-

Ки мен олудаи ғамда, не қайғурмен, аё дўстлар,
Қуюб жоним, эзиб бағрим, забоним муддао сўзлар.

Юрагим қон бўлуб оқти, десам ҳеч ким хабар олмас,
Тилармен ушбу кунларда ато бирлан ано сўзлар.

Ҳамма ғамдин ўлум дарди ёмондур, э дилосолар,
Шикаста дил бўлуб ҳардам ки бир сўзни яно сўзлар.

Ўлум қилди ғариб, мунглуғ атои офтобим йўқ,
Бўлуб онларни ёдида қилуб ҳардам дуо сўзлар.

Баложў-у, ситамкашлар аро оворасидурман,
Қалам, қоғозга ғам айтсам ҳама олам менго сўзлар.

Дедилар: «Не бало бўлди, сенга бу сўзни сўзларсен?»
Бу сўзларни деган-чун менга ёру ошно сўзлар.

Сўзим меодини билмас шикамсер, дил бутун мардум,
Тегар ўқ ҳар қаёндин ушбу мискин дил аро сўзлар.

Ҳама эл етти мақсуда, етолмай йўлда қолганмен,
Ғам илкида бир ожизи ғариби бенаво сўзлар.

Тушиб бошимға бу савдо пароканда сўз айтурмен,
Бу Бонуға на бўлди деб менга халқи худо сўзлар.

УНУТМАСМЕН СЕНИ ҶАРГИЗ

Танимда токи жоним бор унутмасмен сени ҷаргиз,
Хаёлингга кетурмагил, демасмен ўзгани ҷаргиз.

Ётубдур остонангда сенинг ҷажри фироқингда,
Бу ёткон кимдирур деб келмадинг бир сўргали
ҷаргиз.

Жафоу жабри кўп солдинг, аё э раҳми йўқ золим,
Юбормадинг хаёлинг итларини кўрғали ҷаргиз.

Агар бир васл уйида ой юзунг шамъини ёндурсанг,
Рақиби рўсияҳлар қўймади ёндургани ҷаргиз.

Кўйингда ёстаниб нобуд бўлса хок-пойингда,
Висолимни талаб қилган демайдурсан мени ҷаргиз.

ҲЕЧ КИШИ МЕНДЕК

Ҳеч киши мендек жаҳонни айшидин безор эмас,
Интизорлик тортмоқ учун доимо тайёр эмас.

Ишқи савдоси кўнгулда, ўзга ғам йўқ дилда ҳеч,
Ҳеч киши бағри менигдек доимо афғор эмас.

Орзуйи васли бирла беҳуду хомушмен,
Ҳеч кишин васлин тополмай толиби дийдор эмас.

Даҳр доғидин юрогим таҳ-батаҳ қон боғлади.
Ҳеч киши мендек юроги даста-даста хор эмас.

Ҳар кеча тонг отгуча оҳу фиғоним ғулғадур,
Булбули бечора афғони букун бекор эмас.

Гулшани мақсуд андин сабзу хуррам бўлмағай,
Ким баҳор абри масаллик дийдаси хунбор эмас.

Боргоҳи кибриёга ул қачон даркордур,
Ишқи бирла қон ютуб, дарди била бемор эмас.

Ишқ давосин қилур тонг отгуча ғафлаттадур
Ошиқ эрмас ул киши дарди била бедор эмас.

Орзуйи васли бирла рўзу шаб бемор ўлуб,
Ғусса бирла қон ютуб, бағри анинг зангор эмас.

Остонида ётиб дарди билан хоксор ўлиб,
Ошиқи дилхасталар ўлса кўйида ор эмас,

Бонуё ҳар субҳидам оҳинг худоға туҳфа элт,
Қулки беҳизмат келибдур, хўжаға даркор эмас.

Э КҰНГУЛ

Э кўнгул, йиглаб мени қилғил бу оламдин халос,
Мен ғариб бечорани айла бул ғамдин халос.

Бўлди кун-кундин забун ҳолим давоси ҳам қийин,
Қил табиби дилбарим дардимни марҳамдин халос.

Чиқма ёрим кечалар ағёр таънидур ямон,
Гоҳ чиқсанг бўлғай эрдинг оҳи ноламдин халос.

Йиғламоқдин хун бўлуб оқти кўзимдин жолалар,
Сарвиқад майл айласа мужгонларим намдин халос.

Чархи нилипўш ўзига ҳамранг эткандур мени,
Деди Бону бўлмағай ул моҳи тобондин халос.

ДИЛБАРИ НОДОНҒА АРЗ

Беадад, беҳад қилай ҳоли дилим султонға арз,
Ҳол сўрмас қадр билмас дилбари нодонға арз.

Ҳолатим бад, ҳасратим беҳад, фиғоним билмаган,
Ишқ тахти узра турган маржъи шоҳонға арз.

Сайрамоқ, сўз сўзламоқ, ошиқлиғим ул гулғадур,
Булбули ошифта бўлдум кўп деюб жононға арз.

Ишқидин ҳасрат очай деб ахтарурмен дардиманд
Ёри дардин торта-торта юзлари сўлғонға арз.

Арзи додим билмадинг, жонимни билмай қийнадинг,
Билмасанг мен билганимни айлайин хоҳонға арз.

Сатқан дардинг бўлойин менга қасдинг на эди?
Айладим кўп ҳасратингни ёдида туққонға арз.

Арз этар Бону кими кўрса жудолиғ дардидин,
Кунда юз минг ҳоли дилни айтадур билғонға арз.

Э С А Б О

Э сабо, бориб дегил ул ёри жононимға арз,
Салтанат тахти уза давлатли султонимға арз.

Демади бир лойиқоти сўзни кўнглим олғали,
Борсангиз айтинг ўшал ақлин йўқолғонимға арз.

Кетмади хобу хаёлимдан нетай бир дам йироқ,
Назми ашъорини ҳар кун тилға солғонимға арз.

Назми таҳрир айладим, боди сабоға сўзладим,
Меҳрибоним, маҳвашим қадримни билғонимға арз.

Тонг саҳар бориб сабо олдида арзим айласам,
Бир-бир англаб сўзларимни тинглаб олғонимға арз.

Дарда тўлдум, ғамдин ўлдум, билмади, ёд этмади,
Бориб айтинг демади ошуфта бўлғонимға арз.

Ул рақибни рўсияҳларнинг дилини боғлағон,
Ҳол сўрмас, қадр билмас аҳди ёлғонимға арз.

Очу зору ташналар ётқон Язиди ишқ аро
Қарбало даштида гулгундек бўёлғонимға арз.

Шум рақибларни қилур ҳар кун туман минг шодмон.
Демади васлимни излаб йўлда қоғонимға арз.

Неча кун бўлди назар солмас мени кўздин солиб,
Риштаи ишқини узган меҳри ёлғонимға арз.

Бонуий бечораи чун абри найсон йиғлағон,
Кўзларини косаси қон ёшга тўлғонимға арз.

Х А Т

Умрим ўтти, кеча-кундуз айладим беҳуда хат,
Ёр билмайдур, анинг-чун ёзмишам бир тўда хат.

Умр нақлини юбордим минсиб илкимдин дариг,
Билмаян суду зиён ғафлат билан олуда хат.

Ҳоли зоримдин ёзиб кўп руқъа таҳрир айладим,
Кўз қаросию қалам киприк ёзиб бир мўда хат.

Ёстаниб кўйида йиғлаб ёттиму топмай нишон,
Топмадим юрдум сўроғлаб бўлди то фарсуда хат.

Қай куни севдим ани кўйида пинҳон йиғладим,
Шодлиғ йўқтур менга, ёдим анга қайғуда хат.

Не бало ҳуру паридур ақлин олди жумлани,
Бонуйи бечора қилгай ҳар куни беҳуда хат.

НОЗ ИЛА ЖОНОН ЎЗГА НАВЪ

Келди бул кун қошима ноз ила жонон ўзга навъ
Қомати раъноси чун сарви хуромон ўзга навъ.

Айдим: — Э жоним, қадам қўй дийда гирёним уза,
Хуш келибдурсен, дедим, тахти Сулаймон ўзга навъ.

Деди: — Ҳолинг сўрғали келдим биёбонлар кезиб,
Қолмади менда пушаймон, ишда армон ўзга навъ.

Қумридек нолишда эрдим орзуйи васлида,
Тўтий дилхасталарға шакарстон ўзга навъ.

Гул юзи, гунча даҳонини кўрай деб бир баҳор,
Булбули ошуфтаға боғ ила бўстон ўзга навъ.

На билур бедард одам дардмандон қадрини,
Ошиқи бечораларға оҳу афғон ўзга навъ.

Кулди айди: — Сўрғали келдим нечукдур ҳолатинг,
Дардима айлаб шифо, дардимға дармон ўзга навъ.

Айдим: — Э жоним тасадуқдур сенга, э бовафо,
Пойигардинг топмадим излаб биёбон ўзга навъ.

Одами бирдур, биродар, демағил одамсифат
Бонуйи бечорасига ёри жонон ўзга навъ.

КУЮБ БҮЛҒОН АДОДУР БУЛ

Нечук билмассан, эй ёрим, куюб бўлгон адодур бул,
Сўроғингни солиб мисли эшикларда гадодур бул.

Юракда кўпдур армоним, куюб кул бўлди тан-жоним,
Нега ҳолимни сўрмассан, куйингда бир жафодур бул.

Муродим гул юзинг кўрсам, жамолинг шаъмиға ёнсам,
Ғаминг хобидин уйғонсам, сенга бир мубталодур бул.

Куйинг ҳукмига қул бўлсам, куюб ҳажрингда кул
Фироқинг тиғида сўлған, йўлингда зериподур бул.

Ғамингдин ҳеч ҳуши йўқтур, киши бирла иши йўқтир,
Қилиб хилватнишинлик халқи оламдин фанодур бул.

Тасаддуқ қоматинг бўлсам, изингни кўзима сурсам,
Сени бир кўрсаму ўлсам мунингдек муддаодур бул.

Ғаҳи сўзлаб, ғаҳи бўзлаб билинглар тоқатим тоқдур,
Муҳаббат ҳасратида соҳиби жуди хатодур бул.

Хумор олудалик бирла билолмас бору йўқ қадрин,
Жаҳсонни лаззатини билмаган бир бенаводур бул.

Бўлуб фикру хаёлида ўшал ёри дил оромин
Кечиб юз айшу роҳатдан бу Бону мосиводур бул.

СЕНИНГ ИШҚИНГДА, Э ДИЛБАР

Сенинг ишқингда, э дилбар, деюрман бош олиб кетсам,
Муҳаббат дафтаридин бўйнима ёзиб солиб кетсам.

Гаҳи ҳиммат қилурмен ё ётай бир ғорда оғушта,
Гаҳи ўз-ўзима дермен, кел эй тан, йўқолиб кетсам.

Худоё, дод-дод айлай, келиб кетгунча дунёга,
Маломат қонида сурх ложувардек бўёлиб кетсам.

Қўлимда бир пул аҳвол йўқ, саховат бобини очсам,
Сабоҳ маҳшарда йиғлармен жаҳонда уёлиб кетсам.

Ва ё бир яхши ёронни топиб олдида ўлгунча
Кеча-кундуз қилиб хизмат қани бир баҳр олиб кетсам.

Тополмасмен ки бир кучлик забардаст пири комилни,
Мададгорим бўлурлар деб ул эрга инониб кетсам.

Деди Бону, кел эй оқил, югурма ҳар қаю йўлга
Мукамал этагин ушлаб, йўллаб ҳам суёлиб кетсам.

ҲЕЧ ҚАЙСИ ИНСОН ҲАМ

Мени кўрган кунимни кўрмасун ҳеч қайси инсон ҳам,
Кўруб ҳолимга раҳм айлар тамоми номусулмон ҳам.

Қима мен меҳрибон бўлуб анга зарф айладим дил-жон,
Менга номеҳрибон бўлди тамоми ёри жонон ҳам.

Кўринг беголеимни айланур каж бу жаҳон чархи,
Менга қолғонда беодил тамоми бегу султон ҳам.

Қими кўрсам суюб жону дилимдин парвариш эттим
Менга раҳм этмади инсон ичинда ҳеч мусулмон ҳам.

Менингдек бормукин асло вафо излаб жафо кўргон,
Умрни зое ўткарган менингдек борму нодон ҳам.

Тасаддуқ зоти покингдин, менга эмдики сен яхши
Тополмай изласам мен ахтарурда Чину хоқон ҳам.

Жаҳонда турғонимга юз туман бисёр ташвишмен.
Ғаминг хат бирла ёз Бону, узатма сўзни ҳар ён ҳам.

ШОҲИ ЭРАМ ҚЎЗҒОЛМАСУН

Арзани пинҳони чек шоҳи Эрам қўзғолмасун,
Шоҳи одили Араб бирла Ажам қўзғолмасун.

Лутфу эҳсон эшигин очиб бу гирёни сори
Ҳасратимдан қон ютиб у бокарам қўзғолмасун.

Оҳ десам оҳимни дуди етти иқлимни тутар,
Наърани оҳиста чек лавҳи қалам қўзғолмасун.

Ғамли қуллар дудли оҳи етти кўкни тебратур,
Нолаи зорим била байтул ҳарам қўзғолмасун.

Майфурушо, косаи пурмай тутиб ҳушёр бўл,
Текса оҳим шиддатидин жоми Ҷам қўзғолмасун.

Булбуло, кўп нола қилма, нолаи зоримни кўр,
Чиқса бағримдин шарар сендин алам қўзғолмасун.

Қумриё, ҳу-ҳу қилиб болу парингни ўртама,
Ўт тегиб дил ёнса ёруғликда шамъ қўзғолмасун.

Юсуфо, ўн бир оғодин гинаварлик тут ниҳон,
Фурқату дарду алам бирла ситам қўзғолмасун.

Мажнуно, Лайлини излаб чўлни маскан тутмадинг,
Лак-лаку чумчуқ уво бошингда ҳам қўзғолмасун.

Сақла ғурбат расму русмин бу риёдин ёзма панд,
Бонувё, чоки гирибон дам-бадам қўзғолмасун.

БУ ҒАМГИНЛИКДА, Э ДҮСТЛАР

Бу ғамгинликда, эй дўстлар, чиқиб тоғларда ҳу қил-
сам,
Юрубман дарбадар ҳар кимни кўрсам гуфтугу қилсам.

Ҳамеша йиғлаю йиғла гирибон чок-чок ўлди,
Саҳарларда ётолмай кўз ёшим бирла вузу қилсам,

Кўнгил доим баҳор ўлғай ёғар кўксимга найсонлар,
Уларни ёдима олиб мудом кўксимни сув қилсам.

Бало ўқи ёғилса ҳар замон халқу халойиққа,
Жаҳонда ҳар бало бўлса ўзумни рўбарў қилсам.

Жаҳон ғурбатлари бирла юрогим без-без ўлди,
Қилолмай чораю тадбир кўзим ёшини жў қилсам.

Кўнгилда орзулар кўп дилим зангор боғлабдур,
Ўқуб истиғфор-истиғфор гунаҳ чиркини шў қилсам.

Деди Бону қачон тавба қиларсен эмди умр ўтти,
Кетубдур қувватим, етмас, гуноҳ гардин руфу қилсам.

МЕНИ ДОД ИЛА БЕДОДИМ

Мени дод ила бедодим ўшал жонона билгайму,
Тун оқшом ичра раҳм айлаб тараҳҳум бирла келгайму.

Чиқарға жон азизим соати муҳлатдурур билсанг,
Бориб айтинг ўшал ёрға унинг қадди эгулгайму.

Анинг дардида йиғлай-йиғлаю кўксим сувға тўлмиш,
Висолиға насиб бўлсам кўзум ёши йиғилгайму.

Бориб аҳволи шарҳимдин ёзиб бир-бир баён этса,
Муборак боргоҳида менинг шарҳим ёзилгайму.

Ёзолмай шарҳи дардимни юрак ғам-ғуссаға тўлди,
Ўшал ёри табиб билса мариз дардим эрилгайму.

Тараҳҳум бирла кўз солса, мариз дардимни ёр билса,
Очилгай боби ул раҳмат бошим узра ёғилгайму.

Бу Бону ҳолиға раҳм этмади ул бағри тош дилбар,
Кўзимдан оққан дарёга ки тош бағри эзилгайму.

ДИЛДА ДАРДИМ КИМ БИЛУР

Дилда дардим ким билур зоҳирда изҳор ўлмаса,
Ҳамдамим мунис рафиқ олдимда тайёр ўлмаса.

Даъвий айлар ишқ ишини беҳабарлик бирла кас,
Ишқ лазат бермагай ёри ситамкор ўлмаса.

Кори ишқ соз айлаёлмас айшу ишрат бирла кас,
Дилбари хор ўлгуси ошиқки беор ўлмаса.

Ор этар бўлсанг, аё дил, орзуманд ўлмағил
Дарди шойиъ бўлгуси ошиқки айёр ўлмаса.

Ҳар киши осойиш ила истаёлмас мақсадин,
Ушбу йўлда юра олмас касби қиммор ўлмаса.

Дилда дардинг, рўйи зардинг сақла пинҳон Бонуё,
Дил куюб, бағрим ёнар жонон хабардор ўлмаса.

Қ И З Л А Р

Менга шогирд бўлубсизлар, неча қиммат баҳо қизлар,
Бари бир-биридан ортуқ, фаросатли, расо қизлар.

Саодат ахтари бирлан туғулди яхши соатда,
Тамоми инсу жинсдин ҳам паридин пурҳаё қизлар.

Юзи иссиқ, қади кўҳлук, ибою ҳам ишоратлик,
Сифат аз Қоф то Қоф айласам бўлмас адо қизлар.

Қафас мактаблари ичра эдинглар анису мунис,
Қачон ҳар қайда бўлса, бўлмангиз ноошно қизлар.

Батан аввораю бир хоксору банди зиндонман,
Ғарибу бенаводурман, қилай сизни дуо қизлар.

Дуо мандан олур файзу футуҳ, албатта-албатта,
Мисоли андалибу тўтидек ширин наво қизлар.

Бу қизлар беш-олтидур, аввалги мактабимдиндур;
Анисим, мунисим, жоним, қадрдон дилрабо қизлар.

Отингизни тутиб бир-бир байту ашъорлар айтсам:
Бибисолиҳа, Шарифанисо, Тўфанисо қизлар.

Яна Шодмонбиби, Биби Фотима ихлослар айлаб
Биби Маълум, Сабоҳат, Талҳа — Бонуга ано қизлар.

Бу қизлар хушназокатдур, камлик, ўксус кўрмасин
асло.
Масалдур, мазлум ожизни дуоси мустажо қизлар,

Булар фазлу камолини деган бирла адо бўлмас,
Ибою ҳам ишоратлик, адаблик порсо қизлар.

Муносиб бир-бирига қадди қомат, феълу афъоли,
Парирўю суманбўю мунтахаб нозик адо қизлар.

Ғаниматдур силарга яхши сўзлар, яхши ниятлар,
Ки ғофил бўлмай олғайсиз биотиндан дуо қизлар.

Қачон фони аро бормен дегум сизни аё дилбанд,
Фаромуш айламасман, дилда доим муддао қизлар.

Сизларга эътиқодин рост айлаб сўзини айтди,
Келиб беш кун туриб кетди жаҳондин Бонуё қизлар.

РАЙҲОН

Бу кун мен сўз очиб наътингни қилдим, ибтидо райҳон.
Сифат аз Қоф то Қоф айласам бўлмас адо райҳон.

Қулоғингни тутиб тинглаб эшитгил, тилга сўз келди,
Хаёлим шоҳи оламдур, ўзим бир бенаво райҳон.

Анинг таърифини юз тил билан айтсам адо бўлмас,
Дарахтлар барги қоғоз ўлса, дарёлар сиё райҳон.

Анинг бўйидин ўлганларни имони олур баҳра,
Агар ранжур бўлсанг, истагил жонга шифо райҳон.

Билинг дўстлар, ани кўрганда жаннатни нишонидур,
Қилойин васфини мен, эй биродарлар, санго райҳон.

Кўкартинглар ани ҳар қайда бўлса, сабззор айлаб,
Кўкарган жойини фаҳм айладим гулшан саро райҳон.

Биёбон, бўстон ичра туман хил гул яротибдур,
Барини орасида билинглар кимё райҳон.

Тамом озодалар кўрса, қулоқ, дасторига санчиб,
Жамики яхшилар ўраб қилурлар тўтиё райҳон.

Олиб бир неча шохидин, қилинг ишқ аҳлига тухфа,
Мисоли ошиқу маъшуқ эрур оқу қаро райҳон.

Кўринг сайри тамошо айлаюб бир дастасин бураб,
Ва лекин ишқ дардига билинг бўлмас даво райҳон.

Менинг қабрим уза тухмин баҳор албатта сепгайсиз,
Салом деб бош кўтаргай, жигарлар, ошно райҳон.

Сўзимга бовар этгайсиз, васият айладим сизга,
Жигарлар, нури дийдамлар, бўлубман мубтало райҳон.

Бу Бону қайси тил бирлан сенинг наътинг баён этсун?
Бари ақл ила идрокимни билдурди менго райҳон.

БУЗАР МАҲШАРНИ БОНУ...

Сенга мен дил бериб бўлдим туну кун оҳ деб ношод,
Санам ҳажрингда қилгайман бу ўтган умримни барбод.

Чиқарға жон яқин бўлди рақиблардин ҳазар эттинг,
Умр нахлин суфортирсанг на бўлғай қомати шамшод?

Ишимдур юз туман мушкул, мени ёрдан бўлак билмас
Қийин бўлди менинг ҳолим, аё эй ёр, сендин дод.

Фалак чархинг бузилсин, мен ғариб бошида чўрул-
динг,
Менга ҳар важҳа зулм эттинг нетой жониммудур фў-
лод?

Ҳамма эл орзусига етиб бисёр шод ўлди,
Мени вайрона кўнглум бу жаҳонда бўлмади обод...

Ку бу дўн илкида тутқун қафасда тўтидур жоним,
Қиёмат ийд бўлганда бўлурман «Оҳ!» деб овод...

Борурмен дод деб ул кун яқо йиртиб бўёб қоним,
Жамолинга бўлуб восил, ўшал бўлғой эдим мен шод.

Ушал кунда, менинг куйганларимдан сен эмасму деб
Умидим кўпдур ул соат мени адлинг билан қил ёд.

Агар адлингда олмай, куйган элни куйдирар бўлсанг,
Бузар маҳшарни Бону қичқирурда дод деб бедод!..

ЯШАСИН ТАБАССУМ

ЮРАГИМИЗГА ЯҚИН ТУЙҒУЛАР

Сиз, Зулфияни биласиз, албатта. Мабодо билмасангиз, мен уни тавсиф қилишга тайёрман. У — ўрта ёшли, рисоладаги бир аёл: «Ўзбекистон хотин-қизлари» журнаlining редактори; республикамизнинг атоқли жамоат арбоби ва забардаст шоира. Жамоат фаолияти Зулфиядан кўп вақт талаб қилади. Бинобарин, аксари редакцияга келиб: «Зулфияхоним қаердалар?» деб сўрасангиз:

— Зулфия — Ҳиндистонда; Зулфия — Мисрда; Зулфия — Коломбода; Зулфия — Москвада; Зулфия — областларда; Зулфия — колхозларда, — каби жавобларни эшитасиз.

Гарчи Зулфия жамоат ишлари билан кўпинча бошқа жойларда юрса ҳам, у қалбан мудом сиз билан бизнинг орамизда. Шунинг учун шоира сиз билан бизни кўзда тутиб, ўзининг танланган шеърлар тўпламига «Юрагимга яқин кишилар» деб ном қўйган. Истасангиз, мен Зулфиянинг «Юрагимга яқин кишилар»и ҳақида ўз мулоҳазаларимни сизга баён қилиб бераман.

Шоиралик Зулфия учун касб эмас, фазилатдир. Унинг шеърларида зўрма-зўракилик йўқ. Аксинча, уларда табиийлик, равонлик ва мусиқийлик барқ уриб туради. Шоира ҳаётни кузатиб, мушоҳада этиб, унинг латофатидан завқ-шавққа тўлмагунча, ўз созига жўр бўларли оҳанг топиб, қалби гул-гул очилмагунча шеър ёзмайди. Мана шу сабрлилик, мана шу талабчанлик Зулфия шеърларига борган сари кўпроқ зарифлик ва латифлик бахш этмоқда.

«Юрагимга яқин кишилар» тўпламига кирган шеърлар мазмун жиҳатдан икки қарама-қарши қутбга ўхшайди: бир томонда давримизнинг муаззам симфонияси, иккинчи томонда жудолик ва унинг аламситамлари... Қалб қони билан ёзилган сўнмас шеъринг гулдасталар...

Кўриниб турибдики, Зулфия гоҳ куйлаб, гоҳ йиғлаб кўнглини бўшатишга мажбур эди. Ҳар икки ҳолатда ҳам шеър айтиш зарурияти туғилган эди. Зулфия шеърларидаги табиийликнинг асли омили мана шу.

Зулфия давримиз тарбиялаган пешқадам зиёлиларнинг бири; давр ўзининг бу ажойиб қизи билан фахрланса арзийди. Зулфия эса, даврдан не тил билан миннатдорлик қилишни билмайди:

Юртим харитаси — менинг юрагим,
Энг узоқ бурчи ҳам таниш ва яқин.
Муқаддас — гавҳардай сақлайман унда
Икки юз миллионли халқ муҳаббатин!
Узоқ Шарқ,

Сахалин,

Бокуда юриб,

Кўраман энг яқин қадрдон дўстни.
Билмайман:

Бу совет кишиларисиз

Қайдин олар эдим қалбимга ўтти!

Зулфиянинг «Партиям, сенга салом!» шеърида соддалик ва самимийликдан пайдо бўлган ажиб бир пафос бор. Шоира дабдабали, болохонадор таъбирлардан қочиб, ўзбек аёлларига хос содда тилда партияга муножаат қилиб, миннатдорлик изҳор этади:

Тарихдан сўзламаймиз,

Ким эдигу, бўлдик ким.

Ўзбекнинг қизларини

Қуёшга тутган сенсан.

Зулматнинг оғир тошин,

Елкамиздан ирғитиб,

Заҳил жамолимизни

Мангу ёритган сенсан!

Зулфияни поэтик бир сиймо сифатида бирор шоиримиз билан таққослаб бўлмайди. Унинг тили, услуби, фикр тарзи ва уни ифодалашида ўзига хослик барала сезилиб туради. Агар биров, Зулфия шоира сифатида кимга ўхшайди, дегундек бўлса, ўзига ўхшайди, деб жавоб бериш мумкин. Бу ўзига хослик унинг ҳар бир шеърида «манман» деб туради. Мисол учун «Нур» шеърини олиб кўрайлик. Уқувчи дастлаб бу шеърни бирор электростанция қурилиши муносабати билан ёзилган, одатдаги, календарь шеърлардан деб ўйлаши ҳам мумкин. Биринчи бандини ўқидим, иккинчисини ўқидим, учинчи бандни бошладим... Электростанция йўқ. Лекин равшан нур бор. Бу нур шу қадар равшанки, кўз олдинда «поёни йўқ яқин-йироқни» кўрсатиб туради. Бу нур шу қадар равшанки:

Тунда ҳам бир нурли шеър ёзиш мумкин.

Ажабо, бу қандай нур? Бу — Ленин башарият қалбига ёқиб кетган нур; бу — эрк, озодлик нури; бу — бахт-саодат нури. У нур сизда, менда, ҳамма заҳматкашлар қалбида. Зулфиянинг ҳар байтида ўша нур порлаб турибди.

Буни Ленин нури дейсизми, ленинча шуур дейсизми, ихтиёр сизда. Зулфия буни «Нур» деб атабди ва нур билан тўла шеър ёзибдики, бу шеър ижодчиси олқишга сазовордир.

«Рашк» ва «Мушоира» — Зулфия ижодининг гултожидир. Мен ожиз мунаққид не тил билан бу гўзалликни сизга баён этайин? «Рашк»ни ўқиркан, танқидчинигина эмас, ҳар қандай шоирнинг ҳам маълум маънода Зулфияга рашки келади. Нега менда шундай истеъдод йўқ? Нега биз бу тутқич бермас туйғуларни овлай олмаймиз? Ажабо, дарёнинг мавжларида шу қадар латофат, шу қадар назокат борми? Биз ҳам дарё бўйида ўтирганмиз, биз ҳам унга маҳлиё бўлиб боққанмиз... Нега, нечун у бизга индамай оқиб ўтди-ю, Зулфия унга нигоҳ ташлаганда, Сир сирларини оча кетди?

Ултурибман дарё бўйида,
Юрагимда рашк билан ҳавас.
Дарё оқиб борар... қўйнида
Қуёш нури, баҳорги нафас.
Йўқ, рашкимни келтирган бумас!
Чунки мен ҳам халқ денгизида,

Баҳор нафасин ҳам сезаман.
Дарё оқиб ётар изида
Мен истасам жаҳон кезаман.
Лим-лим сувдан узолмайман кўз.
Тўлқинларда тирик ҳаяжон.
Қуёш миллион ва миллион юлдуз
Бўлиб унга сочилган маржон...
Тепасида учар гала қуш,
Арғимчоғин дарёга солиб.
Тоғ еллари уриб ўтар тўш,
Салқинидан шаҳарга олиб.
Йўқ, рашкимни қўзғатган бумас!
Ишқ ва ҳижрон оловларидан
Омон чиққан қайноқ дилим бор.
Мен қуёшли эл фарзандиман.
Бахтлиманки, ёниқ нафас ёр.
Йўқ, рашкимни қўзғатган бумас!
Нигоҳ кетар тўлқинлар билан,
Соҳилларга суқ билан қараб.
Қўлда кетмон, бир чол дарёдан
Боғига сув очади яйраб.
Кумуш сочдай ёзилар сув ҳам,
Қуйилади тупроқ қўйнига.
Менинг қалбим рашк бўлиб шу дам
Осилади сувнинг бўйнига.
Ҳовуч-ҳовуч ичади қизча,
Сероб бўлиб кетар ташна лаб.
Шеърим ўқиб бир ҳовуч сувча
Баҳра олармикан бирон қалб?—
Шу рашк мени қийнар бу нафас!..

Тўпори сўзлар билан таъриф-тавсиф қилиб, шеърнинг поэтик ҳароратига халал етказиш хавфи бор эди. Бинобарин, сизнинг нафосат ҳиссингиз билан ўйнашиб ўтирмай, «Рашк» шеърини тўла кўчирдим. Энди бақамти муҳокама қилишимиз мумкин.

Кўриб турибсизки, «Рашк» — дарё бўйида ўтирган-да кишида пайдо бўладиган гўзал, романтик лавҳалар тасвири билан тўла. Бу гўзал лавҳаларнинг ҳар бири кишида ҳавас, рашк уйғотади. Лекин шоира:

«Йўқ, рашкимни қўзғатган бумас!» — деб ҳаммасини рад этади. Сиз энтикиб ўқишда давом этасиз. Шоира рашк сўзига бошқа маъно берган. Бу билан

рашк сўзи янги, ижтимоий мазмун касб этган. Лекин бу мазмун шеърнинг охирги мисраларигача сиздан яшириниб келади. Ниҳоят охирги банднинг охирги мисраларини ўқийсиз:

Шеърим ўқиб бир ҳовуч сувча
Баҳра олармикан бирон қалб?—
Шу рашк мени қийнар бу нафас!..

Агар Зулфия рассом бўлиб, «Рашк» шеъридаги гўзалликни полотнога туширса, санъатшунослар уни моҳир пейзажчи деб атар эдилар ва сиз ҳам бу фикрни маъқуллар эдингиз. Бу жиҳат анча равшан бўлгани учун мен талқинга муқтож бошқа масалага тўхтамоқчиман:

Шеърим ўқиб бир ҳовуч сувча
Баҳра олармикан бирон қалб?

Нега «бир ҳовуч сувча?»

Мана бу ерда андак муҳокамага эҳтиёж бор:

Сув — ҳаёт демак. Бу — асрлар имтиҳонидан ўтган бир ҳақиқат. Демак, сув — жон, сув — нон, йигит-қизлар қаҳқаҳаси — сув, булбулларнинг чаҳчаҳи — сув!..

Шеър-чи? Унинг ҳаёт манбаи — сувга қандай муносабати бор?

Ҳаёт — фақат жисмоний мавжудиётдан иборат эмас, унинг маънавий томони ҳам бор. Кишининг жисмоний камолоти учун сув қанчалик аҳамиятга эга бўлса, маънавий камолоти учун шеърнинг шунчалик аҳамияти бор. Мана шу жиҳатга ишора қилиб, Бирма шоири Тан Тин «Ҳаёт нима?» шеърида жумладан бундай дейди:

Ҳаётнинг ўзи нима?
Гўзал, нодир поэма.
Уни ўқинг, қардошлар!

Демак, шоира Зулфиядаги рашкнинг томирлари жуда чуқур. У шеърининг тақдири ҳақида ташвишда. Шеър устида ишлаб ўтказган уйқусиз кечаларим беҳуда эмасмикин, деб фикрга толган. Ёлғиз «Рашк» шеъ-

рида эмас, бошқа шеърларида ҳам шоира шу хусусда ўйлайди:

Заводда,
колхозда,
давлат бошида
Менинг юрагимга яқин кишилар,
Бахтиёр бўлардим
Шеърларим билан
Шу дўстлар қалбига киролсам агар...

Меҳрибон она ҳамиша ўз фарзанди тақдири ҳақида ўйлагандек, Зулфия ҳам мудом шеърларининг тақдири ҳақида ўйга толади. Менинг фикримча, Зулфия аллақачон дўстлар қалбига кирган. Бир ҳовуч сув ташналаб кишиларга қанча роҳат берса, унинг шеърлари маънавий чанқоқ кишиларга шундай роҳат бағишлайди. Бу муваффақиятдан тасалли топса бўлади.

Зулфиянинг «Мушоира» шеъри ғоят юқори савияда ёзилган.

Аmmo мен, шу шеър ҳақида тафсилотга киришдан аввал шу хусусда бир изоҳ бериб ўтишга мажбурият сезаман.

«Мушоира» — бизнинг тасаввуримизда икки шоирнинг ёхуд бир шоир ва бир шоиранинг рўбарў туриб, бир мавзуда шеър айтишидан иборатдир. Масалан, Фазлий билан Маҳзунанинг мушоирасини олиб кўрайлик:

Ф а з л и й:

Юз офарин сўзингга лубби лубоб кўрмай,
Арзи жамол этарму ойна об кўрмай?

М а ҳ з у н а:

Кимдин чиқар бу сўзлар, бағрин кабоб кўрмай?
Ганж ўлмагай муяссар ҳолин хароб кўрмай.

Ўзбек классик шоирлари бизга мушоиранинг шундай намуналарини қолдирганлар. Мана шу маънодаги мушоирани ҳамма саводли кишилар тушунадилар. Ҳиндистонда эса, мушоира — турли шоирлар тўпла-

ниб, ўз шеърларини ўқийдиган адабий мусобақа экан. Зулфиянинг шеъри мана шу ҳиндча мушоиранинг тасвири бўлиб, бизнинг кенг ўқувчилар оммаси англаган мушоирага асло ўхшамайди. Бинобарин, ўқувчилар тараддудга тушиб, бу қандай мушоира бўлди, деган мазмунда хат ёзган бўлишлари мумкин.

Нима бўлганда ҳам «Мушоира» — Зулфия ижодининг чўққиси, лирик поэзиямизнинг безагидир: «Мушоира» — илҳом парисига бағишланган жўшқин мадҳиядир. «Рашк» ва «Мушоира» шеърлари майдонга чиққач, ўқувчилар оммаси ҳам, адабиёт аҳллари ҳам Зулфияга алоҳида эътибор билан қарай бошладилар. Бу шеърлар гўё Зулфиянинг шоиралик истеъдодини кўрсатувчи етуклик аттестатидай қабул қилинди. Зулфия, «Мушоира» шеъри билан, лирик поэзиямиз қасрига янги, равшан қандиллар ёқиб киргандай бўлди. Мазмуннинг теранлиги, ҳис-ҳаяжонларнинг ранг-баранглиги, бадийий ғояларнинг равшан ифодаланиши, ҳар хил миллий кайфиятнинг ўзига хос рангларида асқ этиши — «Мушоира» шеърининг асосий фазилатидир.

«Мушоира»дек баркамол шеърни ўқиганда, қалбингда пайдо бўладиган нозик, эзгу туйғуларни оддий сўз билан ифода этиб бўлмайди, тўғриси, мен бунинг кафилини ололмайман. Лекин сизни бу эзгу ҳислардан бебаҳра қолдирмаслик учун «Мушоира»нинг сўнги мисраларини такрорлашга тайёрман:

Ҳаёт гўзаллиги шеърятининг
Ёниқ нафасига тўлсин бу жаҳон.
Хавфдан халос бўлган башариятнинг
Қўшиғин тўқисин озод, тинч инсон.
Даврамиз меҳрга тўлиқ бир олам,
Дўстлар бари жам,
Қуюқ мушоира этади давом,
Келингиз сиз ҳам!

«Юрагимга яқин кишилар» тўпламининг бир боби «Ишқинг билан яшайман» деб аталади. Бу бобга Зулфиянинг ўз ҳаёт йўлдоши — шоир Ҳамид Олимжон вафоти муносабати билан ёзган шеърлари киритилган. Биз юқорида: «Юрагимга яқин кишилар» тўпламига кирган шеърлар мазмун жиҳатдан, икки қарама-қарши қутбга ўхшайди: бир томонда давримизнинг муаз-

зам симфонияси, иккинчи томонда... жудолик ва унинг алам-ситамлари...» деганда, шоиранинг мана шу бобдаги шеърларини кўзда тутган эдик.

Бу шеърлар бири биридан гўзал, бири биридан латиф ва зарифроқ. Бу шеърлар — ошиқ ва маъшуқлар орасидаги вафо ва садоқат нашидалари... Бироқ, абадий фироқ, машъум бир зарурият уларни мунг билан тўлдирган. Мен уларни йиғлаб туриб ўқидим. Бу — дўстим Ҳамид Олимжон вафоти муносабати билан иккинчи дафъа йиғлашим.

Зотан шоира:

Кўз очгани қўймайди алам,
Бошим қўйсам куйдирар болиш.
Юпатолмас китоб ва қалам,
Мисраларим кўтарар нолиш...—

деб фарёд қилганда, йиғламай бўладими, ахир? Афсуски, мен бу боб устида ортиқ тафсилотга берила олмайман. Бунга асабларим бардош бермайди. Навоий айтгандай:

Сўнгин нечаким узаттим охир,
Йиғлай-йиғлай тугаттим охир...

Мен сизнинг кўнглингизни вайрон қилиб, суҳбатни тўхтатмоқчи эмасман.

«Зулфиянинг яна қайси шеърлари яхши?» деган савол сизга тинчлик бермай турганини кўриб турибман. Менимча. «Келинчак», «Ватан тонги» шеърлари ҳам лириканинг мумтоз намуналаридир. Бу шеърларда менинг тасвир кучимдан кўпроқ поэзия бор.

Сиз, албатта, ҳозир бу киши танқидга ўтади, деб ўйлаб турибсиз-ку, шундай эмасми?

Йўқ, азизим. Мен бу гал мумтоз шеърларнинг яшин сирларини очиб бермоқчи эдим. Бунга қисман мана ваффақ бўлдимми, йўқми, бу жиҳати мендан кўра сизга аён. Ҳар ҳолда, менинг муддаом: ёмонни қарғаб, кўнгилни ғаш қилишдан кўра, яхшини алқаб сиз билан бақамти қувониш эди.

ЯШАСИН ТАБАССУМ

I

Шайхзода ўзбек совет поэзиясининг етук шоирларидан бири, Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Миртемир, Яшин, Собир Абдулла, Мамарасул Бобоев ва бошқа ижоддош дўстлари билан бақамти шоир Шайхзода ўзбек совет поэзиясини ардоқлаб вояга етказдилар. Бу шоирларнинг ҳар бири ўз тили, ўз услуби ва ўзига хос овозига эгадир. Булар: бир чаманда ўсган турли гулларки, ҳар бирининг ўзига хос хуш бўйи бор.

Шоир Мақсуд Шайхзода 1908 йилда Озарбайжоннинг Оқтош шаҳрида зиёли оиласида дунёга келди. Унинг отаси Маъсумбек ўз замонасининг тараққийпарвар врач бўлиб, медицина илмларидан ташқари, санъат, адабиёт, тарих ва фалсафа илмлари билан қизиқсинарди. Маъсумбекнинг уйи ўша замонда Оқтош шаҳрининг маданий, адабий маркази бўлиб, шаҳарнинг энг илғор зиёлилари унинг уйига йиғилиб санъат, адабиёт, сиёсат ва фалсафадан мунозара ва мубоҳаса қилишарди. Бинобарин, бу адабий муҳит учун Пушкин ва Лермонтов, Шекспир ва Бальзак, Фирдавсий ва Хайём, Низомий ва Навоий асарлари бегона эмас эди.

Бўлажак шоир — ёш Мақсуд бу адабий мунозаралардан кўп баҳра топиб, шоҳ асарларнинг жозибали оҳанги ва сەҳри остида яшади.

Мақсуд 1917 йилда Оқтошдаги «Аҳмадия» номли ибтидоий мактабга киради. Бундан ташқари, уйда махсус муаллимлардан рус ва француз тилини ўрганади. 1921 йилда Бокудаги дорулмуаллиминга киради. Дорилмуаллимин ўша даврда Озарбайжоннинг ягона

педагогика билим юрти бўлиб, республиканинг энг машҳур олимлари, шоир ва адиблари бу дорилмуаллиминда дарс берардилар. Бу билим юртида Озарбайжоннинг жуда кўп олим ва шоирлари таълим ва тарбия олиб, камолотга эришдилар.

Мақсуд Шайхзода мана шу дорилмуаллиминда адабиёт билан чуқур танишиб, ўзининг илк шеърларини шу ерда ёзади. У 1925 йилда дорилмуаллиминни муваффақият билан битириб, Доғистоннинг Дарбанд шаҳрида ибтидоий мактабда муаллимлик қилади. 1927 йилда Доғистоннинг Буйнакск (Темурхон Шўра) шаҳрида таълим-тарбия техникумида ижтимоиёт муаллими бўлиб ишлайди.

Шайхзода 1928 йилда Тошкентга келиб, бу ерда озарбайжонликларнинг Нариманов номидаги мактабда муаллимлик қилади ва тез фурсатда ўзбек тилини ўрганиб, Тошкентда чиқадиган «Шарқ ҳақиқати» газетасида таржимонлик қила бошлайди. Ўз ҳаётининг шу чоқларини эслаб, шоир Шайхзода ҳикоя қилади:

«Ўзбек халқининг меҳмоннавозлиги, мурувватпарварлиги ва олийҳимматлиги мени шу қадар мафтун қилдики, мен Ўзбекистонни иккинчи Ватаним деб, шу ерда қолдим ва ўз тақдиримни ўзбек адабиёти билан боғладим».

1931 йилда «Қизил Ўзбекистон» газетаси Самарқанддан Тошкентга кўчиб келиши билан Шайхзода бу марказий газетанинг адабий ходими ва кейинча адабиёт бўлими мудирини бўлиб ишлайди. Шоирнинг айтишича, у бу даврда шоир Ғафур Ғулом билан дўстлашади, Ғафур Ғулом унинг кўпгина шеърларини таҳрир қилиб, самимий кўмаклашади. Сўнгра Шайхзода «Гулистон» журналида танқид ва китобиёт бўлимига раҳбарлик қилади.

Шайхзода Боку пединститутини программаси асосида сиртдан тайёрланиб, муваффақият билан имтиҳондан ўтади. 1933 йилда Тошкентда аспирантурага кириб, 1935 йилда бунини ҳам тамомлайди ва 1938 йилгача тил-адабиёт институтида илмий ходим бўлиб ишлайди. Филология фанлари кандидати, шоир Шайхзода 1938 йилдан бошлаб Тошкентдаги пединститутда адабиётдан дарс берди. Ҳозир республикамизнинг турли шаҳарларидаги кўпгина адабиёт муаллимлари ва ёш шоирлар Шайхзоданинг шогирдларидир.

Шайхзоданинг адабиёт олими сифатида қилган илмий ишлари ҳам унинг ижодида салмоқли ўрин тутди. Шайхзода ўзбек ва жаҳон классикларининг ижодиёти ҳақида 250 дан ортиқ илмий мақолалар ёзди. Булар орасида Шайхзоданинг «Мерос ва ворислар» сарлавҳали мақолалари ўзбек адабиёти тарихига оид муҳим илмий ишдир. Шайхзоданинг Навоий лирикаси ҳақидаги диссертацияси ҳам бу борада қилинган ишларнинг энг салмоқлиси деса бўлади.

1929 йилда Шайхзода биринчи марта ўзбек тилида «Трактор» сарлавҳали шеър ёзди. 1930 йилда унинг «Ленин» сарлавҳали шеъри матбуотда босилиб чиқди. Шу зайлда озарбайжон йигити Мақсуд чорак аср давомида Ўзбекистоннинг забардаст ва севимли шоири бўлиб қолди.

1933 йилдан эътиборан Шайхзоданинг шеърлари китоб ҳолида нашр этила бошлади. Булар ичида энг муҳимлари:

1. «Ўн шеър», 2. «Ундошларим», 3. «Учинчи китоб», 4. Жумҳурият», 5. «Янги девон», 6. «Жанг ва қўшиқлар», 7. «Кўнгил дейдики...», 8. «Ўн беш йилнинг дафтари», 9. «Юрт шеърлари», 10. «Олқишларим», 11. «Замон торлари», 12. «Созим», 13. «Чорак аср девони» ва бошқалар.

Мақсуд Шайхзода халқимизнинг севимли шоири. Республикамизнинг турли шаҳарларидаги кенг китобхонлар оммаси шоирни эслаб, унга кўплаб хатлар ёзиб турар, адабий-илмий режалари билан яқиндан қизиқар эдилар. Шу холисона мактублардан баъзи бир мисоллар келтирамиз:

«Хурматли Мақсуд ака! Қуёш мени танимайди, лекин нурларидан баҳраманд қилади. Янглишмасам, шоирлар ҳам шундай. Асарларингиздан худди шундай баҳра оламан.

Самарқанд, УзГУ V курс студенти,
10/Х—56 йил.

Раҳмон Султонов».

«Хурматли Мақсуд ака! Сизнинг «Кунлар ва унлар»¹ шеърий тўпламингизни кутамиз. Сизнинг зиёли-

¹ «Кунлар ва унлар» Шайхзоданинг сўнгги йилларда ёзган шеърлар тўпламининг номи бўлиб, бу асар ёзувчилар союзида муҳокама этилгани матбуотда эълон қилинган эди. Бу хат шу муносабат билан ёзилган. Лекин «Кунлар ва унлар» алоҳида китоб қилинмай, «Чорак аср девони»га қўшиб нашр қилинди.

лар съездидаги нутқингизни зўр ҳаяжон билан ўқидик... Биз сиздан Навоий ҳақида ёзган «Гениал шоир» китобингиз каби Турди, Бобир ва Машраб ҳақида монография кутмоқдамиз.

Самимий салом билан Камол Тожимуродов.
Қорақалпоғистон, Шоббоз район тўлиқсиз
ўрта мактаб ўқитувчиси.

Сурхондарё областининг Денов районида Ш. Ёдгоров деган чўпон йигит мол боқиб юрган чоғида Шайхзоданинг «Ўн беш йилнинг дафтари» номли шеърлар тўпламини топиб олиб, шу билан шеърга — шоирга муҳаббат қўйиб, доим газетадан Шайхзоданинг асарларини қидириб юрганини, шоирнинг «Фарҳодга хат» шеърини ёдлаб олганини ҳикоя қилгач, ёзади:

«Мен сизнинг «Муҳаммад тўпчи», Қуёш», «Ой ва қиз», «Навоий», «Буюк Октябрга» каби балладаларингизни, «Оқсоқол» номли портрет достонингизни, «Женя», «Алвидо», «Искандар Зулқарнайн» сингари эртакларингизни ва «Имзо», «Имзолар», «Юлдузларга бўлдим ҳамсоя...», «Москвани эслаб» ва «Муаллим» каби ажойиб шеърларингизни қайта-қайта ўқиб чиққанман. «Юлдузларга бўлдим ҳамсоя...» шеърингизда:

Парвоз қил шонли юрт,
Қуёшдай баланд,
Тилакни қилайлик қанотга пайванд,

деб содда, рафон ёзгансиз», деб шоирга миннатдорлик қилади.

Яна бир мактубни ўқиб кўрайлик:

«Сизнинг филология факультетига келиб, ўзбек адабиёти тарихидан лекция ўқиган вақтингизни хотирлайман, сизнинг лекциянгиздан чексиз завқ олганман.

...Диплом ишига тема қилиб, ўз истагим билан, сизнинг Улуғ Ватан уруши йилларида ёзган шеърларингизни олдим. Сизнинг таржимаи ҳолингизга оид материаллар тополмай қийналаётирман.

Самарқанд. ЎзГУ IV курс студенти,
31. III. 56 йил.

Шукур Абдурахмонов».

Шайхзоданинг чуқур мазмунли ажойиб шеърларидан қойил қолиб, унга миннатдорлик билдириб хат ёз-

ган китобхонларнинг сон-саногии йўқ. Аммо уларнинг ҳар бирдан мисол келтириб ўтиришга эҳтиёж бўлма-са керак.

II

Биз ўз таҳлилимизни Шайхзоданинг партияга, Ленинга ва тинчликка бағишланган шеърларидан бошлаймиз. Бизнинг бу шеърларга айрим эътибор қилишимизни фақат мавзуларнинг мумтозлиги билангина изоҳлаш унча тўғри бўлмас эди. Биз бу бобларга шунинг учун кўпроқ эътибор бердикки, бу мавзулар қайта-қайта қаламга олинган, бу мавзуларда гоёт улуғ санъаткорлар қалам тебратганлар.

Шарқнинг улуғ файласуф шоири Бедил, мен ҳамма мавзуларда ёзиб битирдим, ажабо, мендан кейинги шоирлар нимани ёзар эканлар, деган эди. Маяковский ҳам Ленин ва партия ҳақида худди шундай савол бериши мумкин эди, лекин у бундай савол бермади, чунки Ленин ва Коммунистик партия гоёт муаззам мавзу, бу асрлар ва ҳамма насллар мавзудир; бу башарият бахти мавзудир.

Шунинг учун ер юзидаги ҳамма миллатларнинг шоирлари бу мавзунини такрор ва такрор қаламга олиб, янги мазмун, янги маънода асарлар яратмоқдалар.

Маълумки, шоир Шайхзода ўзбек адабиётида Маяковскийнинг ҳароратли мухлиси ва талантили шогирдидир. Шайхзоданинг сўнгги асари «Чорак аср девони»да Маяковскийнинг ижобий таъсири бор. Бу таъсир шаклда, ёинки ногаҳоний ташбеҳлар қўлланишда, мавзулар бирлигидагина эмас, мавзуга чуқур, ҳаётий, социал ва фалсафий мазмун бера олишидадир, мавзунинг социал моҳиятини очиб, мазмунни ривожлантириш қобилиятидадир.

«Ленин — офтоб», «Ленин ва ленинчилар», «1870 йил 22 апрель» ва «Башар байрами» сарлавҳали шеърларига эътибор қилингиз. Бу шеърларнинг номидан кўриниб турибдики, уларда инсониятнинг ифтихори улуғ Ленин куйланади.

Маяковский, Лениндай бир доҳийнинг чиқишини ишчилар синфи 200 йил давомида, «биринчи паровик» гилдирагининг садоси чиққандан бери кутарди, деб ўқтирган эди. Шайхзода эса, устозининг бу тезисини

шарҳлаб ривожлантиради, унинг айтишича, Лениннинг туғилишини халқаро миқёсда қўйидаги тоифалаб кутардилар:

Толе ўғайлари ва ўксизлари
Кутиб халоскорин хаёл сурарди.
Кутарди тутқунлар, кутарди қўллар,
Кутарди «Ҳаққим!» деб туллар, йўқсиллар.
Кутарди дастгоҳнинг хор бандалари,
Кутарди тупроқнинг ғамзадалари.
Кутарди Волганинг салдовчилари,
Кутарди Цейлонда фил овчилари.

.
Шарқу Ғарб, Жануб ва Шимол кутарди.
(«1870 йил 22 апрель»)

Шоирнинг уқтиришича, бутун жаҳон ўз халоскори-га мунтазир бўлган бир чоқда, Ленин туғилади, у:

Шундай туғилмишки, ўлимсиз, мангу
Фасллар,
Насллар
Асрлар, билинг:

Владимир Ленин — абадга тенг у!..

(«1870 йил 22 апрель» шеърдан)

Бу — қаламга олинган мавзуга ижодий яқинлашиш, мазмунни ривожлантириш, мавзунинг ижтимоий илдизларини қидиришнинг яхши намунасидир. Бу мисралар Лениннинг дунёга келиши тарихий зарурият, унинг ғоялари «абадга тенг» эканини тасдиқлашдир. Бу тарихий шахс ҳақида марксистик таълимотнинг поэтик ифодасидир.

Шайхзоданинг гўзал бир истиораси билан айтганда, «Кундузларнинг даҳоси» — Ленин ҳамиша унинг кўз ўнгида туради, шоир бу мавзуни қайта-қайта қаламга олиб, унинг халқдек содда, ҳаётдек сермазмун моҳиятини очишга ҳаракат қилади. Жисман ўлган Лениннинг сафларимиз олдида машъал бўлиб ёғду сочиши шоирнинг ҳаёт ва мамот ҳақида ўйга солиб қўяди, шоир Лениннинг ҳаёт ришталари узилганига ишонмайди, «шунқор кўзлари» юмилганидан афсусланса ҳам, ундан нур олиб эллар кўзи очилгани, «барҳаёт юриб, тирикларга зеҳн ва нафас» бағишлагани

шоирга тасалли беради. Шайхзоданинг Ленин ҳақидаги фикрларини жамлаб, содда қилиб айтганда, Лениннинг халққа бағишланган ҳаёти халқлар ҳаётидек боқий ва мангудир — «абадга тенгдир».

Яхшиси «Ленин — офтоб» шеърідан бир неча мисраларни ўқиб кўрайлик:

«Ленин ўлган» —

Ўлганмикин?

— Йўқ, ўлган эмас.

— Уни ўлган деб бўлурми,

Барҳаёт юриб,

Тирикларга

Бағишласа

Зеҳн ва нафас?

Гарчи унинг шунқор кўзи юмуқ ётади,

Аммо Ленин эллар кўзин очган абадий.

Шайхзоданинг «Ленин ва ленинчилар» шеъри ҳақиқатда ҳам ғолибона Ленин идеялари тантанасини ва Ленин ҳаёти мангулигининг реалистик қасидасидир. Шоир «1870 йил 22 апрель», «Ленин — офтоб» шеърларида баён этилган фикрларни ривожлантириб, Ленин идеяларини ва Ленинни совет воқелигидан қидира бошлайди. Шундай қилиб, Шайхзода барҳаёт Ленинни кишиларнинг ишларида, қалбларида, томирида, умрида, доно тадбирида, қизлар табассумида, йигитларнинг виқорида, олим кашфиётида инженер ихтиросида, бастакор куйларида, шоирнинг соғлом ва оҳангдор мисраларида, пионер галстугида, комсомол ғайратида, коммунист матонатида кўради. Хуллас, шоир бадий умумлаштириш воситаси билан ҳаракатдаги ленинизмни куйлайди.

Биз, шоир «1870 йил 22 апрель» шеърида ленинизмнинг халқро аҳамиятига ишора қилиб ўтганини кўрган эдик. «Башар байрами» (Судан қиссаси) шеъри ленинизмнинг халқро моҳиятини очишга бағишланган. «Минг бир кеча»нинг изтиробларини бошдан кечирган араб дунёсининг «минг бир кундуз»нинг ўлмас достонини ижод этиш ниятида. Бундай улғу ижод учун илҳомни «равшан уфқлар»дан қидирадилар. Ана шунда, араб фаллоҳи Ленинга назар солади ва Ленин

сиймосида башариятнинг бахтини кўриб, қувонч билан Шайхзодага ҳикоя қилади:

Дўстим, бизни кундузга йўл бошлади у,
Кундузларнинг даҳоси яшайди мангу.

Шайхзода шеърларида Ленин ва партия бир бутунни ташкил этади. Шунинг учун биз ленинизмнинг ижодий тараққиётини партиямизнинг йўл-йўриқларида, унинг халқ учун ғамхўрлигида, коллектив донишмандлигида кўриб турамыз.

Шоир болалигидан бошлаб ҳамма кузатишларига яқун ясаб:

Дунёмизнинг тонг яллигин гўдаклик чоғи,
Олқишлаган авлод эдим, дилга эрк битдим,
Қуллик бандин кесганида ҳақнинг пичоғи,
«Л» ҳарфини ўрганмасдан «Ленин» эшитдим,
Зеҳнларга идрок берди: «Нурга бор!» дея
Асримизнинг етакчиси пўлат партия,—

деб реал ҳақиқатни кўйлайди.

Бизнинг асримиз жуда сергак ва ҳушёр аср; «равшан уфқлар» ҳар бир кимсанинг ўрнини аниқ кўрсатиб туради. Халқимиз улуғ Ленин партиясининг раҳбарлиги остида мўъжизалар яратиб, шахдам қадамлар билан олға бораётган бир пайтда, қўл қовуштириб туриш, курашлардан қўрқиниш беҳаёлик бўлур эди. Шоир Шайхзода бу муаззам халқ ҳаракатида ўзига муносиб жой ва унвон топган:

Коммунистча қадам ташлар улуғвор халқим,
Гражданман — партиянинг содиқ солдати...с

Шайхзода партиямизнинг жаҳон сиёсатида зўр ижобий таъсир кўрсатган XX съездида бир неча шеър ва рубойлар бағишлади. «Партия бизники, биз партияники» шеъри шулар жумласидандир. Менинг фикримча, бу шеърдан мурод: партия билан халқнинг, халқ билан партиянинг бирлигини, яхлитлигини тасдиқлаш. Шунинг учун шеърдаги таъбирлар, ўхшатишлар, хуллас, ҳамма тасвирлаш воситалари содда, халқонадир. «Коммунизмни ишга кийинтириш, созда куйлаш», XX

съездни «мўлликнинг тегирмончиси» деб аташ, мана шулар ҳаммаси бадий соддаликнинг яхши намунасидир.

Партия XX съезди томонидан тасдиқ этилган олтинчи беш йиллик план — бу маъмурчилик, фаровонлик, мўл-кўллик ва ободончиликнинг улуғвор режаларидир. Шоир ҳаёл кўзлари билан бу муаззам планларни ҳозирданоқ моддий борлиққа айлантириб, уларни бутун салобати билан кўриб завққа тўлади, фахрланади:

Ҳаётдай севимли вазмин планлар,
Заводлар,
Колхозлар,
Тўйлар,
Ўланлар,
Ҳали тузилгуси совхозлар борки,
Бу съезд номига қўйилар оти:
Туғилгуси ўғил ва қизлар борки,
Планда ғамланган бахти, ҳаёти.
Уларни биламан,
Балки кўраман,
Ҳозирдан куйлайман шунга кўра ман,
Йил тўлмас, ой бўлса бир кам ўн икки,
Баримиз бир яхлит, биз партияники.
Беш йиллик китобда бари мунаққаш,
Юрт бахтин ўйлайди партия яккаш...
Авжда офтобимиз,
Соат — ўн икки!
Партия бизники, биз партияники!

Шоирнинг бу содда, самимий ва гўзал мисраларида совет халқининг ўз жонажон партиясига бўлган комил ишончи ўз ифодасини топган. Бу шеърда қуруқ, баландпарвоз гаплар йўқ, бу ерда халқ ўзининг содда тилида гапирмоқда, ростдан ҳам:

Йил тўлмас, ой бўлса бир кам ўн икки,
Баримиз бир яхлит, биз партияники!

Шундай қилиб, шоир Шайхзода ихлос ва муҳаббат билан қайта-қайта қаламга олган Ленин ва партия мавзунини ўзига хос тоза ранглар билан чиза олган ва уни умумхалқ хори учун ажойиб куйга солганким, мана

шунинг ўзиёқ янги тўпламнинг чеҳрасини очиб, салмоғини оширади.

Тўпламнинг анча қисмини шоирнинг тинчлик ҳақидаги қўшиқлари ташкил этади. Тинчлик — асримизнинг шисридир. Тилшунослар, сўз асл маъносини гапда топади, дейдилар. Лекин «тинчлик» сўзи том маъносини XX асрда топди, бу сўзнинг тўла маъносини асримиз белгилади. Хиросима вайроналаридан маъсум гўдаклар ва қарияларнинг янчилган, кўмирга айланган мурдалари йиғиштириб олинмай, юз минглаб мажруҳларнинг оҳу зори ҳали тинмай туриб «жаҳон қон савдоғари» яна инсоният тақдирига, унинг илму урфонига таҳдид қила бошлади. Инсон закосининг нодир ихтиролари: атом энергиясини ва реактив самолётларни ўз ижодкорига қарши қўйиш — мислсиз қабоҳат, йиртқичларга намуна бўлишдир. Шунинг учун ижодий меҳнат билан машғул совет халқи бир оғиздан: «Мир — мир!» дея наъра тортди. Бизга ҳамовоз бўлиб, дунёнинг ҳамма тилларида шу шиор янграй бошлади.

Ер юзидаги барча прогрессив ёзувчилар тинчликни мадҳ қилиб шеърлар, дostonлар, қиссалар ва романлар ёза бошладилар. Ўзбек совет ёзувчилари ҳам бу муқаддас халқлар ҳаракатига катта ҳисса қўшдилар.

Бизнинг вазифамиз — такрор ва такрор қаламга олинган бу мавзуда Шайхзоданинг ўзига хос овозини белгилашдир. Зотан, шеърнинг афзаллиги фикрнинг тозаллиги, шаклнинг гўзаллиги билан белгиланади.

Биз юқорида қайд қилиб ўтгандек, асримиз «тинчлик» сўзига янги, тўла маъно бағишлади. Уруш жаҳаннамани кўз ўнгимизга келтирсак, тинчлик бизга халоскордек туюлади, эзгу ниятларнинг жамулжами маъносини ифода қилади. Шунинг учун Шайхзода шеърларида инсон ҳаётидаги фаровонлик, осойишталик, бахт, иззат, ҳурмат, севги, кулги — ҳаммаси тинчликнинг маънодоши бўлиб келади. Ҳаётнинг ғурури ҳам тинчлик, ҳузури ҳам тинчликдир. Тинчлик Шайхзода шеърларида бадий умумлаштиришнинг гўзал намунасини топган.

«Севги ва тинчлик» шеърида, тинчлик сўзи маънавий тушунчадан моддий борлиққа айланади, у кўз билан кўриш, қўл билан ушлаш ва қулоқ билан эшитиш мумкин бўлган нарсалар ҳолатида гавдаланади.

Агар бу шеърни эркинроқ шарҳ қилинса, тинчлик:

оналар алласида, йигит-қизлар ялласида, ошиқларнинг сурур тўла кўзларида, нотиқнинг оташин сўзларида, хирмон баракасида, инженер ихтиросида... намоён бўлади.

Қуйидаги ҳолатга эътибор қилингиз: тинчлик... ҳамма шоду хуррам. Лирик қаҳрамон маҳбубаси билан масъуд онлар нашъасини сурмоқда, лирик бир кайфият... Чуқур мазмунли, дилкаш суҳбат бошланади.

Биласанми, бўса нима?

У — сўзсиз ғазал;

Баъзан сукут — баландпарвоз ваъдадан афзал.

Бу мисраларни яхши дейиш — қуёш равшан дегандек оддий ҳақиқатни айтишдир. Буларнинг яхшилигини ўқувчи ўзи ҳам билади. Лекин биз «бўса — сўзсиз ғазал» экани ҳали эшитилмаган аъло таъбир, мумтоз истиора, гўзал бир ҳикоя эканини айрим кўрсатиб ўтмоқчимиз.

Дарҳақиқат, дилдор бўсаси сермазмун ғазалдай ошиқ руҳига қанот боғлайди. Шоир Шайхзоданинг ҳассос қалби бу нозик руҳий ҳолатни жуда яхши кашф этган.

III

Ўзбекистоннинг етук шоирлари ижоди ҳақида сўз бораркан, уларнинг уруш йиллари мобайнида ёзган ажойиб шеърлари хусусида тўлқинланмай, ҳаяжонланмай сўзлаш мумкин эмас. Биз бу тўғрида «Уйғун лирикаси ҳақида мулоҳазалар» сарлавҳали мақоламизда ҳам бир қадар тўхтаб ўтган, шоирнинг ватанпарварона, жанговар шеърларидаги чуқур мазмунни очишга уриниб кўрган, Уйғун ижодининг ўша давридаги маҳсулига юксак баҳо берган эдик¹.

Шоирларимиздан Ғафур Ғуллом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Миртемир, Зулфия, Шайхзода ва бошқаларнинг Улуғ Ватан уруши йилларида ёзган асарларини синчиклаб текшириб, уларни шу шоирларнинг урушгача ва урушдан кейинги асарлари билан муқояса қилганда, беихтиёр, ўзбек совет поэзиясининг кўпгина

¹ «Совет Ўзбекистони маданияти», 1956 йил 7 март сонисида.

мумтоз намуналари шу уруш оловлари ичида яратилган, дегинг келади.

Ажабо, бунинг сабаби нима?

Меним фикримча, бунинг асосий сабаби шоирларимизнинг халқ билан чамбарчас боғланишида, ўз тақдирларини халқ тақдири билан бир деб англашларида, азиз Ватанимизга бўлган бепоеъ муҳаббатларида, Коммунистик партияга ва Совет ҳукуматига бўлган комил ишончларида ва ниҳоят совет зиёлиларининг коммунистик руҳда тарбияланган етук кишилар бўлишидадир. Шоирларимизда шу сифатлар, шу хислатлар бўлмаганда, улар бундай теран мазмунли, бу қадар бадиий юксак, бунчалик оташин шеърлар ярата олмас эдилар. Улуғ Ватан уруши йилларидаги шеърларнинг юксак бадиий савияси — шоирларимизнинг ғоявий жиҳатдан камол топганларини кўрсатадики, бу билан фахрлансак арзийди.

Улуғ Ватан уруши йилларидаги шеърлар шоирларимизнинг юрак қони билан, етим қолган гўдакларнинг, есир қолган аёлларнинг, жигаргўшасидан жуда бўлган меҳрибон ота-оналарнинг кўз ёшлари билан ёзилган эди. Бу даврдаги шеърлар халқнинг оҳу зори, алами, нафрати, интиқом истаги, инсонларнинг озодликка бўлган табиий майллари ифодаси эди. Бу шеърлар окопларда, завод-фабрикаларда, колхоз-совхоз далаларида, ҳар хил идора ва муассасаларда, ўқув юртларида, мажлисларда, митингларда ва саҳналарда такрор ва такрор ўқилиб, жангчиларга руҳ, шижоат, ишчи-деҳқонларга ғайрат ва ҳиммат бағишлади. Бутун халқни жангга сафарбар қилди. Шеър ҳам маънавий, ҳам моддий кучга айланди.

Шоир Шайхзода ўзбек совет адабиётида мана шундай ватанпарварона, оташин шеърларни жуда кўп яратган шоирларнинг биридир. Шоирнинг «Ўн беш йилнинг дафтари»¹ номли китобининг ярмидан кўпи Улуғ Ватан уруши йиллари мобайнида ёзилган жўшқин, жанговар шеърлардир. Тоза ташбеҳлар, ўткир киноялар, нафис истиоралар билан тўлган бу шеърларда лирик қаҳрамон донишманд файласуф сиймосида намоён бўлиб, содда, бадиий ва ҳаётий мисоллар билан бу қонли ва

¹ «Ўн беш йилнинг дафтари» китобидаги кўп шеърлар «Чорак аср девони»га киритилган.

муқаддас жаннинг сабаб ва моҳиятини порлоқ ифо-
далаб беради.

Агар шоир «Кураш нечун?» шеърида курашимиз-
нинг мазмун ва моҳиятини очиб, халқни сафарбарлик-
ка чақирган бўлса, ўша йилнинг июлида ёзган бошқа
бир шеърида курашнинг мантиқий оқибати ҳақида
аниқ башорат берган эди. Мана шу шеърдан бир неча
мисра:

Уч минг йил кечикиб келган одамхўр,
У ҳалок бўлажак бенишон, бегўр.
Албатта, Берлинда суд бўлғусидир,
Тарихнинг ҳукми ҳам ўқилғусидир.
Ҳукм қатъий бўлур, шикоят йўқ.
Дарранда кўксига кифоя бир ўқ.¹

(«Берлинда суд бўлғуси» шеърдан)

Шайхзоданинг «Жангномалар»и ҳаммаси ҳам гў-
зал, лекин булар орасида «Йўқ, мен ўлган эмасман!»

¹ Бир кун уйда ёлғиз қолиб, Шайхзоданинг «Ун беш йилнинг
дафтари»дан уруш йилларида ёзилган шеърларини ўқиб турга-
нимда, республикада хизмат кўрсатган артист Абдулҳақ Норбо-
ев кириб келди. Қўлимдаги китобни кўриб, Шайхзоданинг уруш
йилларидаги жанговар шеърлари хусусида ўз хотираларини бун-
дай ҳикоя қилди:

— 1943 йилда санъат ишлари бошқармаси мени бир сайёр
труппа билан Фарғона водийсига юборди. Менинг репертуарларим
шоирларимизнинг жанговар шеърларидан иборат бўлиб, Шайхзо-
данинг «Кураш нечун?» «Берлинда суд бўлғуси» шеърлари шу-
лар жумласидан эди. Шаҳрихон, Асака, Андижон, Балиқчи ва На-
манган саҳналарида «Кураш нечун?», «Берлинда суд бўлғуси»
шеърларини ўқиб берганимда, томошабинлар мени зўр олқишлар
билан қарши олиб, қайта-қайта шу шеърларни ўқиб беришимни
сўрар эдилар. Мен томоша залига қараб, одамларнинг юзларида,
кўзларида душманга қарши тугён урган муқаддас ўч ва нафрат
ҳисларини барала кўрардим. Эсимда бор:

Албатта, Берлинда суд бўлғусидир,
Тарихнинг ҳукми ҳам ўқилғусидир.
Ҳукм қатъий бўлур, шикоят йўқ,
Дарранда кўксига кифоя бир ўқ!

мисраларини ўқиганимда залдан: «Тўғри! Тўғри! Тўғри» деган,
садолар чиқарди.

шеъри фашизмга қарши курашиб ҳалок бўлган совет жангчиларига қўйилган муҳташам ва мустаҳкам адабий ҳайкалдир.

Маълумки, 1943 йилда кўп оилаларга қора хат келиб, фарзандларидан жудо бўлган ота-оналар, тул қолган келинчаклар, етим қолган гўдаклар қора-мотам либосига ўралган эдилар. Бу ғамзадаларга тасалли бера оладиган, ҳаёт ҳақидаги тушунчани бадийий, фалсафий умумлаштириб, олижаноб ғояларнинг ўлмаслигини ва бу ғоя йўлида ҳалок бўлган кишиларнинг маънан мангу яшайжакларини идрок этиб, халқни бунга ишонтира оладиган бир донишмандга эҳтиёж туғилган эди, бу ўша давр ҳаётининг талаби эди. Мана шу талабга «лаббай» деб жавоб берган шоирларнинг бири — Шайхзода эди.

Бу гал лирик қаҳрамон қурол ушлаб жангга чиққан шинелдаги файласуф сифатида фронтдан садо беради. Бу жасур, фидокор жангчининг ҳар бир хатти-ҳаракати оқилона, унинг муҳокамаларида халқ донишмандлиги, ҳаётнинг маъносини талқин этишда фалсафий теранлик кўзга ташланиб туради. Шу ажойиб шеърдан бир неча мисраларни ўқиб ўтайлик:

Йўқ, мен ўлган эмасман! Йўқ, мен ўлган эмасман,
Умрим буюк пиёла, ҳали тўлган эмасман,
Мен яшайман оламда, экиб қўйган даламда,
Дами синмас қиличда, учи ўчмас қаламда;
Агар боғлар гулласа, демак боғбон ўлмапти,
Агар чироғ порласа, ҳа... чароғбон ўлмапти,
Агар қанот қоқилса, демак шунқор ўлмапти,
Агар ғазал ёзилса, демакки ёр ўлмапти.
Ширилласа агар сув, демак мироб ўлмапти,
Агар бўлса китобхон, демак китоб ўлмапти.
Агар қўнса нурлари, демак қуёш яшайди,
Душман боши эзилса, демакки тош яшайди.
Қизил байроқ яшаркан, азиз Ватан яшайди,
Модомики номим бор, демакки тан яшайди,
Ғоя ўлмас билинглар, ҳаёт сўнмас, билинглар,
Эркинларнинг ватани, эркин бўлмас, билинглар,
Ҳаёт эмас бир танда, ҳаёт бутун ватанда,
Овозимни эшитиб, менадан қўрқди Азроил,
Азроиллар чўчиса, мен яшайман юзлаб йил.

IV

Шоир Шайхзода бадий ижоддан ташқари, бадий таржима билан ҳам муттасил шуғулланиб келади. Унинг бу борадаги хизматлари ҳам шоёни таҳсиндир. Шайхзода таржима учун жаҳон классикларининг шоҳ асарларини танлади. Бу енгил вазифа эмас. Классик бир асарнинг шеърий таржимаси — ўша шоир билан рақобат қилиб, ўз она тилинда классик асар яратиш демакдир. Бу ижоднинг қийин, лекин шарафли йўлидир. Шайхзода ўзининг гўзал шеърлари билан ўзбек китобхонларига қанча эстетик завқ бағишлаган бўлса, таржималари билан бундан кам иш қилмади.

Классик асарлар таржимаси шоирлик истеъдодидан ташқари таржимондан кўп билим талаб этади. Шайхзодада бу фазилатларнинг ҳаммаси мавжуд. Шунинг учун ҳам Шайхзода таржимасида классик асарлар жозибали ва улугвор жаранглайди. Масалан, машҳур немис шоири Гётенинг «Ҳижрат — кўчиш» шеърининг таржимасини кўрайлик:

Бузилди ғарб, жануб ва шимол,
Тахту тожлар бўлди поймол!
Сен йироққа,
 кун чиқарга бор!
Унда қўшиқ, севги бор, май бор.
У табаррук ҳавони шимир
Ва бошлагин янгидан умр....

Ехуд, ҳинд шоири Валлатхолнинг «Интизор» шеърининг олинг:

Чор атрофни босиб тутун — дуд,
Фазоларни қоплади булут,
Ўлка бўйлаб юраман ўзим,
Фақат зулмат кўради кўзим.

Мана шу зайлда муваффақият билан шоир Шайхзода қуйидаги шоҳ асарларни шеърий таржима қилиб берди: Шекспирдан — «Гамлет», «Ромео ва Жульетта», Байрондан — «Чайлд Гарольд», Пушкиндан — «Мис чавандоз» ва лирик шеърлар, Лермонтовдан — «Кавказ асири», «Икки асира» ва кўп лирик шеърлар,

Тарас Шевченкодан — «Кавказ» достони, «Гайдамаклар»дан парча, Некрасовдан — лирик шеърлар, Маяковскийдан — «Владимир Ильич Ленин», «Жуда соз» дostonлари ва шеърлар.

Булардан ташқари, рус совет шоири Сурков, Миср шоири Муҳаммад Камол, Озарбайжон шоири Самад Вурғун, арман шоири Исаакян, грузин шоирларидан Шота Руставели, Чавчавадзе, турк шоири Нозим Ҳикмат шеърларини ўзбек китобхонлари Шайхзода таржимасида ўқидиларки, бу шоирнинг ўзбек адабиёти ва маданиятини юксалтириш борасидаги катта хизматидир.

V

Шоир Шайхзоданинг яхши бир хислати шундаки, у адабий меросимизга чуқур эҳтиром билан қараб, шарқ адабиётининг кекса жанрларига янги мазмун бериб, ўзбек совет адабиётини рубоий жанри билан бойитди... Бундан ташқари, бизнинг адабиётимизда кўрилмаган янги — баллада жанрини ўзбек адабиётига олиб кирган новатор шоир ҳам Шайхзода бўлди. Шоирнинг 1930 йилда ёзган «Навоий» балладаси бу жанрда ёзилган энг гўзал асарлардан биридир.

Рубоий бадиий образли тафаккурнинг энг сиқиқ, энг ихчам шаклидир. Тўрт мисрадан иборат ҳар хил шеър рубоий бўла бермайди. Рубоий — чуқур мазмун, тугалланган фикрларнинг афористик ифода қилиш жанридир. Гарчи рубоий жанри жуда қадим замонлардан буён маълум бўлса-да, бу жанрга жаҳоний шуҳрат берган шоир материалист файласуф Умар Хайём бўлди.

Рубоий ўзбек адабиётида Лутфий, Навоий, ва Бобир ижодида туюқ жанри билан бир қаторда ривож ва равнақ топди.

Рубоий поэзиянинг энг камол топган жанридир. Шунинг учун эрон адабиётшунослари, бизнинг шоирларимиз шеърни тўрт мисра билан тугаллашга эришганлар, деб фахрланадилар. Мана шу қисқа, сермазмун, мукамал асарлар жанри — рубоийни ўзбек совет адабиётига шоир Шайхзода олиб кирди.

Тўғри, Шайхзоданинг ҳамма рубоийларини ҳам муваффақиятли деб бўлмайди, лекин унинг шундай сер-

мазмун, ҳикматли рубойлари ҳам борки, улар ростдан ҳам хайёмонадир. Масалан:

«Кўклам» деб аталган у сўлим ғазал,
«Ўлкам»га оҳангдош бўлгани гўзал,
Ҳар сафар чечаклар уқтирар бизга:
Баҳорга меҳнатдан тож қўйсак афзал.

«Кўклам» сўзини истиора йўли билан «Сўлим ғазал»га ўхшатиш, «Баҳорга меҳнатдан тож қўйсак» деб «чечаклар»ни тилга келтириш мана шуларнинг ҳаммаси янги, шу саҳар очилган гулдек тоза ташбеҳлардир.

Бу рубойдан мурод кўкламнинг латофатинигина куйлаш эмас, балки «кўклам» сўзига оҳангдош «ўлкам»нинг навқиронлигига ишора қилиб, элимизнинг жувонбахтлигидан қувонишдир. «Кўклам», «ўлкам»нинг сифати тарзида бутун латофати билан рубойнинг ҳарир либоси вазифасини бажармоқда.

Ёхуд шоирнинг Ленин ҳақида рубойларини кўздан кечирайлик. Юқорида айтиб ўтганимиздек, Шайхзода Ленин мавзуида кўп ва яхши шеърлар ёзган шоирдир. Шир шарқнинг бу кўҳна жанрида шеър ёзар экан, дастлабки рубойисини ўзининг севимли мавзуи Ленинга бағишлайди. Назаримда, Шайхзода Ленин ҳақида шеър ёзганда илҳом париси унга алоҳида илтифот, мурувват ва марҳамат қилади, шоир забардаст санъаткор даражасига кўтарилади:

Нималар мақтади у даҳрий Хайём?
Бошқа бир замона, бошқа бир айём,
Биринчи рубоим Ильичга оид.
У менинг қофиям, илҳомим, дунём.

Кўриниб турибдики, шоир Ленинни куйлаганда, ўзини ғоят даражада дадил ҳис этади, шунинг учун рубойёт доҳиси Хайём билан мунозара қилишдан тап тортмайди, чунки, Ильич мавзуи Шайхзоданинг қофияси, илҳоми, ўз оламидир.

Шу мавзудаги бошқа бир рубойни кўрайлик:

Бугун ҳаёт бўлса давронлар боши,
Олтмишда бўлурди Лениннинг ёши,
Зафарлар ўқирди унга қасида,
Порларди оламнинг тирик қуёши.

Ленинга мотам тутган қиз образига эътибор қилингиз:

— Гўзалим, негадир, кўзингда нам бор?
Бугун лабларингда нозик бир ғам бор?
Дедики: — Шодликка ғубор чўктирган
Тарихий бир мотам, мунгли бир ғам бор.

Бу рубойларнинг гўзаллигини, уларга яширинган чуқур мазмунни китобхонларнинг яхши ҳис эта олишларига ишончимиз комил бўлгани учун, буларни шарҳлаб турмаймиз, зероки, ҳаммага кўриниб турган гўзални гўзал деб мадҳ қилиш — хурмога туз сепиш билан баробардир.

Шайхзода лирик шеърлардан ташқари, ўз қаламини дoston ва драма жанрида ҳам синаб кўрди. «Чорак аср девони»га шоирнинг ўн икки дostonи киритилган. Афсуски, биз бу дostonлар устида тафсилий тўхталмай ўтолмаймиз. Лекин шуни қайд қилиб ўтмоқчимизки, Шайхзода дoston ёзганда воқеанинг устки кўринишига эмас, унинг мазмунига, моҳиятига, ундан келиб чиқадиган мантиқий хулосага, яъни қиссадан чиқадиган ҳиссага алоҳида аҳамият беради. Қаҳрамоннинг жамиятдаги мавқеига, характерига, савиясига қараб бўёқ ва сўз танлайди. Шу жиҳатдан «Оқсоқол» дostonи жуда муваффақиятли чиққан.

Шеърнинг қисқаси яхши бўлгандек, мақоланинг ҳам кичик — мухтасари маъқул. Ҳозир Шайхзоданинг ижоди барқ уриб гуллаган чоғи. «Чорак аср девони»га кирган ҳар бир шеър устида тўхташ имкондан хориж. Бинобарин, биз «Қуёш билан суҳбат», «Кулба», «Ватан», «Уч табассум», «Чароғбонлар», «Тош» каби ажойиб шеърлар ва рубойларни ўқувчиларнинг ўз муҳокамаларига ҳавола қилиб, шоирнинг мумтоз бир мисрасини такрорлаймиз:

Яшасин табассум, йўқолсин йиғи!..

Тошкент, 27.VI. 57 йил

ҚҰНҒИР МАВЖЛАР КУЙЧИСИ

Санъаткор ошиқи соз ватанимда
Кошки, тилга олгулик шоир бўлсам!

(Миртемир)

Азизим Камолиддин! Сизни қийнаган саволлар орамизда узилиб қолган дўстона муносабатларнинг қайта тикланишига сабаб бўлгани учун беҳад мамнунман. Сиз: «Қорақалпоқлик дўстларим шоир Миртемир ижоди ҳақида турли-туман саволлар билан мени кўмиб юбордилар. Ҳайлаб-ҳайлаб сизга мурожаат қилишга аҳд этдим. Шоир Миртемир ижоди ҳақида ўз фикрларингизни ёзиб юборсангиз...» дебсиз.

Жуда соз, дўстим, мен бу илтимосингизни бажону дил бажараман.

Миртемир ҳозир эллик ёшда, у — хушфеъл, дилкаш, меҳрибон, камтар ва хокисор бир одам. Мана, шу фазилатлари учун уни ҳамма — каттаю кичик иззат-ҳурмат қилади.

Миртемирнинг зуваласи шоир. Агар Миртемирда шундай туғма қобилият бўлмаганда, у ўн тўрт-ўн беш ёшидан шеър айтолмас, ўн олти ёшида «Шуълалар қўйнида» каби ажойиб шеърлар тўпламини ижод этолмас эди. Ўзбек адабиётида кам тажриба қилинган сочма шеърлардан иборат «Шуълалар қўйнида» ўша давр адабий ҳаётида жуда зўр ижодий муваффақият бўлиб, Миртемирни бирдан юқори зинага кўтариб қўйди. «Шуълалар қўйнида» майдонга чиққанда мен ҳам Миртемирдек жуда ёш эдим. Мен бу китобни ёш дўстларим даврасида зўр шавқ билан ўқирдим, улар эса жон қулоғи билан тингларди. «Шуълалар» онгимизни ёритар, шу тариқа сафдошларимиз ортар, ёшлигимиз тонгига нур сочар, биз шуълаларни қулоч очиб қучар, ҳаловат кўкларига учардик.

Диққат қилинг, «Шуъла» шеърідан бир парча келтираман:

«Жаҳонни чулғаган қуюқ зулмат — оғир фалокатли қанотларини судраб қочди.

Олис тоғлар орқасидан ўт парчаси алангали чеҳрасини очди, қучоқ-қучоқ ўт сочди.

Уйқу қочди!..

Уйғонди сонсиз ғафлат тутқунлари!

Булутларда қизариш, қуллар кўнглида тошқин...

Шуъла найзалари — қоқ бутоқларда хазон куйчиларининг бағрига қадалди...

Яшириндилар улар ҳам!

Булутлар қаърида аллақандай мудҳиш хаёлга чўмган улуғвор тоғлар, тоғларнинг гўзаллигини ортирувчи кумуш булоқлар, куз еллари олтин сепган увалар, кенг қулочли яйловлар, олтин қирлар — шуъла қучоғида...

Эрк тонги — бу!»¹.

Миртемирнинг ўттиз йиллик ижодий маҳсулини ўз ичига олган «Танланган асарлар»и шоирнинг ўн олти ёшида ёзган «Меҳнат» сарлавҳали сочма шеъри билан бошланади. Шеър ёзилганига ўттиз тўрт йил бўлди. Бу орада мен уни бир неча бор такрор-такрор ўқидим.

Гоҳо менда шундай ҳоллар рўй беради: бирор шеър ёхуд прозаик асарни ўқийман-да, хўш, сен ҳам шундай асар ёза оласанми, деб ўз-ўзимга савол бераман. Кўпинча юрагим: «Ҳа, ёза оласан», деб жавоб қайтаради. Аммо, ўн олти ёшингда сен ҳам «Меҳнат» савиясида шеър ёзишга қодирмидинг, деган сўроқ қаршисида қалбим хомуш, ақлим лол бўлиб қолади...

Нега деб таажжубланманг, Камолиддин. Хотирингиздами, Навоийнинг «Хазойинул маоний»си «Ашрақат» ғазали билан бошланади. Диққат қилган бўлсангиз «Ашрақат» «Хазойинул маоний»нинг лейтмотиви, тўртала девоннинг, уларда ривожлантирилган фикрларнинг жамулжами, бир ғазалга сиғдирилган мухтасар ифодасидир. Мумтоз ва беқиёс бадий асар намунаси.

«Меҳнат» шеъри ҳам Миртемирнинг «Танланган асарлар»ига лейтмотив бўлиб хизмат қилади, китобда-

¹ Миртемир. Танланган асарлар, 11-бет, ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1958 йил.

Бундан кейинги мисоллар ҳам шу китобдан келтирилади.

ги бошқа шеърлар эса «Меҳнат» шеърининг турли рангда, ҳар хил йилда, замон ва маконга қараб ривожлантиришдан иборатдир. Бу асар меҳнатнинг фалсафий талқинидир, озод меҳнат ва ижод ҳақида, инсон закоси ҳақидаги мағрур қўшиқдир.

Қамолиддин, рухсатингиз билан «Меҳнат» шеърдан бир парча бақамти ўқиймиз:

«Меҳнат — шеър, нафосат ва яратувчи...

Бахт-саодат чашмалари оқади меҳнат туфайли,

Ҳақиқат ўз чироқларини ёқади меҳнат туфайли...

Меҳнат!

Мен сени қучай!

Юксакларга учай!..

Шеър сочай!..

Табиатнинг яширин сирларин очай!

Меҳнат!

Ҳаётнинг, борлиқнинг шеърляти — меҳнат!

Юрагим дўсти, ишончим, толеим — сен!

Сен мену, мен сен!

Кел, гавҳар кўзларингдан ўпай —

Чўлларга ҳаёт сепай.

Сенинг қудратинг билан, эркин меҳнат!..

Меҳнат — куч, меҳнат — қудратдир;

Тангрилардан қудратлироқ қудратлидир...

«Шу қадар мағрур, шу қадар буюк...» шеърини моҳият эътибори билан «Меҳнат» шеърининг давоми деса бўлади.

Шарқнинг мутафаккир шоирларидан Мирзо Бедил инсонни улуғлаб: «Ҳазрати инсон» деб атаган эди. Миртемирнинг бу шеъри ана шу «Ҳазрати инсон»нинг заковати, истеъдоди, тафаккур кучи, қудрати, иродаси, ҳашамати, тоқати, шижоати, хуллас, унинг фазилатлари ҳақидаги жўшқин, оташин қасидадир.

«Худди қаршимдаги тоғ-тошларга титроқ солишга, худди шу мағрур қоялардан йўл очишга қодир кучни мақта! Гўзалликларга гўзаллик бағишловчи, бузиб-ахтариб, ағдариб, саодат яратувчи бир қудрат билан мақтан!..

У бўлса — инсондир...»

Сиз Миртемирнинг сочма шеърларини кўриб, илгарика бизда аруз вазнида ёзардилар, сўнгра, бармоқ

вазни миллий вазн даражасига кўтарилди, шундай экан, сочма шеър қаердан пайдо бўлди, деб сўрарсиз.

Бадий ижоднинг бу ўзига хос шакли XIX асрда Ҳиндистон, Арабистон, Россия, Туркия ва Татаристонда кўрина бошлади. Бу мамлакатлар адабиётида сочма шеърнинг улкан арбоблари бор. Ўзбек адабиётида эса, унинг бошловчиси шоир Шокир Сулаймон эди. Шокир Сулаймоннинг «Қўл»и бу шаклдаги пухта асарлардандир.

Миртемирнинг айтишига қараганда, у сочма шеърни Тургенев, Тагор, Маҳмуд Мақсуд, Ёқуб Қадрий, Лолахон Сайфуллина, Шокир Сулаймондан ўрганган. Бу даврда ёлғиз Миртемиргина эмас, бошқа ёш шоирлар ҳам сочма шеърга рағбат кўрगाдилар. Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон ҳам сочма шеърда ўз кучларини синаб кўрганлар. Аммо ўзбек шоирлари орасида ҳеч ким сочма шеърни Миртемирдек кўп ва хўб ёзган эмас. Эҳтимол, сиз, шоир қандай ҳолат ва кайфиятда сочма шеърга мурожаат этади, деб сўрарсиз.

Агар Миртемирнинг қалбида завқ билан шавқ тўлиб-тошса, эзгу ҳислар тугён урса, қаҳру ғазаб, дарду алам борлигини қамраб олса, шундай кезларда асов ҳисларни одатдаги вазн билан ўлчашни истамай, фикр ва туйғу отини бошоломон қўйиб юбориш учун сочма шеърга мурожаат қилади.

Сочма шеър ёзганда ростдан ҳам Миртемир оташзабон шоирга айланади, мисраларидан гўё олов чақнаб туради.

Фақат бир нарсага ачинаман, дўстим. Нега шоирларимиз бу ажойиб анъанани давом эттириб, сочма шеър ёзмайдилар?

Энди диққатингизни шоирнинг бармоқ вазида ёзилган тизма шеърларига жалб қилмоқчиман. Миртемир адабиётга ҳам сочма, ҳам тизма шеърлар устаси сифатида кириб келди. Агар Миртемирнинг сочма шеърлари ҳамлага ҳозирланган шерни, тўлқинланган денгизни, ҳайқирган бўронни эслатса, унинг бармоқ вазида ёзган тизма шеърлари ҳаловатбахш халқ куйларини эслатади. Улар ўзининг равонлиги, майинлиги, ҳисларининг нозиклиги, жозибадорлиги билан ўқувчини мафтун этади.

Ғайратий, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун ва Миртемирлар адабиётга кириб келганда, ўзбек ада-

биётида шоир Чўлпон гегемонлик қиларди. Чўлпон эса моҳият эътибори билан типик маҳаллий буржуа шоири эди. Чўлпон узоқ йиллар давомида Улуғ Октябрь революциясининг моҳиятини тушуна олмади. Узининг зўр шоирлик истеъдодини миллатчилик ғояларини тарғиб қилишга бағишлади. Мана шу даврда, адабиётда, совет позициясида турган шоирлар билан Чўлпон орасида мафкуравий жанг бошланди. Бу жангдан мурод: Чўлпон чиқиб олган адабий тепаликни эгаллаш, уни мафкуравий жиҳатдан қуролсизлантириш эди.

Бизнинг Миртемир мана шу мафкуравий ва адабий жангларнинг энг ёш қатнашчисидир. Бу мафкуравий жангнинг характерини очиш учун Ғайратий, Ғафур Ғулом, Уйғун ва Миртемирнинг Чўлпонга киноя қилиб ёзган шеърларидан баъзи парчаларни келтираман:

Ғайратий

Йўқлик дostonин ҳар замон ўқиб,
Афсоналардан маънолар тўқиб,
Яшаш йўлидан кетмоққа қўрқиб
Оммадан узоқ бўлмасин шоир.¹

Ғафур Ғулом

«Гўзаллик қизларда,
У қора кўзларда,
Соз каби сўзларда»,
Деганлар янглишур.²

Уйғун

Мен кўкларга беркинган
«Малак»ларни билмайман.
Эски, чирик дард билан
Йиглаб юрак тилмайман.³

Миртемир

Қўлимда танбурим куйлаган чоқда
Чидолмай ҳайрат-ла ерга тушсинлар,

¹ Ғайратий. Танланган асарлар, 12-бет. ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти. Тошкент, 1958 йил.

² Ғафур Ғулом. I том, 9-бет, Ўзбекистон ССР Давлат бадий адабиёт нашриёти. Тошкент, 1958 йил.

³ Уйғун. Танланган асарлар, 19-бет. ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1958 йил.

Кўкда завқ излаган дардли булбуллар,
Умидлар достонин сўзлаган чоқда.
Яшнасин, кўкарсин, яйраб ўссинлар
Бу эркин тупроқда қип-қизил гуллар...
Ҳар ёққа таралсин танбурим товши,
Шу чоқда тўхталсин кўзларнинг ёши;
Ташлансин қўллардан қайғулар тоши,
Тугалсин борлиқнинг ҳазин йиғлаши.

Юқорида номлари зикр қилинган ҳамма шоирлар, жумладан, шоир Миртемир ҳам мана шу мафкуравий ва адабий жанрларда чиниқиб камол топдилар.

Миртемир ҳам сочма, ҳам тизма шеърда ўз овози, ўз созига эга шоирдир. У шоир сифатида ҳеч кимга ўхшамагандек, бошқа бирор шоирни Миртемирга қиёс қилиб бўлмайди. Миртемирни бошқалардан бус-бутун ажратиб турадиган ажойиб хислати — унинг халқ ҳаётига яқинлигида, халқнинг ҳис-туйғулари билан яхши ошнолигида, бу ҳисларни созга солганда халқдек содда ва самимий куйлай олишидадир. Халқнинг орзу-умидларидан, ҳис-туйғуларидан воқиф бўлиб туриш — туганмас бойлик, ҳақиқий шоир учун туганмас илҳом манбаидир. Бошқалардан фарқли ўлароқ, Миртемирнинг шоир сифатида қаримаслиги, шеърият чўққиларига кўтарилишининг бош омили ана шу хислатидан деб ўйлайман. Ахир, ўн олти ёшида «Шуълалар қўйнида» жавлон этиб, ҳаммани ҳайратда қолдирган Миртемир — эллик ёшга борганда, «Қорақалпоқ дафтари» билан Нукусдан Москвагача барчани қойил қолдирган экан, бу адабий муваффақиятнинг сарчашмаси — ана шу халқ бахти-да, дўстим.

Миртемирнинг кўп шеърлари халқ оғзаки ижодига шу қадар яқин, шу қадар ҳамоҳангки, уларнинг баъзиларини халқ ашулаларидан фарқ қилиш қийин. Бундай шеърларнинг мазмун ва оҳангига халқ руҳи шу қадар сингдириб юборилганки, бизнинг гўзалликка ташна қалбимиз уларни дарҳол шимириб олади, улар руҳимизга бир онда сингиб кетади. Сиз, мени муболаға қиляпти, деб ўйламанг, азизим. Агар бу гапларимга ишонмасангиз, келинг, қуйидаги парчаларни бақамти ўқиб кўрайлик:

Қўшиқлар, соз қўшиқлар,
Баланд парвоз қўшиқлар,

Оламга ардоқ бўлар,
Жаранг овоз қўшиқлар.
Байроқлар, ол япроқлар,
Тулпор отлар ўйноқлар,
Утар эл ботирлари,
Кишнашар аргумоқлар.

(«Қўшиқлар» шеърдан)

Бу мисолнинг ўзиёқ мени муболаға қилмай, оддий ҳақиқатни сўзлаётганимга далил бўлса-да, мен сизга яна бир неча шеърдан парчалар ўқиб беришни лозим кўраман. Зеро, бир қалдирғоч баҳор қилмагандек, бир мисол ҳам ишонгудек далил бўлмайди.

Миртемир шеърлари самимийлик, соддалик ва оҳангдорликда халқ қўшиқлари билан чатишиб кетган. Шу жиҳатдан қуйидаги парчага диққат қилинг:

Қўзим, сен эркатойсан,
Шўхликда тентак сойсан,
Юлдузлар орасида
Тўлин ой, тўлин ойсан,
Сув усти қора бахмал,
Шуълалар нақши зарҳал,
Ой туққандан яхшироқ
Оқшом сен келган маҳал.
Соҳилларда най чалай,
Куйла, ҳамоҳанг бўлай,

Хоҳла, дўст тут ўзинга,
Хоҳлагил, аканг бўлай.
Бир йўл кўрдим, тўймадим,
Юз йўл кўрдим, тўймадим,
Бир бало бўлса керак,
Минг термулдим, тўймадим.
Булбул дер: очил, ғунча,
Сайрар зор очилгунча.
Сайрайман зору нолон,
Ой юзинг тўлсин бунча...

Мана, Камолиддин, кўриб турибсизки, Миртемир ижодини қайси жиҳатдан олиб кўрманг унда халқчиллик барқ уриб туради. Шунинг учун бўлса керак, ёш дўстларимдан бири менинг, Миртемирни ким деб

биласиз, деган саволимга, Миртемир ака халқ шоири, деб қисқа ва пухта жавоб бериб қўя қолди.

Миртемир ижодигаги халқчилликни унинг тил маданиятида ҳам яққол кўриш мумкин. Тилининг бойлиги жиҳатидан Миртемир кўп шоирлардан устун туради.

Миртемир Жанубий Қозоғистон ўзбекларидан, бошқача айтганда, у чинакам саҳройи ўзбекдир. Миртемир тилида ана шу саҳро ўзбекларининг тўпори — содда тили жуда равшан акс этади. Табиат ғазабига учраган қақроқ чўллар-биёбонларнинг руҳи, нафаси Миртемирга жуда таниш. Мана шу оламнинг, бошқаларга нотаниш, сўз ва таъбирлари Миртемир шеърларига алоҳида бир латофат бахш этади. Диққат қилинг, Миртемирга хос сўз ва таъбирлардан баъзи бир мисоллар келтираман:

«Алқор», «Жилғар», «Аймоқ», «Дара», «Чўнг», «Тамтам», «Евқур» «Ўктам», «Али», «Дарға», «Ялов», «Қирмизи», «Ол», «Турдор», «Явшон», «Йўлдуруқ», «Ясси», «Тантиқ», «Бўтам», «Сулув», «Қур тупроқ», «Хазина-дафина», «Доғули», «Палапон», «Дал», «Қаттол», «Кўкун» (Кунпоякун), «Зайтунзор», «Ёзиқ», «Ёбон», «Дов» ва ҳоказо...

Бундай сўзлар Миртемирнинг вужудига сут билан кирган, шоир бундай сўзларни дадиллик билан шеъриятга киритиб, саҳро санамини суратга олганда, улардан тоза бир бўёқ сифатида фойдаланади. Шунинг учун бўлса керак, Миртемир шеърларидан саҳронинг, шу маҳвашларнинг, шу элнинг ҳиди анқиб туради.

Барҳаёт шоирларимиз орасида Миртемирга хос яна бир фазилатни уқтириб ўтмоқчиман. Менинг назаримда, Миртемир — ҳаётнинг латофатини, коинотнинг назокатини, бахтнинг сурурини, омаднинг ғурурини, фалокатнинг ғуссасини, боболарнинг алам-ангиз қиссасини, хуллас, ҳаммасини — қувонччи ҳам, кулфатчи ҳам ҳиссиёт орқали қабул қилади.

Санъаткор учун воқеаларнинг оқибатини чуқур ҳис эта билмоқ — заруратнинг заруратидир. Зотан, санъат асари ана шу ҳис этиш жараёнида ғунчалаб, санъаткор қалбида ишлангач, гул-гул бўлиб очилади. Агар бу санъаткор шоир бўлса, у ҳислар лирик шеърга айланади, борди-ю, бастакор бўлса дилрабо куйга айланади.

Мен бу сўзлар билан, санъат асари яратилишида

ақлнинг иштироки йўқ, демоқчи эмасман. Баркамол санъат асари яратилиши учун ақл билан юракнинг ҳамкорлиги шарт. Аммо шуни унутмаслик керакки, юракнинг, ҳис-туйғуларнинг иштирокисиз, фақат ақл билан ёзилган шеърлар шеърнамо бўлса ҳам, шеърятдан маҳрум бўлади. Бундай шеърлар мутолааси ўринсиз насиҳатдек кишига малол келади.

Биз, Миртемир ҳодисалар таъсирини ҳис билан қабул қилади, дедик. Ҳодиса, шоду хуррамлик келтирадими, қайғу, мусибат келтирадими, ҳар икки ҳолда ҳам шоир ҳодиса таъсирини ажиб бир матонат, қаноат ва виқор билан, вазминлик билан қабул этади.

Сиз, менинг Уйғун ва Шайхзода ижодига бағишланган мақолаларимни эслайсиз, албатта. Мен у мақолаларда Ватан уруши йилларида поэзиямизда баркамол шеърлар вужудга келганини, у шеърларда душманга нисбатан нафрат найзаси чархланганини, ғазаб қиличи қинидан чиққанини, поэзиямиз кенг омма зеҳнига сингиб, моддий кучга айланганини сўзлаган эдим. Уйғун ва Шайхзода «жангнома»ларидаги юксак гражданлик руҳини, тарғибий куч, қудратни, айниқса Шайхзода шеърларидаги чуқур фалсафий муҳокама-ларнинг зўр аҳамиятини яна бир карра эътироф этган ҳолда, шуни ҳам изоҳлаш лозимки, нима бўлганда ҳам, у шеърларда бир қадар ҳайқириқлар бор. Эҳтимол, бу — жанг майдонларидаги қий-чувларнинг шеърятдаги акс-садосидир.

Миртемир эса, шу жанг жаҳаннами ичида ҳам ўзини вазмин тутади. Унинг Ватан уруши йилларида ёзган шеърлари ўз сафдошларининг асарларидан бусбутун фарқ қилади. Бу даврда Миртемир поэзияси фольклорга — халқ оғзаки ижодига янада яқинлашади. Шу тариқа Миртемир рубоби халқ қалбига ҳамоҳанг, бахши дўмбирасига жўр бўлади.

Азизим, нафис шеърларни жайдари сўзлар билан бировга уқтириб бўлмайди. Яхшиси, Миртемир куйга солган оғир бир ҳисни унинг ўз созида тинглайлик:

Қора кўзли ва гул дийдор,
Баҳор чоғи мени ёд эт!
Хиёбонда кезар бўлсанг.
Наҳор чоғи мени ёд эт!
Қора кўзли, вафоли ёр,

Ажаб хилват чаманзор бор,
Кўзинг тушса этар ҳумор,
Ҳумор чоғи мени ёд эт!
Қора кўзли ва гул дийдор,
Бўлай жангда шижоаткор,
Агар ўлсам, сўрай такрор,
Баҳор чоғи мени ёд эт!

Миртемирнинг «Танланган асарлар»и мана шу хил латиф шеърлардан иборатдир. Уларни ўзингиз ўқиб, хулосаларингизни менинг мулоҳазаларим билан таққослаб кўринг. Шояд фикрларимиз бир жойдан чиқиб қолса.

Миртемирнинг мавзулар доираси жуда кенг. Сўнги ўттиз беш йил давомида мамлакатимизда рўй берган ҳамма сиёсий, ижтимоий ҳодисалар ҳақида Миртемирнинг бадиий садоси бор, бу жиҳатдан қараганда, Миртемир асарлари биз босиб ўтган даврнинг лирик комусидир.

Миртемир — саҳро рассоми. У, саҳронинг қўнғир қумлоқларини, яшил ўтлоқларини, тоғ этакларини, гиёҳ куртакларини сўз билан суратга олишга моҳир. Дарёларничи? Ахир, дарёларимиз бу диёрга ҳаёт бағишлайди, шу заминда яшовчи барча мавжудотга ризқ-рўз беради. Дала-даштимизнинг яшнаши шундан, тойчоқларнинг кишнаши шундан, булбулнинг куйи шундан, элнинг тўйи шундан, гулларнинг ҳусни таровати — шу, юртимизнинг ҳузур-ҳаловати — шу!..

Бас, шундай экан, қақроқ ва ташна даштларни жаннатсимон этган бу Сирни, Амуни Зарафшонни қуйламай бўладими? Сир ва Аму—Миртемир учун шу азиз диёрнинг рамзи, мужассам тимсолидир. Шунинг учун шоир бу она дарёларни ажиб маҳорат билан тўлиқиб, тўлқинланиб куйлайди. Йўқ, янглишдим, «тўлиқиб, тўлқинланиб»гина эмас, қандайдир бир дард билан, юрак-юракдан чиқариб, эҳтирос билан куйлайди; унинг дарё тасвиридаги шеърлари Аму ва Сирнинг қўнғир тўлқинлари сингари юрагимизга ором беради, ҳаяжонга солади, бэрлигимизни сеҳрлаб, қандайдир бир сирни сўзлайди, шу азиз ва муқаддас тупроққа, улуг боболарнинг нигоҳи тушган шу қўнғир мавжларга чексиз муҳаббат уйғотади.

Келинг, дўстим, Миртемирнинг «Аму қирғоқлари...»

шеъридан бир неча мисрани бақамти ўқийлик, бу мис-
ралар менинг юқоридаги даъвомни тўла исбот қилади:

Эй сен, сулув дарё, азамат дарё,
Эй сен, тентак тўлқин, тизгинсиз тўлқин,
Эй сен, саҳроларнинг дардига даво,
Эй қудрати жаҳон, эй қалби жўшқин,
Эй сен, ўлкам кўрки, юртим чиройи,
Ойдин дийдорингни соғиниб келдим.
Она Сирдарёнинг соҳилларидан
Қадим диёрингни соғиниб келдим.
Эй сен, боболарнинг сўлим диёри,
Эй сен, асрларнинг соз шифокори,
Қучоғимни ёйиб, юз тубан тушиб,
Эзгу тупроғингни ўпмоқ истайман,
Тўқайлар устида лочиндай учиб,
Олтин қирғоғингни ўпмоқ истайман.
Тўлқинларнинг мудҳиш қучоқларида
Мисоли алп наҳанг кечмоқ истайман.
Ва сенинг муборак лойқа сувингни
Ҳа, лойқа сувингни суртиб юзимга,
Тўтиё сингари тутиб кўзимга,
Бебаҳо шаробдай ичмоқ истайман.
Чунки сенинг сўлим соҳилларингда
Узоқ боболарнинг хоки бор, Аму!

Дўстим Камолиддин, модомики гўзаллик қидириб
Аму соҳилларига келдик, келинг, энди Миртемирнинг
«Қорақалпоқ дафтари»ни очайлик.

Менинг бир шоир дўстим, Кавказнинг бунчалик
шуҳратига Пушкин, Лермонтов ва Л. Толстой асар-
лари ҳам сабаб бўлган, деб юради. Шу мантиқ асосида
баҳо берганда, қорақалпоқнинг шуҳратига Миртемир-
нинг «Қорақалпоқ дафтари» яна бир шуҳрат қўшади.
Бундан бир неча йил муқаддам мени Қорақалпоғистон-
га юбормоқчи бўлганларида, эътироз этган эдим. Мир-
темир бу ўлкани шундай зўр маҳорат билан тасвир-
лаганки, ҳозир уни кўрмаганимга ўкиниб юраман.

Баъзи ўртоқлар, «Қорақалпоқ дафтари»нинг муваф-
фақиятига ундаги энгил ҳазил сабаб, дейдилар. Бу ма-
салага бир ёқлама ёндашиш, унинг моҳиятини идрок
этмай, ташқи кўринишига қараб баҳо беришдир.

Миртемир — қорақалпоқ халқига ошиқ. Унинг

«Қорақалпоқ дафтари» шоирнинг бу халққа бўлган чуқур эҳтироми, муҳаббати, самимияти ифодасидир. Миртемир бу заминда ўзини меҳмон деб ҳис этмайди. У ўзбек халқи номидан:

Эл ўртада, юрт ўртада,
Тупроқ ўртада.
Бахт ўртада, қут ўртада
Қирғоқ ўртада.
Мулк ўртада, мол ўртада,
Дарё ўртада.
Сув ўртада, бол ўртада,
Сахро ўртада,—

деб турганда, қардош-қондош бир элда бегона бўлиши мумкинми? Йўқ, албатта. Миртемир қорақалпоқларнинг тўйида тўйбоши, азасида ҳассакаш бўлиб юради.

«Қорақалпоқ дафтари» заррин мисралар билан тўлган, лекин, нечундир, «Дўст қабрида» шеъри менга қаттиқ таъсир этди. Яна бир дўстим эса, шу шеърни ўқиб йиғладим, дейди. Нега шоирнинг дўст қабри ёнидаги ўйлари бизнинг юрагимизга бунчалар ҳамоҳанг?

Чунки унда — дўстлик, самимийлик бор; чунки унда — одоб, одамийлик бор; чунки унда — элимизнинг ҳурмати бор, муҳаббати бор...

Миртемирни қорақалпоқ халқига ўз қилиб қўйган фазилатлар мана шу одоб, мана шу ҳурматкорлик, мана шу назокатдир. Мана шундай ўз бўлиб кетгач, ҳазил учун замин пайдо бўлади, ана шундагина:

- Енгажон! — дедим.
- Қайним-ов! — деди.
- Берроқ кел! — дедим.
- Айнимов! — деди, —

дея ҳазил қилмоқ мумкин. Йўқса, бегона одамнинг ҳазили томдан тараша тушгандай совуқ бўлади.

«Қорақалпоқ дафтари»даги шеърлар ҳаммаси ҳам яхши. Лекин булардан «Барқут...» ва «Тонгдан ҳам чиройли» сарлавҳали шеърлар менга айниқса манзур бўлди. Зотан, «Барқут...»нинг бу мумтоз байтлари кимга ҳам манзур бўлмайди, дейсиз?

Келинлар қомати барқутдан тамтам,
Барқут камзуллардан беллар бир тутам,

Юзларда барқ урар қирмизи барқут,
Сувда чинорларнинг илдири барқут.

Камолиддин, бир оз мавзудан чиқишга тўғри келадди. Эсингиздами, бир кун Санъат музейига кириб «Чўмилаётган хотин» сурати қаршисида иккимиз ҳам донг қотиб қолган эдик. Ёлғиз биз эмас, музейга кирган ҳар бир одам ҳам бу сурат қаршисига келганда, ҳайрат бармоғини тишлаб қолади. Ҳозир ҳам хотиримда, сиз билан мен бу сурат рўбарўсида сас-садосиз узоқ туриб қолдик. Кўзларимиз суратга қадалган, лекин ақл ва ҳисларимиз ким қаерларда юарди, нимадандир биз сеҳрланган, нимадир бизни сархуш этган, аммо нима эканини ўзимиз идрок этолмасдик. Хўш, бизни бунчалик мафтун этган куч нима эди? Яланғоч хотин суратими? Йўқ, йўқ, сира ҳам ундай эмас. «Чўмилаётган хотин» сурати қаршисида бизнинг ақл-идрокимизни, ҳис-туйғуларимизни лол этган куч — инсон вужудининг мутаносиблиги, аъзоларнинг мутаносиб такомили, ана шу мувозанат туфайли бунёдга келган инсоний гўзаллик эди. Биз яланғоч хотин суратидан эмас, рассом даҳосининг қудратидан лол эдик. «Чўмилаётган хотин» қаршисида турганда, бизни сархуш этган, сеҳрлаган куч санъат эди, гўзаллик — нафосат эди, дўстим.

Миртемирнинг «Қорақалпоқ дафтари»ни варақларкан, шу дафтарнинг ҳусни «Тонгдан ҳам чиройли» шеърини ўқиб, беихтиёр «Чўмилаётган хотин» сурати эсимга тушди. Бунинг сабаби шуки, мен ўттиз йилдан бери «Чўмилаётган хотин»ни гўзалликнинг мужассам тимсоли, рассомлик санъатида ундан расо, ундан баркамол асар йўқ деган ақидада юардим. Миртемир эса, гўё ажойиб рассом Беллоли билан мусобақалашиб, яна битта чўмилаётган хотин суратини чизибди ва унга «Тонгдан ҳам чиройли» дея ном қўйибди. Миртемир билан Беллоли асари орасидаги фарқ шундаки, рассом мўйқалам билан турли бўёқлар воситасида сурат чизган, ўзбек санъаткори Миртемир бўлса шундай асарни сўз билан, ўн олти мисра шеърда яратган. Булардан қайси бири гўзал, қайси бири афзал — буни айтиш қийин, лекин бир нарса равшан: «Чўмилаётган хотин» суратида рассом Беллоли даҳоси, «Тонгдан ҳам чиройли» шеърда Миртемирнинг шоирлик истеъдоди,

унинг лавҳалар яратиш кучи жуда яққол кўринган. «Тонгдан ҳам чиройли» шеъри бирор олтин тасодифнинг маҳсулими, ёхуд «Чўмилаётган хотин» суратининг таъсири натижасими, масаланинг бу томонларини ҳозирча аниқлаб олганим йўқ. Лекин нима бўлса бўлсин, ҳар ҳолда «Тонгдан ҳам чиройли» шеъри Миртемир лирикасининг энг юксак чўққисидир. Шу шеърдаги бир таъбир билан айтганда, «Гўзалликнинг тирик ҳайкали» дир.

Мен бу шеърни ўқиганда, шу онни, шу маконни, Амуни, унинг «қўнғир тўлқинларини», тўлқинлар аро сузиб бораётган Аму қизини, унинг қирғоққа чиқишини, йироққа боқишини, хуллас, ҳаммасини кўриб турман, кўрганда ҳам жуда равшан кўраман. Қани энди моҳир рассом бўлсаму, шу шеърни суратга олиб, сизга юборсам. Унда сиз, яна музейдагидек термилиб қолар, лекин қараб тўймас эдингиз. Аммо менда рассомлик истеъдоди йўқ, бинобарин, сизга «Тонгдан ҳам чиройли» шеърини ўқиб беришдан ўзга чорам йўқ:

Бу кеча ухлолмай тонггача юрдим,
Тонг отишни кутиб, қирғоқда турдим.
Тонг отди, тонг билан қумлоқ соҳилда
Тонгдан ҳам чиройли бир қизни кўрдим.
Тонг шуъласи — сочин ҳар бир толаси,
Юзлари гўёки тоғлар лоласи.
Ҳусни — тонг ҳуснидай, тоза ва тенгсиз,
Сулув табнатинг сўлим боласи.
Тонг билан дарёда чўмилар эди,
Қўнғир тўлқинларга кўмилар эди.
Уйқусиз кечанинг касофатими,
Кўзларим дам-бадам юмилар эди...
Ана юза-юза келди қирғоққа,
Қирғоқда тик туриб, қарар йироққа...
Гўзалликнинг тирик ҳайкали эди.
Қуёш балқиб чиқди уни кўрмоққа...

Сиз, бу шеърда шoirнинг рассом билан куч синашганини кўрдингиз. Энди «Қорақалпоқ дафтари»ни ёпиб, сизнинг эътиборингизни Миртемирнинг ўз таъбири билан айтганда, ҳазрати Навоий изидан бориб, яратган гўзал бир шеърига жалб қилмоқчиман, гап Навоий ва Миртемирнинг «Яли-яли» ашулалари усти-

да боряпти. Навоийнинг «Яли-яли»си ғоят раво, ўйноқи ва ёқимли лирик қўшиқдир. Бу қўшиқни эшитганда руҳ қувонади, юрак ҳаловат топади, гўё севинч—шодлик енгил мавж уриб ташна диллар қидиради:

Навоий

Бир неча гул барги қабо, яли-яли
Айлагали бизни адо, яли-яли;
Тузмоқ учун совти наво, яли-яли,
Жамъ бўлинг, моҳилиқо, яли-яли,
Бўлди қизиқ базм саро, яли-яли.
Кеча очиб орази тобонини,
Равшан этиб ғайр шабистонини,
Рашка ёқиб Юсуфининг жонини,
Хаста Навоийни тўкиб қонини —
Қўлларига қўйди хино, яли-яли...

Инсоф билан айтганда, бу қўшиқнинг жони — унинг охириги:

Хаста Навоийни тўкиб қонини —
Қўлларига қўйди хино, яли-яли,—

байти-ю қанотлари унинг ўйноқи вазни билан ёқимли куйидир¹.

Миртемирнинг «Яли-яли»си — шоирнинг Катта Фарғона канали қазилаётган чоқда, бу улугвор халқ ҳаракатининг моҳиятини очишга бағишлаб ёзган шеърларидан бири. Бу қўшиқда белгили бир замон бор, макон бор, бу шеърда ажиб бир маҳорат билан ўзбек дарёларининг, ўзбек саҳроларининг хулқи, табиати чизиб берилган. Миртемирнинг «Яли-яли»си — шу эл, ер ҳақида, унинг ўтмиши, ҳозирги ва порлоқ истиқболи ҳақидаги жўшқин, ўйноқи қўшиқдир.

Миртемир ҳатто арузни ҳам каналга сафарбар қилиб, енгил ишқий ашула вазнида бутун бошли тарихий воқеаларни ўз ичига олган, зўр ижтимоий қимматга молик бебаҳо қўшиқ яратган.

¹ «Яли-яли» тексти «Чор девон»нинг мавжуд нусхаларида бўлмагани сабабли баъзи адабиётшунослар бу шеърнинг Навоий асари эканига шубҳаланиб юрадилар. (Т. Ж.)

Даъвом қуруқ бўлмасин учун Миртемир «Яли-яли»-сининг тўла текстини сизнинг муҳокаманингизга ҳавола қиламан:

Дарёси кўп дардга даво, яли-яли,
Лим-лим оқар, бўлмас адо, яли-яли,
Ҳовлиқиши телбанамо, яли-яли,
Боқмай ўтар асти қиё, яли-яли,
Шовқинидан тўлди ҳаво, яли-яли.
Қирғоғида қирғоғи йўқ дашт ётар,
Телба оқим қанча теран, шўх ўтар,
Ташнасига қатра сув берса нетар?
Қатра тугул, заррасига зор ётар,
Мағрур ўтар шому сабо, яли-яли.
Дарё жамолини кўрарманми, дер,
Ошиқ экан қанча замон ташна ер,
Қанча замон бўсасини энди бер,
Тўйни қилур танги элим нарра шер,
Дашту дала топди, сафо, яли-яли.
Дашт юзига юрди элим қаҳрамон,
Қудрати зўр — топмағуси тоғ омон,
Бахт сувини очғуси у бегумон,
Бўстон ўлур, сувга қониб ҳар томон,
Тўлқинида меҳру вафо, яли-яли.
Бўйларида сухсур учар, ғоз учар,
Қирғовул, оққувлар этиб ноз учар,
Булбул ўқур, нағмам хушовоз учар,
Қишни қувиб кўклам учар, ёз учар,
Кўкка тўлар савт-садо, яли-яли.

Миртемир ташна саҳрода туғилиб, ёшлик чоқларини ўша жазирама чўлларда ўтказгани учунми, ҳарнечук, унинг сув мавзуидаги шеърлари бадий жиҳатдан расо асарлар бўлиб чиққан. Мана шу жиҳатига эътибор қилиб, шоирнинг сув мавзуидаги «Шодиёна», «Кўл бўйларида», «Аму қирғоқлари», «Дарё бўйида» ва бошқа шеърларини ўқиб, ўзингиз муҳокама қилинг, дўстим.

Миртемир оналарни ардоқлаб, жуда кўп соз шеърлар ёзган шоир. Ҳозир мен унинг «Онажонлар...» шеъри ҳақида баҳс этмоқчиман. Миртемирнинг оналар хусусидаги ажойиб қасидаларидан «Онажонлар...» шеъ-

рини танлаб олишим бежиз эмас. Бу шеър Нодиранинг ўғли Муҳаммад Алихоннинг¹ (тахаллуси Хон) машҳур мухаммаси вазнида, шу шеърга совет шоирининг жавоби тарзида ёзилган.

Камолиддин, агар рухсат этсангиз, мен сизга аввал Хоннинг мухаммасини, сўнг Миртемирнинг «Онажонлар...» шеърини ўқиб бераман-да, шундан кейин ноқис ақлим етганча уларни таҳлил ва талқин этишга киришаман:

Мухаммаси Хон

Паричеҳралар кўп жафо қилдилар,
Ғаму дард билан мубтало қилдилар,
Муҳаббат била ошно қилдилар,
Мени рўзгорим қаро қилдилар,
Жафокорлардур, жафокорлар.
Алар ишқида хастаю зормен,
Қора кўзлари бирла бемормен,
Жафо тигидин бағри афгормен,
На зулм этсалар жонима, ёрмен,
Дилозорлардур, дилозорлар.
Шаҳи мулки ҳомун қилурлар мени,
Бу дашт ичра мажнун қилурлар мени,
Сиришкимни Жайҳун қилурлар мени,
Кўзим ёши гулгун қилурлар мени,
Ситамкорлардур, ситамкорлар.

Миртемир

ОНАЖОНЛАР...

«Аёл-ёрти!» демишлар қуръонлар,
Ҳарамларда тутди сархуш хонлар.
Базмларда сочи паришонлар,
Кўкка учиб нола-ю афшонлар,
Бағри қонлардир, бағри қонлар.
Эмиш: аёл эрга чўри, қул, банда,

¹ Муҳаммад Алихон — Фарғона хони. 1808 йилда туғилган ва 1842 йилда Бухоро амири амир Насрулло томонидан қатл этилган.

Эр амридан чиқса тугал шарманда.
Қафасларда қолди гўё парранда,
«Ожиз махлуқ, деди, тутинг кишанда!»
На бўҳтонлардир, на бўҳтонлар...
На хуш даврон келди, ўзга ҳол ўлди,
«Аёл — одам!» сўзи заб мақол ўлди.
Бадгумонлар шармисору лол ўлди.
Аёл — бу ҳаётга хўп жамол ўлди.
Соз замонлардир, соз замонлар...

Кўриб турибсизки, ахир ҳар икки шоирда мавзу бир, вазн бир, лекин унга ёндошиш, уни талқин этиш том маъноси билан бир-биридан фарқ қилади. Хотин зоти Хон учун бир тўда танноз маъшуқалардан иборат. Уларнинг бирдан-бир фазилатлари гўё эрларда ҳирс уйғотиб, яна шу ҳирсларнинг алангаланиши учун нозу истиғно қилишдан нарига ўтмайди. Шунинг учун Хон хотин-қиз зотини «жафокорлар», «дилозорлар», «ситамкорлар» деб сифатлайди. Ҳақиқатда эса, феодализм жамиятида, энг кўп жафони, энг оғир ситамни шу хотин-қизлар кўрдилар. Инону ихтиёрсиз мол, товарга айланган мазлумалар шулар эди. Кўр ва анқов феодализм жамияти хотин-қиз жинсида жамият учун фойдали бир фазилат кўрмади, бу жинснинг маънавий ва жисмоний қудратини уйғотиб ишга сололмади. Аксинча, уни асоратда, қуллик занжирида тутди.

Улуғ Октябрь революцияси бу қуллик занжирларини парча-парча қилиб юборди, эр озод, хотин эркин бўлди. Бу ҳол мусулмон ўлкаларида, айниқса, яққол кўрина бошлади. Кечаги асиралар, жабрдийда мазлумалар қад-қоматларини кўтариб, ижтимоий фаолиятнинг ҳамма соҳаларида ўзларини кўрсата бошладилар. Шоир Миртемир мана шу тарихий ҳақиқатни куйлаши лозим эди. Миртемир кўпинча бу кунни кўрсатиш учун кечадан, ҳозирни куйлаш учун мозийдан гап бошлайди. Мана шу зайлда қарама-қарши қўйиш приёми унинг шеърларига зўр маънавий куч бағишлайди. «Онажонлар...» шеърида қарама-қарши қўйиш приёми янада муваффақиятли чиққан.

Шеърнинг биринчи бандларидаёқ биз бошқа олам, бошқа ахлоқ, бошқача қарашларни кўрамиз. Гарчи ўтмишга шоирнинг ўзи гувоҳ бўлиб гапирса ҳам шеър вазнидан, унинг музыкасидан Хоннинг овози эшитил-

гандай, у парда орқасида туриб: «Ҳа, шундай эди» дея, бу жиноятларга иқрор бўлгандай, унга имзо чекиб тасдиқлагандай туюлади.

Мана шундан сўнг шоир ўтмишнинг аёлларга қарашини, одоб-ахлоқини, қонун-қоидасини рад этади ва давримизни ўтмишга қарама-қарши қўйиб, замона зийнатлари — опалар, оналарни тўлиб-тўлиқиб мадҳ этади. «Онажонлар...» — тарихий ва ҳаётий ҳақиқат билан тўла нафис шеърларнинг биридир.

Бундан ўттиз икки йил муқаддам, ўн саккиз яшар ёш шоир, Ленин мақбарасига кириб, титраб-қақшаб, мана бу алам-ангиз мисраларни айтиб бўзлаган эди:

Эй, қора тунларимизнинг қандилини ёққан...

Эй, туман байроқлар ўрнига эрк чечагин таққан...

Буюк устоз,

Ғафат букун сенинг учун кўз ёшлар-ла мотам оз...¹

Миртемир бўзлабгина қолмай, шу мақбарада туриб: — Сўнги курашнинг ғалабасига қадар!.. дея онт ичди ва ҳозиргача Ленин ғояларини рўёбга чиқариш учун садоқат билан, ҳалоллик билан ишлаб келмоқда.

Миртемир совет халқининг жангларини, ғалабаларини, бахту саодатини куйлаган шоир. Агар у, шунча гўзал шеърлар ёзиб, бу жангларнинг саркардаси, бу бахтнинг ижодкори — шонли Коммунистлар партияси ҳақида махсус ва мумтоз қасида ёзмаса, унинг бу ажойиб китоби мантиқан тўлмаган, битмаган бўларди. Миртемирнинг сара ва расо асарларидан бири — «Сени улуғлайман» — жонажон партиямизга бағишланган. Мен бу шеърни муносиб равишда талқин этишга ожизлик қилмоқдаман. Бунинг учун мендан койиманг, дўстим. Чунки бу муаззам қудрат қаршисида, унинг салобати, коллектив заковати қаршисида мен ҳамиша лол бўлиб қоламан. Ёлғиз менмас, Миртемирдек улкан санъаткорни ҳам бу гал мавзунинг салобати босиб, сўз тополмай қолган. Бунга бовар қилмасангиз, мана бу мисрларни ўқиб кўринг:

Алл сиймонгга талай қиёс изладим.

Пастда қолиб кетди не-не тик қоя,

¹ Уша китоб, 21- бет.

Порлоқ даҳонгга ҳам бир мос изладим,
Не-не зукколар ҳам фақат бир соя!
Ақлинг қаршисида томчидир денгиз,
Эллар отасисан, эллар оғаси,
Даҳонг океанлардан теран ва чексиз,
Коммуна асрининг сен алп дарғаси...

Хулоса қилиб айтганда, Миртемир шеърлари —
гам-аламлардан қутулиб, кўзлардаги намларни артиб,
қоматни ростлаб:

Бу — қир, бу — жар
Демай,
Бу — кенг, бу — тор
Демай,
Бу — йўқ, бу — бор
Демай,
Бу — бўрон, қор
Демай,

Тўлқинда, ёлқинда, елда, бўронда,
Ларзакор сел каби илгари юриб

тарих саҳифаларини шон-шараф билан тўлдираётган
ижодкор совет халқи ҳақида, унинг орзу-интилишлари
ҳақида, шодлиги, қувончи, нуроний келажакка ишон-
чи ҳақидаги дилбар қўшиқлардир.

Ҳурматли Камолиддин! Миртемирдек етук бир по-
ирнинг ўттиз беш йиллик ижодий фаолияти ҳақида
бир мактубда батафсил гапириш имкондан хориж. Мен
шоирнинг кўпгина ажойиб шеърларини тилга олмай
ўтдим. Унинг гўзал поэмалари ва таржимонлик фао-
лияти ҳақида оғиз очмадим. Агар саломат бўлсак,
Миртемир ижодий фаолиятининг бу жиҳатлари ҳақида
сизга алоҳида мактуб ёзаман.

Ҳозирча хайр, дўстим.
Сизга ҳурмат ва муҳаббат билан:

Тўхтасин Жалолов

Тошкент, 1960 йил, июль

АЛОҲИДА МАҶОЛАЛАР

•МУҶАББАТНОМА•

Чингиз қўшини чигиртка булутлари каби ёпирилиб келиб, Мовароуннаҳр экинзорларини пайхон, гўзал шаҳарларини вайрон қилди. Мўғул истилоси маданий ҳаётимизга раҳна солди, узоқ вақтгача тузалмас зарба берди. Чингиз ва Чигатойнинг оёғи остида янчилган ўлкамиз қарийб бир асргача ўз қоматини кўтаролмади. Халқ хўжалигида, хусусан маданиятда, адабиётда турғунлик бошланди. Сиёсий ҳокимиятни ўз қўлларига олган мўғул ҳарбий феодаллари халқни шафқатсиз равишда эксплуатация қилиб, жабр ва зулмни тобора оширдилар.

Мўғул истибдодидан қутулиш учун мамлакатда зўр исёнлар ва қўзғолонлар юз берди. Халқ ўз ватанини ёвдан тозалаш мақсадида қонли урушлар олиб борди. Бундай озодлик ҳаракатларига Маҳмуд Таробий каби халқ қаҳрамонлари бошчилик қилди. Бироқ бу исёнлар мислсиз йиртқичликлар билан бостирилди.

Асрлар бўйи давом этган озодлик ҳаракатлари мўғул ҳукмронларининг олтин тахтларини ларзага келтирди. XIV асрнинг ўрталари — Олтин Ўрда ва Урта Осиё мўғул салтанатининг сўнгги соатлари ҳисобланади. Бу даврда Олтин Ўрда ва Урта Осиё майда хонликларга бўлиниб, жуда кучсизланган эди.

Қилич зарби билан сиёсий ҳокимиятни ўз қўлларига олган мўғуллар босиб олган элларининг маданияти ва маънавияти олдида тиз чўкишга мажбур бўлдилар. Улар бу жойларга янги ижтимоий тузум кирита олмадилар. Ҳаёт чашмалари яна ўз изларида оқа бошлади.

Чингиз томонидан ўгли Чигатойга берилган Урта Осиё территориясида маданий ҳаёт яна уйғона бошлади. Мамлакат иқтисодиёти тадрижий равишда қайта оёққа турди.

У даврнинг адабиётида форс тили ҳукмронлик қиларди. Чунки у вақтда эрон унсурлари мамлакатдаги маданий, адабий ҳаракатларнинг раҳбарлари эдилар. Бу даврда турк (ўзбек) шоирлари учун эрон классиклари намуна эдилар. Улар ўз асарларини форс тилида эздилар.

Бора-бора сиёсатда мўғул истибдодидан қутулиш учун бошланган ҳаракат, адабиётда форс тили таъсиридан қутулиш учун бошланган маданий ҳаракат билан бирлашиб ривожланади. Халқ шоирларидан ўз она тилида асар ёзишни талаб қилади. Шу вақтда бадий асарларга чанқоқ бўлган халқимизга руҳий неъмат, маънавий озуқа берган санъаткорларнинг бири машҳур шоир Хоразмийдир.

Хоразмий ўз замонасининг катта санъаткори бўлган. У ўз ижодини одатдаги традиция бўйича форс тилида бошлайди. Форсча шеърлари билан эл орасида шуҳрат қозонади.

1353 йилнинг ўрталарида шоир Хоразмий Олтин Урда хони Жонибекнинг Муҳаммадхўжа деган амалдори билан яқин муносабатда бўлади. Муҳаммадхўжа Жонибекнинг вассали бўлса ҳам, ўзини анча мустақил ҳис этар, ўз халқини, унинг тилини ва Она Ватанини севар эди. Муҳаммадхўжа шоир Хоразмийга бир қиш давомида ўз ёнида қолиб, ўзбек тилида асар ёзишни топширади. Шоир Хоразмий бу илтимосни мамнуният билан бажаришга киришади. Шу ҳаракатнинг гўзал маҳсули сифатида Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» номли асари вужудга келади. Бу ҳақда «Муҳаббатнома»нинг бош қисмида («Баёни воқеъин айтур» деган бобида) қуйдагиларни ўқиш мумкин:

«Табассум қилди, айтди: «Эй фалони,
Келтургул бизга лойиқ армуғони.
Кўнгил баҳринда кўп гавҳарларинг бор.
Ачунда порси дафтарларинг бор.
Муҳаббат нардини кўплардин ўтдинг.
Шаккартек тил билан оламни туттинг.

Тиларменким, бизнинг тил бирла пайдо —
Китобе айласанг бу қиш қотимдо».
Қабул қилдим, ер ўптим, айдим: «Эй шоҳ,
Эшигинг тупроғи давлатли даргоҳ,
Кучим етмишча кўп хизмат қилойин,
Жаҳонга эзгу номингни ёйин...»

«Муҳаббатнома» бир ошиқнинг ўз маъшуқасига ёзган номалари тарзида тузилган. Хассос шоир ўз номаларида, маҳбубасининг камолини истаган ҳақиқий ошиқнинг ички кечинмаларини чуқур ҳис этиб, уни фавқулодда бир маҳорат билан тасвирлаган. Хоразмий маъшуқасининг ҳусни ва фазилатларини таъриф қилар экан, энг уста санъаткор даражасига кўтарилиб, реал ташбиҳлар билан унинг гўзал ва жозибали суратини чизиб беради. Мана у нима дейди:

Аё кўрк ичра олам подишоҳи,
Жаҳон тутти сенинг ҳуснинг сипоҳи,
Пари рухсорларнинг кўркака бойи
Юзинг наврўзу қошинг байрам ойи.
Кўнгил ширин сўзингга бўлди Фарҳод;
Кўзинг Кашмир жодусига устод..
Очилса лаълингиз, шаккар сочилур,
Кўриб гул ғунчанинг оғзи очилур,
Бўйингтек сарв йўқ бўстон ичинда,
Юзинг нуридин ой нуқсон ичинда.
Мен асру бенаво, сиз муҳташамсиз,
Латифу, нозику зебо санамсиз.
Аё бўйи санубар, чеҳраси ой,
Қуёш янглиғ жамолинг олом орой.

Хоразмий ўз номаларининг сўнги мисраларида мана шу гўзалнинг бевафолигидан шикоят қилиб, оҳ тортади. Ўз бахтсизлигидан ҳасрат қилиб йиғлайди. «Муҳаббатнома»дан оғир алам, чуқур мунг, дунёнинг бевафолигидан, ёрнинг вафосизлигидан ҳасрат-надомат садолари эшитилиб туради.

Асардаги бу руҳни икки хил изоҳлаш мумкин. Биринчи: шоирнинг шахсий ҳаётидаги машаққатлар билан; иккинчиси: мўғул истибдодининг зирқиратувчи таъсири билан.

Хоразмий форсча ва туркчада забардаст бир санъаткор бўлишига қарамай, жуда оғир кун кечирган. Қашшоқлик унинг ҳаётига чуқур из солган. Бояқиш шоир лоақал бир кулбага ҳам эга бўлмай, бутун умрини масжидларнинг хароба ва зах ҳужраларида ўтказишга мажбур бўлган. Шахсий ҳаётидаги шунча оғирликларга қарамай, Хоразмий ўз иззат-нафсини ерга урмаган. Узини хор қилиб, шоҳлардан моддий ёрдам сўрамаган. Бу тўғрида «Муҳаббатнома»нинг охирида шундай дейилади:

Қиличтек тил била туттим жаҳонни,
Қаноат мулки ичра подишоҳмен.
Харобот ичра масжидда ерим бор
Ким, уш ҳам риндмен, ҳам порсомен
Неча ҳашаматли султон бўлса бўлсин.
Айитмон мол учун мадҳу сано мен.

Шубҳасиз, шоирнинг шахсий ҳаётидаги оғирликлар унинг ижодига таъсирсиз қолмас эди. Бу — бир. Иккинчидан: «Шоир ўз халқининг кўз, қулоғи, ўз даврининг садосидир» (Горький.) Бас, шундай экан, Хоразмий ижодида эшитилган бу йиғи овозларини, мўғул истилочиларининг оёғи остида инграган халқимизнинг аламли фарёди деб изоҳлаш мумкин. Халқ асрлар бўйи азоб чекади. Уфқда нажот шуъласининг арғувон ранглари кўринмайди. Шу ҳолда бу халқнинг ҳақиқий фарзанди бўлган Хоразмийнинг оҳу зорлари ғайритабий эмас, албатта!

Мамлакат ва ўзининг шахсий ҳаётидаги шунча оғирликларга қарамай Хоразмий умидсизликка тушмайди. У, бир кун бу бадбахтликлар йўқолиб, висол Машриқидан тонг отар деб, келажакка бир оптимист сифатида зўр ишонч билан қарайди:

Оғир уйқучи бахтим неча ётқай,
Висолинг машриқиндан ҳам тонг отқай.

«Муҳаббатнома» 950 мисрадан иборат бўлиб 11 номадан ташкил топган. Булардан 4, 8, 11- номалар форс тилида, қолган 8 нома ўзбек тилида ёзилган.

«Муҳаббатнома» юқори бадий қимматга эга бўлган реалистик бир асардир. Унинг ташбиҳлари оригинал, услуби равон, тили рангдор ва образлидир. Асарнинг шу гўзал хислати, ҳатто Навоийнинг ҳам диққатини ўзига жалб қилган эди. Навоий «Муҳаббатнома» ни ўқибгина қолмай, ўзининг илмий асарларида унинг тилидан мисоллар келтириб, ўз фикрларини тасдиқ қилади. «Муҳокаматул-луғатайн» номли лингвистик асарида, ўзбек тилида катта ҳол маъносидаги «менг» сўзининг ишлатилишига мисол қилиб, «Муҳаббатнома»нинг муқаддимасидан қуйидаги мисраларни кўчиради:

Онингким ол энгинда менг яратти,
Бўйи билан сочини тенг яратти.

Хоразмий бу асари билан янги адабий мактаб яратди. Сўнгги замон шоирлари Хоразмийга эргашиб «Муҳаббатнома» стилида ва жанрида асар яратишга ҳаракат қилдилар. Амир Темурнинг набираси Саид Аҳмад ибн Мироншоҳнинг «Таашшуқнома» номли асари шу «нома»чилик жанрининг энг сўнгги ва мукамал бир маҳсулидир.

«Муҳаббатнома» ёлғиз адабиётчилик нуқтаи назаридангина эмас, балки ўзбек тилининг тарихини тайин этиш нуқтаи назаридан ҳам зўр қимматга эга бўлган тарихий ҳужжатдир.

Европа ва рус шарқшуносларининг бир қисми, «Муҳаббатнома» ўзбек адабиётига оид эмас, у Олтин Урда адабиётининг намунаси, деб қаттиқ янглишдилар. Бу олимлар ё ўзбек тарихини билмайдилар, ёки била туриб, уни бузиб кўрсатадилар. «Муҳаббатнома»ни ўзбекларники эмас, деб аюҳаннос тортган шу «профессор»лар яқингача Навоийни ҳам ўзбек эмас, чигатой шоири деб, жар солар эдилар. Навоий борасидаги бу даъво тарихий жиҳатдан нақадар пуч ва мантиқсиз бўлса, «Муҳаббатнома» ҳақидаги даъво ҳам шундай хато ва бемаъни фикр.

Бу — фанга қарши, тарихга қарши уйдирма бир концепциядир. Бу концепция буржуа филологиясининг қақшаганлигини, ижодчилик салоҳиятини йўқо-

тиб, боши берк кўчага кирганини кўрсатади. Уз синфий қобиғига кириб олган буржуа олимлари конкрет фактларни таҳлил қилиб, ундан тўғри илмий хулосалар чиқаришга қодир эмас.

Ҳақиқий ижодкорлик илғор совет фанининг ва совет илм аҳлларининг фазилати бўлиб қолди.

Ўзбек халқи Навойгача ва ундан сўнг ҳам неча юзлаб шоирлар етказди; жаҳон маданияти хазинасига кўп қимматли гавҳарлар қўшди. Бизнинг вазифамиз ана шу санъаткорларимизнинг нодир асарларини топиб текшириш, уларни прогрессив кишиликнинг муштарак мулкига айлантиришдир.

1939

ҚОРА УТМИШНИНГ ЕРУҒ ОЙНАСИ

Шоир Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романи колонизаторлар томонидан исканжага олинган мустамлака мазлумларининг ҳаёт йўлини акс эттирувчи йирик бир асардир. Агар роман Навоий «Хамса»сида тасвирланган ойинаи ростгўйдек бу зулм ва таловчилик даврининг қабоҳатларини очиб берса, келажакнинг афзалияти ва гўзаллигига ўқувчида мустаҳкам ишонч ҳосил қилса, у ҳолда ўз вазифасини бажарган бўлади.

Романнинг бош қаҳрамони Йўлчининг ҳаёт йўлига назар ташлайлик, автор Йўлчига жуда тўғри йўл кўрсатган, бу йўл анча хатарли, лекин бахт соҳилига элитувчи энг тўғри ва ягона йўл эди. Бу йўл эртақларда тасвирланган «борса хатар» деган йўлга ўхшайди. Лекин тарихий зарурият, халқнинг куч-иродаси бу йўлни «борса зафар»га айлантирган. Бу йўлдан сафарга чиққан карвоннинг бирмунчаси манзилга етмай ҳалок бўлиши мумкин, аммо бу ҳалокат карвон аҳлини ўз азиятидан қайтаролмайди, карвон ўз йўлида дадил ва мустаҳкам қадамлар билан давом этади, чунки уфқда кўринган умид ва нажотнинг порлоқ нурлари уларга далда беради.

Йўлчи кўз ўнгимизда тоза куч ва олижаноб бир одам сифатида намоён бўлади. Унинг қудратли қўли Мирзакаримбой далаларини жаннатга айлантиради, бу мурдор оилага келган дон, нон, лаззатли таом, атласшойи кийимлар ҳаммаси Йўлчиларнинг яратувчи қўллари билан бунёдга келади. Бутун фожиа шундаки, Йўлчилар ўзгаларни тўйдириб, кийинтириб, уларнинг

ҳаётларига лаззат бағишласалар ҳам, ўзлари оч-ялан-ғоч, ҳаёт лаззатидан бебаҳра юрадилар. Поймол қилинган иззат-нафс, топталган севги, азоб-уқубат Йўлчи учун ҳаёт мактаби вазифасини бажаради. Бу мактаб унга бир миллатда икки миллат борлигини ўргатади. У, олам китобини тўғри англай бошлайди. Шунинг учун Мирзакаримбойнинг: «Сен ҳар нарсани оллодан сўра, у берса хўп, бермаса хафа бўлма, тақдирга шукур қил, номусли камбағал бўл. У дунёда фойдасини билсан», деган мўлтоний «насиҳатлари» Йўлчига қор қилмайди. Бойларнинг ювиндихўри жаҳид Абдишукурнинг: «Манимча, бой, камбағал, хўжайин, хизматкор йўқ! Манимча, фақат биз туркистонликлар, яъни турк — мусулмон болалари бор, холос!» — деган маъносиз ақидаси, Йўлчининг қаттиқ эътиқод билан: «Мирзакаримбой бошқа, ман бошқа! Хўжайинлар бор, малайлар бор. Ойни этак билан яшириб бўладими?» — деган пўлат мантиқига тегиб, парча-парча бўлади. Абдишукурнинг бойлардан саховат ва закот кутишга ундаган маддоҳлигига қарши Йўлчининг: «Садақа билан яшагандан — ўлган яхши эмасми! Сиз бутун халқни гадой-тиланчи қилмоқчимисиз?!» — деган сўзларида одамийликнинг ғурури янграйди. Ойбек бу романи билан, ҳар миллатда икки миллат бор, деган ҳаққоний марксистик назарияга бадийий товуш берган.

Ўсиб бораётган миллий буржуазия шу қадар очкўз, шу қадар йиртқички, ҳатто у ўз қариндошларини ҳам зулук бўлиб сўради. Мирзакаримбой билан Йўлчи орасида рўй берган трагедия мана шу даъвомизнинг яққол далилидир. Мирзакаримбой Йўлчини қаттиқ эксплуатация қилиш билан кифояланмай, унинг одамлик шаънига, севгисига доғ солди. Ҳаддан ташқари оғир меҳнат Йўлчини жисмоний жиҳатдан эзган бўлса, Гулнорга бўлган севгисини оёқ ости қилиш — бу йигитни руҳан мажақлаган эди.

Миллий буржуазиянинг йиртқичлигини, ахлоқ ва характерини билмоқ учун Мирзакаримбой хонадонига кўз ташлаш кифоя. Мирзакаримбой невараси тенг Гулнорни хотинликка олиб, ахлоқсизлик қилдигина эмас, балки онгсиз қули Ерматнинг меҳнатларидан моддий бойлик орттириш билан чекланмай, унинг оила гулшанида ўсган гулини ҳам ғижимлади. Бу ҳам ўз йўлида

бир эксплуатация эди. Бой бу билан ҳам Гулнор, ҳам Йўлчининг бағрига ништар санчди, орзу-интилишларини сўндирди. Бу фалокат икки севгувчининг — Гулнор билан Йўлчининг истак-армонларини поймол қилган, қалбларида унган умид чечакларини кўз ёши сели билан нобуд этган бир офат бўлса ҳам, бойнинг фақш болалари: Ҳаким ва Салимбойваччаларга, уларнинг тўпи бўлиб бировларнинг бошида юришни севган сингиллари Нурига ўзгача туюлади. Улар Гулнор бошига тушган бу оғир мусибатни ҳис этиш салоҳиятини, одамлик хислатини йўқотган эдилар. Бойваччалар қиз учун азадан иборат бўлган бу тўйдан ўзгача хулоса чиқардилар; бунга буржуазиянинг ҳар нарсадан шахсий манфаат кутувчи кўзи билан қарадилар; қизнинг тақдир риштасини ўз газлари билан ўлчадилар. Улар мабодо Гулнор туғиб қўйса, ота меросимиз бўлиниб кетади, деб ваҳимага тушадилар.

Ойбек бу пайтда буржуа оиласига хос бўлган йиртқич манфаатпарастлик ва ички зиддиятлар тугунини моҳирлик билан ечиб беради, фош қилади. Роман давомида ҳомиладор Гулнорнинг Салимбойвачча қўли билан заҳарланишини қўшганда, буржуазия арзандаларининг шахсий, моддий манфаат учун ўз биродарларини заҳарлашгача тайёр бир қонхўр, йиртқичларга намуна бўларли манҳус ҳайвоний қиёфалари рўйирост кўрина бошлайди.

Тантибойваччанинг отасини қандай қилиб мол-дунё ортиргани ҳақида унинг хизматкори Қамбар тилидан қилинган ҳикоя пулпараст буржуазия синфининг қандай тубанликларга тушганини яққол кўрсатиб туради. Романнинг бу боблари буржуазиянинг муштарак синфий характерини очиб, ўқувчи қалбида ақча бандаларига қарши ғазаб ва нафрат туйғуларини уйғотади.

Бу қабоҳат, бу пулпарастлик қаршисида Йўлчи, Ўроз, Алиохун, Шоқосим, Қоратой ва Шокир оталар орасидаги меҳрибонлик, шафқат ва самимият жуда ёрқин ва порлоқ акс этади. Замонанинг зайлидан бир хил азоб тортган бу жафокашларнинг, ўз меҳнат самарасига эга бўлмаган бу жабрдийдаларнинг юрак тепишлари бир-бирларига ҳамоҳанг. Шоқосимнинг хотини вафот этганда, улар йиллар бўйи тийинлаб тўплаган сўмларини ўз жафокаш дўстларидан дариф тутмайдилар. Шу билан уни бойдан қарз олиб, қул бўлишдан қутқаради-

лар. Мана шу кичик эпизодда камбағаллар орасидаги самимият жуда ёрқин кўрсатилган. Асар давомида камбағаллар орасидаги дўстлик риштаси тобора мустақамланади; улар ўз тақдирларини бир деб ҳис эта бошлайдилар. Уларнинг бири қора кунга тушганда, кўпинча, бир-бирларига моддий ёрдам бермасалар-да, дўстларининг азобларига, қалбдан шерик бўладилар. Бу ҳолни Шоқосим ишдан ҳайдалиб, кўчаларда гадоичилик қилиб юрганда, Йўлчи сиймосида; Йўлчининг бошига қора кун тушганда, Қоратой, Шокир ота ва Қамбарлар образида кўриш мумкин.

Жаҳон уруши одамларни ютаётган вақтда мустамлака халқларнинг қисмати яна ҳам оғир ва ғамгин бўлади. Очлик-яланғочлик уларга даҳшатли равишда ҳужум қилади, аждаҳо каби уларни ўз комига тортади. Замбарак ўқлари фронтда солдатнинг жонини олса, ўлкаларда, хусусан, мустамлакаларда халқнинг дармони-ни қурилади. Уларни иқтисодий жиҳатдан емиради...

Йўлчи бозорларда ҳаммоллик қилиб юганида, халқнинг бу даврдаги аҳволотидан тўла воқиф бўлади. Ойбек Йўлчини тарбиялаган бу муҳитни шундай тасвирлайди: «Бозорда юрган халқ — фуқаро ҳам кир, юпун, исқирт, ғазабли, шошади, туртинади, уринади, сўқади. Уларнинг кўзларида ифодаси қийин аллақандай машаққат, камбағалчилик дарди, турмуш кечириш ғуссаси ётади. Осонми? Нарх-наво кун сайин кўтарилади: халқда пул йўқ. Халқнинг аксарияти ишсиз. Деҳқоннинг ёзда топгани қишга етмайди. Косибнинг бир ҳафталик ишига бир халта дон келмайди...»

Халқнинг умум аҳволи ва кайфияти мана шундай аянчли экан, бунинг устига «подшоҳи аъзам» мардикор олмоқчи бўлади. Мардикор бериш эса, халқ учун, душман томонидан ўз уйига қўйилган ўтти пуфлаш каби маъносиз кўринар эди. Сабр косаси тўлган, пичоқ бориб суякка қадалган эди. Халқ кўзгалди.

«Бу улуғ халқ исёни, бу — асрлардан буён давом этган жабрга, қулликка кишан — бўғов тузумига, бош турмачи Николай салтанатига қарши мустамлака камбағалларининг, капитал қулларининг қўзғолони, даҳшатли зарбаси эди».

Шундай қилиб, Йўлчининг қўзғолон йўлига кириши, турмушнинг даф этилмас зарурияти, синфлар курашининг пўлат мантиқи ҳаёт шеърятидек табиий,

самимий ва содда бир йўсинда ўсиб боради. Йўлчи образида мужжасамланган муштарақ синфий характерлар нимадан иборат? Бу — меҳнатсеварликдан, ҳалолликдан, самимийликдан, ўз иззат-нафсини жасорат билан ҳимоя қилишдан, ўзининг одамлик шарафини юқори кўтаришдан, ниҳоят, камбағалларга хос меҳрибонликдан иборат.

Романда Мирзакаримбойнинг содиқ хизматкори Ермат образи ғоят маҳорат билан ишланган. Бу онгсиз камбағал бойнинг тузоғига шундай илинганки, энди у бу тузоқдан қутулиб чиқишни хаёлига ҳам келтирмайди. Муҳит гирдобиди Ерматнинг боши гангиб қолади. Мирзакаримбой Ерматнинг кучини сўриб олиш учун уни мўлтонлик, тулкилик билан лақиллатиб қўйган. У бойнинг «ваъда»ларига хомтамалик билан ишониб келади.

«Хоҳ-хоҳ-хоҳ... — қаттиқ кулди Ермат ва ўроқни Йўлчиға тутқазиб гапира бошлади: — Мирзакаримбой отамнинг остоналарида 16 йилдан буён ишлайман, йиғитча. Шундай бўлгандан кейин «сизники, бизники» дейишга ўрин қоладими? Бу бедаларга озмунча терим тўкилганми, эҳ-эҳ! Кейин кўрсатаман, бойнинг кўп ерларини ман ўз кучим билан кўкартирганман»...

— Худо ҳаққи, мен хизматимга бир нарса беринг, деб сўрамайман...

Бу — йўлдан озган гумроҳ, ўз қўл кучинигина эмас, оила гулшанида кўз ёшлари билан ўстирган қизи Гулнорни ҳам бойнинг ҳайвоний ҳирсларига қурбон қилади. Ермат образи воқеалар жараёнида тобора ривожлана боради. У ўзини бой оиласининг «аъзоси» сифатида тасаввур қилади. На хотинининг таъналари, на қизининг кесатиқлари, на бошқа хизматкорларнинг пичинглари унга кор қилади. Ермат образи романда шундай ўстирилганки, китобхон баъзан ундан газабланади, баъзан унга ачинади. Чунки Ермат китобхон кўз ўнгида баъзан бой тийинининг қўриқчи кўппагига, баъзан лахча чўққа қўл узатган гўдакка, баъзан жар ёқасида турган кўрга ўхшаб кўринади. Ермат образи ривожлана бориб, охирида оний бир ўзгаришга учрайди, бомба каби портлайди. Бойларнинг ёлгон ваъдаларига ишониб кўп одамлар алданган, лекин ҳеч ким бойларга Ермат даражасида ишонган эмас, ҳеч ким бу зайлда алданган эмас, қизи Гулнорнинг Салимбойвачча

қўли билан заҳарланиш дараги унинг бойларга бўлган садоқатини, ишончини остин-устин қилиб юборади. Бу мудҳиш хабар унга чаён чаққандек, электр токи теккандек тез ва даҳшатли таъсир қилади. Унинг дўст-душманни фарқ қилмовчи кўзлари ялт этиб очилади. Ёрмат 18 йилдан буён бойваччаларнинг бошини силанган қўлига энди пичоқ олади, қаҳр-ғазаб, ўч олиш истаги оловида ёнади. Ёрмат қизи Гулнорнинг разил қотили Салимбойваччани ўлдиргандан кейин, унда чуқур руҳий ўзгариш пайдо бўлади, пушаймонлик ва мотамзадлик ҳислари қалбида тугён уради. Сароб орқасидан қувлаб самарасиз ўтган умрига афсус чекади...

«Қаёққадир, балки Гулнорнинг мозорига жўнаркан, лаблари муттасил пичирларди: Нима иш қилдим? Гуноҳми, савобми? Соқолим оқарганда қўлимни қонга ботирдим. Мана, ҳали ҳам бармоқларимга чип-чип ёпишади! Йўқ, ман қизимдан сўрайман. Айт, жоним, Гулнорим, айт! Ман ёлғиз санинг қаршингда гуноҳқорман, эски гуноҳқорман. Сан айт, маъқул бўлдими? Бу қон оз десанг яна тўкаман. Ҳаммасини қираман. Албатта, бу қон бир томчи... Бундайларнинг мингтасини қони бир тола сочингга арзимаёди. Биламан, қизим. Ҳаммасини қираман. Даданг энди қўрқмайди. Улар энди ҳўжайин эмас манга, қизим. Елкамга кўп минишди. Энди бас! Кўзим очилди, Гулнор. Лекин бу кўз қурғур жуда кеч очилди. Юрагимга заҳар югурганда билдим. Юрагим сан эдинг, Гулнор. Кўзим илгари очилган бўлсайди, ман ўз юрагимни бўриларга едирармидим? Тонгла маҳшарда қай юз билан санга боқаман? Қизим, кечир, бу адашган, кўр дадангни кечир! Гуноҳимни заррача кечиришнинг учун қўлимни қонга тикдим. Оппоғим, Гулнор, кечир. Эвоҳ, эсиз умр, эсиз қизим...»

Санъаткор Ойбекнинг маҳорати шундаки, у Ёрматда юз берган бу руҳий революцияни, бу оний ўзгаришни муваффақиятли ва ишонтирарли қилиб чиқара олган. Бу ўзгариш романнинг бадиий қимматини кўп даражада юқори кўтаргандек, образнинг ижтимоий қимматини оширади. Ёрмат Гулнорнинг қабри устида чидаш мумкин бўлмаган ички дард билан ёниб, янглишларига иқрор бўлиб, ҳам қизидан, ҳам ўқувчидан узр сўрагандай бўлади. Ана шу пайтдан бошлаб боя

ғазабимизга дучор бўлган Ёрмат, энди бизнинг меҳр-шафқатимизга сазовор бўлади.

Хуллас, «Қутлуғ қон» романидаги образлар системаси орасида Ёрмат образи энг мукамал, энг порлоқ образ бўлиб чиққан.

Романнинг бадий савияси анча юксак. Романда шундай лавҳалар борки, уларни аниқ кўриб турасиз, Ойбек уста бир рассомдек сўз билан ҳаёт лавҳаларини чизиб берган. Роман бошидаги кўча, расталар тасвири ва бошқа лавҳаларни ўқиб туриб, бемалол расмга олиш мумкин. Романни «оқ аланга», «ишқнинг олов кўйлагли», «олов селида чўмилиш» каби оригинал ташбиҳлар ёзаб туради. Ойбекнинг салобатли услуби, бой тили, тодисаларнинг туғилиш ва ўсиш жараёни, истиқболи ҳақидаги чуқур муҳокамалари, руҳий кечинмалар (психологик ҳолатлар) тасвири кўп сонли ва муваффақиятли ишлатилган, халқ мақол ва маталлари асарга юқори бадийлик бағишлаган.

Ойбекнинг тили тўғрисида яна шуларни айтиш мумкин. «Қутлуғ қон» романининг тили анча бой ва рангдор бўлишига қарамай, адибнинг тилидан кўра олим тилига, баъзан эса, шоир тилига ўхшаб кетади. Бу ҳол жумлаларнинг баъзан ғоят мураккаб, вазмин бўлишида, гоҳо лирик шеърдай одамнинг энг нозик ички ҳис-туйғуларини тараннум этишда кўринади. Менинг фикримча, шоир Ойбек бадий проза тили устида яна бир оз ишлаши лозим. Чунки бадий проза: равон, силлиқ ва рангдор тил, ихчам гап қурилишини талаб қилади.

Йўлчи билан большевик Петровнинг турмада учрашиши бизга ғариброқ туюлдики, шу ҳақда ҳам баъзи мулоҳазаларни айтмасдан ўтолмаймиз. Сўнгги вақтларда бунёдга келган бирмунча сахна асарларида ва дostonларда қаҳрамонларни бирон рус ишчиси билан учраштириш одат тусига кириб қолди. Ёзувчиларимиз бунни, кўпинча, бадийлик талаби нуқтаи назаридан қараб эмас, аксинча, расмият нуқтаи назаридан киритадилар. Бу билан гўё интернационализмни — миллатлар биродарлигини намоиш қилмоқчи бўладилар. Чуқур таассуф билан айтиш керакки, бу яхши ният Ойбекда ҳам кишини ишонтирарли, ҳақиқий бадий лавҳадек чизиб берилган эмас. «Қутлуғ қон» романида биз большевик Петровни кўролмаймиз. У, парда орқасида туради, унинг кимлиги ҳақида Ойбекдан баъзи

справкаларнигина эшитамиз, холос. Автор, Петров турмада бош қаҳрамон Йўлчига, унинг ғоявий шаклланишига ёрдам берди. Йўлчи ундан синфлар кураши ҳақида таълим олди, демоқчи бўлади. Аммо бу ишда, ҳаракатда — динамикада берилмагани учун қуруқ семадан иборат бўлиб чиққан. Ойбек Петров образи устида ё жиддий ишлаб, уни ҳақиқий раҳбар, чинакам большевик образи даражасига кўтаруви, ёки бу схематизмдан қочиши лозим эди.

Ниҳоят, яна шуни айтмоқчимиз: бизнинг назаримизда роман ҳали тугамаган. Чунки романда «Оғир қоронғилик, чуқур жимжитликда икки дўст учинчи дўстни қабрга қўйди, золимлардан албатта қасос олиш учун онт ичиб, тупроқни қуча-қуча йиғлашди. Кейин чол ва Унсин билан хайрлашиб, вақтинча яшириниш учун, қаёққадир, жўнаб кетишди», дейлади.

Шундай бўлгач, ўқувчида золимлардан албатта қасос олиш учун онт ичган Ҳроз билан Қоратой, Унсин, Шокир ота ва турмага юборилган бахтсиз Ерматнинг тақдири билан қизиқсиниш пайдо бўлиши шубҳасиз. Мантиқ бу қаҳрамонларни яна кураш саҳнасига чиқаришни талаб этади. Уларнинг золимлар билан юзма-юз туриб жанг қилишларини ўқувчи сабрсизлик билан кутади. Демак, Ойбек ромanning иккинчи китобини ёзиши, ўқувчининг бу ҳақли ва табиий талабини қондириши зарур.

Хуллас, «Қутлуғ қон» романи прозамизнинг бугунги савиясида зўр ҳодиса, катта ғалабадир.

1941

УРХУН ЕЗУВЛАРИ

Туркий халқларнинг бизгача етиб келган қадимги адабий ёдгорликлари — Урхун ёзувлари ҳисобланади. Бу ёдгорликлар туркий халқларда маданий, адабий ҳаётнинг жуда қадим замонлардан бери давом этиб келаётганидан далолат беради.

Урхун ёзувларида уқтирилишича, қадимги замонларда турклар босқинчилар зулми остида эзилиб, хонавайрон бир ҳолга келганлар, пароканда бўлиб, ҳар томонга тўзиб кетганлар.

Умумий манзара юқоридагича экан, бу халқнинг ажойиб ўғлонлари майдонга чиқиб, ўз халқларининг озодлиги учун қаҳрамонона кураш бошлайдилар. Золимларга қарши узоқ давом этган бу курашлар натижасида туркий халқлар ўз душманлари устидан ғалаба қозонади. Шундай қилиб, турклар VI—VII асарларда «Тукю» давлатини барпо қиладилар.

Чет эл босқинчиларининг истибодидан қутулган туркий халқларда аста-секин маданий ҳаёт ривожлана бошлайди. Уша вақтлардаёқ бу халқнинг ўзига хос ёзуви ва ёзма адабиёти вужудга келди.

Бугун Урхун ёзувлари деб атаётганимиз адабий ёдгорликлар мана шу Тукю давлатининг VIII асрдаги ҳукмдорлари — Кул-Тагин ва унинг акаси Билка қонларнинг қабр тошларидаги мадҳиялар (ёдномалар)дир. Бу гўзал ёдномаларни тарих узоқ вақтларгача маданий дунёдан яшириб келди. На туркий халқларнинг ўзлари, на Европа, Америка олимлари туркларнинг у замонлардаги маданий ҳаётлари хусусида ҳеч нарса билмас эдилар. XIX асрнинг охирларида Сибирь саҳроларида сургунда юрган бир швед офицери тасодифий равишда бу нақшдор тошларга йўлиқиб, шу «мўъжиза» ҳақида Европа илм аҳлларини хабардор қилади. Бу

тошлар Урхун, Янци дарёларининг соҳилида топилганидан ёзувлар ҳам «Урхун» ёзуви, деган ном билан шуҳрат қозонди.

Бу тошлардаги ёзувларни ўқиш, илм оламини ундан баҳраманд қилиш йўлида кўп олимлар уриниб кўрдилар. Машҳур туркшунослардан Радлов ва Томсенлар бу борада айниқса кўп хизмат қилдилар. Ниҳоят шу икки олим бу номаълум ёзувларни ўқиб, уни илмий транскрипция билан кўчирдилар, немис ва рус тилларида таржимаси билан нашр қилдилар.

Туркий халқларнинг биринчи адабий ёдгорликлари бўлган бу ёдномалар шу залда адабиёт тарихимизга келиб кирди.

Халқ манфаати йўлида шахсий «роҳат»дан кечиш, ватан ҳимояси учун жонбозлик қилиш бу тарихий ёдномаларнинг асосий мотивларини ташкил этади. Урхун ёзувларидаги мана шу демократик мотивлар уни халқ мулки эканидан дарак беради, уни бизга яқинлаштиради. Демак, биз Урхун ёзувларига илмий, адабий ва айна замонда тарбиявий аҳамиятга молик бўлган тарихий ҳужжат деб қараймиз.

Шуни ҳам айтиш зарурки, Урхун ёзувларининг тили, уни «ўзбек халқининг моли», дейишга йўл қўймайди. Чунки букун биз англаган маънодаги ўзбек ҳали у даврда мавжуд эмас эди. Аммо шу тилда сўзлашган турклар орасида бу кунги ўзбекларнинг қадимги боболари бўлиши гоят табиий бир ҳолдир. Юқорида кўрганамиздек, кўп туркий халқлар Тукю давлатига бирлаштирилган эди. Бир сиёсий марказга тобелик, территория яқинлиги, иқтисодий, маданий муносабатлар бу мустақил халқлар орасида қурама бир адабий тилни вужудга келтириши муқаррар бир нарса. Шунинг учун бу тарихларда бунёдга келган адабий меросга Ўрта Осиёдаги ҳамма халқларнинг муштарак мероси деб қараш илмий жиҳатдан тўғрироқ бўлади.

Урхун ёзувларида бу кун ўзбек жонли тилида қўлланатурган жуда кўп сўзлар учрайди. Шу билан бирга бу ёзувларда уйғур, қозоқ, қирғиз ва туркман сўзлари ҳам озмунча эмас. Хуллас, шу қадимги турк адабий тилининг шаклланишига Ўрта Осиёдаги ҳамма халқлар ўз ҳиссаларини қўшганлар.

«ГАНГ ДАРЭСИНИНГ ҚИЗИ»

Кўп артистлар, бизда театр танқиди йўқ, спектакллар ҳақида ёзилган рецензияларда асосан драматургининг маҳорати, асарнинг сюжети баён қилиниб, артистларнинг ижроси ҳақида эса кам, юзаки гапирилади, деб зорланадилар. Чиндан ҳам бу тўғри даъво. Шунга кўра биз «Ганг дарёсининг қизи» спектакли ҳақида ўз таассуротларимизни гапириб, артистларнинг ижроси устида ҳам тўхталиб ўтишга ҳаракат қиламиз.

Пароход палубасида Камолага дуч келган боқимсиз бола — Умеш ҳаммадан кўра онанинг меҳр-муҳаббатига зор эди. Камоланинг илиқ муҳаббати, оналарча ғам-хўрлиги Умешни эҳтиром ва муҳаббатнинг мустаҳкам ва абадий ришталари билан Камолага боғлаб қўйди. Дарҳақиқат, боқимсиз, хору зор бўлган етим бола учун онанинг илиқ сўзларидан кўра яхшироқ руҳий озиқ ва бахт борми?

Камола ўз бисотидаги ҳамма нарсани Умешга бағишлади. Умеш (Эркили Маликбоева) эса Камола қилаётган маънавий эҳсоннинг қадру қимматини жуда яхши тушунган. Умешнинг кўз қарашлари — тақдири номаълум онага (Камолага) ҳамдардлик билан тўла эди. Бу ҳол Камола дарёга «ғарқ» бўлганда, бозордаги учрашувда, доктор Нолининг уйидаги картиналарда, хуллас, Умешнинг ҳамма хатти-ҳаракатларида ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Моҳирона ижроси ва тўғри талқини билан бизга зўр эстетик завқ бағишлаган иккинчи образ Хемонкори (артистка Зайнаб Садриева) бўлди. Биз «Ҳалокат» ро-

манини ўқиганда, бу меҳрибон, шафқатли, ифбатли ва художўй кампирни худди шу Садриева талқин этгандек тасаввур қилган эдик. Романда бу олижаноб, ифбатли аёл ўз уйида кўринади, асарни саҳналаштирган Александр Гинзбург уни бозорга чиқарган. Лекин Садриева бу ролни шу қадар тўғри ва ишонарли талқин этганки, романини ўқиган киши бозордаги оломон ичида ҳам бу аёлнинг ўзига хос виқори, салобати ва нигоҳидан томиб турган ҳаёни кўриб, дарҳол уни таниб олади. Унинг «Мен — доктор Нолининг онаси» деб ўзини танитишига ҳам эҳтиёж қолмайди.

Агар Робиндранат Тагор ҳаёт бўлиб, бу спектаклни кўрганда, бу — Хеменкори, бу Ҳиндистоннинг онаси, деган бўлар эди.

Ҳем (артистка Яйра Абдуллаева) европача тарбия кўрган, олий маълумотли қиз. У Ромешни самимият билан севади ва унга қаттиқ ишонади. Тақдирнинг Ромеш билан ўйини бу маъсума қизнинг иззат-нафсини, қизлик ғурурини поймол қилиб, ғам-ғуссаларга мубтало қилади. Маъсум орзуларнинг ҳаёт гирдобига тушиши боёқиш қизни руҳий азобга солади. Яйра Абдуллаева бу ролни онгли равишда самимият билан ижро қилди. Охирги кўринишларда унинг Камола билан хайрлашиши ҳамманинг таҳсинига сазовор бўлди. Агар Яйра Абдуллаева яна ҳам ўзини «унутиб» Ҳем ҳолатига кирса, янада эҳтирос билан ўйнаса, ажойиб лирик образ яратган бўлар эди.

«Ҳалокат» романининг бош қаҳрамони Камоладир. Робиндранат Тагор бу образда вафонинг мужассам тимсолини чизган. Камола меҳнат, машаққат билан ўсган етима. У ўзи ҳақида ички бир дард-алам билан айтади: «...Мен гўдаклигимдан бадбахтман ва ўлгунимча шу зайлда бадбахт бўламан».

Бу ажойиб образни яратган Тагор эса: «Ажабо, бу қадар кўркам ва жозибадор қизнинг тақдири нега бунчалик мудҳиш бўлди экан?» — деб ҳайратда қолади.

Камола бадавлат оиланинг чўриси бўлиб ўсди, қўли косов, сочи супурги бўлса ҳам бу оилага ортиқча юкдек бўлиб туюларди. Шунинг учун Камоланинг: «Холам мендан қутулиш учун... ошиқди», деб зорланиши у яшаган муҳит кайфиятининг реалистик ифодасидир. Камола шундай шароитда умр кечирдики, у балоғатга

етганда ҳам эр, онла бахти ҳақида ўйлашга фурсат тополмас эди.

Артистка Ирода Алиева бу мазлума, маъсума қизнинг порлоқ образини яратган. Артист бошида (дарё қирғоғи, бозор картиналарида) сустроқ ўйнаган бўлса ҳам, бора-бора воқеалар ривожланган сайин камол топиб, динамик равишда ўсиб боради. Айниқса машъум мактубни ўқиб, тақдирнинг мудҳиш ўйинларидан огоҳ бўлган саҳнада Алиеванинг артистлик маҳорати туғён уради. Доктор Нолининг уйида Камола — Алиеванинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сўзи томошабинларни жуда ҳаяжонлантиради; у — вафо ва садоқатнинг жонли тимсоли ўлароқ бизни мафтун этади.

Ромеш мураккаб образ. Уни Тагор шундай таърифлайди:

«Ромешнинг бу гал ҳам ҳуқуқ фанларидан имтиҳон бера олишига заррача шубҳа йўқ эди. Фанлар тангриси ва ҳомийси Сарасвати мудом унинг йўлларига нилуфар чечагининг заррин япроқларидан пойандоз солиб, сажийлик билан медаллар ҳада қилар, унга чуқур билим бериб, тобора рағбатлантирар эди».

Бу тавсифлар Ромешнинг билимли йигит эканидан далолат беради. Унинг Хемга бўлган муносабатига келсак, ота-бола орасидаги қуйидаги диалог Ромешнинг тўғри, инсофли ва виждонли бир йигит эканини исбот қилади:

«...У дадиллик билан отасига мурожаат қилади:

— Мен уйланмайман, мен биров билан аҳд-паймон қилишганман».

Отаси ҳар хил далиллар келтириб уни уйланишга даъват қилганда, Ромеш қуйидагича жавоб беради:

— Йўқ, менинг бошқа қизга уйланишим инсофдан эмас».

Отанинг орзуси, эски урф-одатлар унинг ёшлик орзу-ҳавасларини барбод этади, у ўз хоҳишига қарши, ўзи кўрмаган Сушила номли қизга уланади.

Аммо тақдирнинг мудҳиш ўйинлари туфайли бу шўрлик йигит уч ойдан сўнг қаллиғи Сушила эмас, бошқа бир келинчак — Камола эканини фаҳмлайди. Бу кутилмаган зарба Ромешга қандай таъсир қилганини, яхшиси, Тагорнинг ўзидан эшитайлик:

«Ромеш ёстиққа суянганча қотиб қолди».

«Осмондаги ой ҳамма ёқни ёритиб турган эди, лекин унга ой нури бирдан сўнгандек туюлди. Яна тафсилотни сўрашга унда жасорат етмади; ҳозир эшитганларини ҳам алаҳлаш ва туш сингари йўқолиб кетишини ис-таб қолди».

Мана шу кундан эътиборан Ромеш виждон азобига, тоқатни тоқ қилувчи изтиробларга мубтало бўлади: ўзи истамаган ҳолда севгилиси Ҳемга вафосизлик қилиши, Сушила, отаси, қайнонаси ва қариндошларининг ҳалокати, бадбахт ва кимсасиз Камоланинг тақдири... мана шулар ҳаммаси Ромешни ғам-андуҳ, мусибат ва изтиробнинг омонсиз гидробига ташлайди. Ҳолбуки рўй берган ҳодисаларнинг ҳеч бирида Ромешнинг заррача айби йўқ.

Биз саҳнада мана шуларни кўрмоқчи эдик. Бироқ романни саҳналаштирган А. О. Гинзбург бу воқеаларни киритмаганлиги асарнинг қимматига путур етказган. Шунинг натижасида спектакль бирмунча зерикарли чиққан.

Ромеш образи ўз ижрочисидан руҳий кечинмалар мастери, хассос ва психолог бўлишни талаб этади.

Афсуски, артист Зикр Муҳаммаджонов Ромешнинг ички дунёсини, ҳис-туйғуларини тўла очиб бера олмаган. Шунини ҳам қайд қилиш зарурки, Ромеш образининг бу қадар муваффақиятсиз, рангсиз, жонсиз чиқишига артистдан кўра асарни саҳналаштирувчи Гинзбург кўпроқ айблидир. Чунки у романнинг бош қаҳрамонларидан бирини эпизодик ролга айлантирган.

Оннода бабуни биз нуроний бир мўйсафид, меҳрибон ота тимсоли деб тушунамиз. Бу тоифа оталар ўзлари учун эмас, болалари учун яшайдилар. Оннода бабу учун ҳаётнинг қувончи, турмушнинг лаззати Ҳемнинг қувончидан, унинг табассумидан иборатдир. Ҳемни ғамгин кўрар экан, Оннода бабунинг ҳаётида мазмун қолмайди.

Ўттиз йил давомида ўз санъати билан бизни мафтун қилиб келган Обид Жалиловга бўлган бепоён эҳтиромимизни шафэ келтириб, чуқур таассуф билан, Оннода бабу образи сиздан чиқмаган, дейишга мажбур-миз.

Саҳнамизнинг ифтихоридан бири Олим Хўжаев «Ганг дарёсининг қизи» спектаклида доктор Ноли ролини ўйнайди. Ноли ўз асри савиясидан анча юқори, мутафаккир одам, шу билан бирга ғоят камтар, хушфеъл ва инсонпарвар. Биз саҳнада Робиндранат Тагорнинг бу севимли қаҳрамонини Олим Хўжаев ижросида тирик ҳолда кўриб беҳад қувондик.

Жоген ва Окхой образлари режиссёр томонидан янглиш талқин қилингани учун ўз қимматини йўқотган. Ё бу образларга романдаги маънони бериб, тўлдириш керак, ёки бутунлай олиб ташлаш зарур.

Маълумки, ҳинд халқининг музыкаси ўзининг мазмундорлиги, гўзаллиги, ёқимли оҳанглари билан ажралиб туради. Композитор С. Юдаков шу ҳинд кўйлари асосида спектаклга музыка ёзган. Лекин С. Юдаковнинг музыкаси жозибали бўлишига қарамасдан ҳамма вақт ҳам асарнинг мазмунини ифодалашга ёрдам бермайди.

Романни саҳналаштирган авторга таъна қилиш ниятида эмас, балки пьесанинг мукаммаланишига ёрдам бериш ниятида баъзи маслаҳатлар бермоқчимиз.

Романда ҳамма чигал масалаларни ечишга ёрдам берган, Камоланинг бахтиёр бўлиши учун катта хизматлар қилган энг севимли кишилардан муаллим Чокроборти ва унинг қизи Шайлож образларининг пьесага кирмай қолиши спектаклга салбий таъсир қилган. Маълумки, «Ҳалокат» жиддий психологик романдир. Бунда ҳеч қандай ғайритабиий нарсаси йўқ. Камола оғир кунларда фақат бир кишига — Чокробортига паноҳ тортиб бориши мумкин эди. Чокроборти эса, бу бадбахт ва маъсума қизни: «Мен уни ҳаётимдан ҳам афзал кўраман», дейди. Камолага ўз эри билан топишишга кўп ёрдам берган, унинг маънавий ҳомийлари Чокроборти ва Шайлож образларини тушириб қолдириш натижасида пьеса жиддийлигини йўқотиб, олди-қочди характерга эга бўлганки, бу — Тагор ижодининг моҳиятига хилофдир.

Бозор кўриниши ҳақида бир оз ўйлашга эҳтиёж бор. Бу кўриниш романда йўқ ва Умеш ҳам бозорга бориб нон, кабоб ўғирламайди. Менимча, бу кўриниш томошабинларни кулдириш учун қилинган бўлса керак.

Ромеш, Жоген, Окхой ва Оннода бабу образларини бошқача талқин қилиб, уларга Тагор кўзи билан қараш, уларга ранг, қон ва жон бағишлаб, ҳаракатга келтириш зарур.

Умуман, Ҳамза номидаги академик драма театри ижодий коллективи ҳақида шуни айтиш керакки, у бутун дунёда биринчи бўлиб атоқли ҳинд ёзувчиси Робиндранат Тагорнинг муҳим бир асарини саҳналаштириб, бизга қўшни ва дўст улуғ ҳинд халқи билан совет халқи орасида равнақ топиб бораётган маданий алоқаларни мустаҳкамлашга маълум даражада ҳисса қўшди.

1956

ФУЗУЛИЙ

I

Муҳаммад Сулаймон ўғли Фузулий — шундай улуг санъаткор, шундай фусункор шоирки, уни ўқиркансан, беихтиёр сеҳрланиб, лол бўласан киши. Музыка садолари остида қалбимизда тугён урган руҳий ҳолатни сўз билан ифода этиб бўлмагандек, Фузулий ғазаллари бахш этадиган маънавий ҳаловатни ҳам сўз билан ифода қилиб бўлмайди.

Менинг назаримда Фузулийнинг ақл-идроки, мушоҳада кучи, нафосат ҳисси, шоирлик истеъдоди бениҳоят зўр бўлиб, ундаги бу фазилатларни тўғри талқин қилиш учун яна бир Фузулий керак.

II

Фузулий ғазал жанрини камолот чўққисига олиб чиққан буюк санъаткордир. Навоийдан сўнг бу жанрда энг кўп, энг гўзал, энг нафис ва энг оҳангдор ғазаллар яратган шоир Фузулийдир. Фузулий — туркий тилларда сўзлашувчи барча халқларнинг муштарак шарафи, уларнинг муштарак Ҳофиз Шерозийсидир.

Фузулий ўз ижодининг ибтидосидан бошлаб ғазал жанрига алоҳида аҳамият беради, бу жанрни бошқалардан юқори қўйди. Чунки:

Ғазалдир сафобахши аҳли назар,
Ғазалдир гули бўстони ҳунар.

Ғизоли ғазал сайди осон дагил,
Ғазал мункири аҳли ирфон дагил.
Ғазал билдирур шоиринг қудратин,
Ғазал ортурур нозиминг шуҳратин.
Ғазал деки, машҳури даврон ўла,
Ўқумоқда, ёзмоқда осон ўла.¹

Ғазал жанрига бундай юксак баҳо берган Фузулийнинг ғазаллари қандай? Фузулийни Шарқ лирикасининг отаси Ҳофиз Шерозий даражасига кўтарган сир нимада?

Бу сўроққа тўғри жавоб бериш учун яна Фузулийнинг ўзига мурожаат қилмоқ керак. Фузулий ўз куллиётига ёзган дебочасида: «Шоирлигим муқаррар бўлгач умримни бир қисмини сарф этиб, турли илмларни ўргандим», дейди. Чунки Фузулийнинг тўғри эътиқодича: «Илмсиз шеър асоси йўқ девор каби ўлур ва асоссиз девор ғоятда беътибор ўлур»².

Кўриниб турибдики, Фузулий ўз ғазалларига илм-маърифатдан мустаҳкам «асос» — пойдевор қурган. Шунинг учун орадан тўрт юз йил ўтган бўлишига қарамай, бу шеърлар ҳамон китобхонни мафтун этиб келмоқда. Бундан чиқадиган хулоса шуки, шоир олим, файласуф бўлмоғи керак.

Фузулий ғазалларидаги ҳаётийлик, яшовчанликнинг яна бир сирини — шоирнинг ҳамма мисраларни бир текисда қалб ҳарорати билан исита билишидадир. Агар мана шу хислат, мана шу фазилат бўлмаса, илм ва ақл кучи билан яхши шеър яратиб бўлмайди. Фузулийда шоирлик қобилияти, олим ва файласуфнинг мушоҳада кучи мувози равишида такомил топган. Бунинг устига шоир бутун ҳаёти давомида олий бир гўзалликнинг мафтунидир, мана шу гўзалликни қалб кўзи билан кўриб, уни сўз билан суратга туширмоқ истаги шоирнинг бадий камол топишига сабаб бўлган асосий омилдир.

Фузулий ғазаллари қалб садосидир. Шоир, юқорида

¹ Куллиёти девони. Фузулий. 6-бет. «Ахтар» матбааси, 1308 ҳижрий.

² Куллиёти девони. Фузулий. 5-бет.

айтганимиздек, олий бир гўзалликка маҳлиё бўлиб бутун вужуди билан ўшанга интилади. Бу гўзаллик шоирнинг кўз ўнгида соҳибжамол қиз сиймосида намоён бўлади. Ошиқ шоир унга етолмай, унинг ҳажрида куйди, изтироб чекади:

Азал котиблари ушшоқ бахтин қора ёзмишлар,
Бу мазмун ила хат ул саҳфаи рухсора ёзмишлар.
Муҳаррирлар ёзонда ҳар кима оламда бир рўзи,
Банга ҳар кун дили садпорадан бир пора ёзмишлар.¹—

деб, афсусланади. Лекин бу жафокор соҳибжамол лирик қаҳрамонга лоқайдликда, муруватсизликда давом этади. Ана шунда шоир тўлиб-тўлиқиб бутун вужуди билан ёниб куйлайди. Фузулий ғазалларин ўқиркан, шеърятнинг камолоти учун маъшуқани муруватсизликда айблагинг келмайди. Дарҳақиқат, лирик қаҳрамон маҳбубаси оғушида фароғатда бўлганда, ма-на бундай бебаҳо ғазаллар бунёдга келмасди:

Ёнди жоним ҳажр-ла, васли руҳи ёр истарам.
Дардиманди фирқатам, дармони дийдор истарам.
Булбули зорам, дағил беҳуда афгон этдигим,
Қолмишам нолон қафас қайдида, гулзор истарам.²

III

Хўш, Фузулийнинг «Лайли ва Мажнун» достони шарқнинг кўп сонли «Лайли ва Мажнун»лари галереясида қандай ўрин тутади?

Мен «Лайли ва Мажнун»ларни қайта-қайта ўқидим. Шунда: Низомий даҳосига қойил қолдим; Хисрав Деҳлавийнинг булбулдек сайрашига офарин, дедим, Навоийнинг Мажнунига мотам тутиб йиғладим; Фузулийга келганда, ҳайрат майидан маст бўлдим.

Инсоф билан айтганда, Фузулийнинг «Лайли ва Мажнун»и барча «Лайли ва Мажнун»ларнинг гултожисидир.

¹ Куллиёт девони. Фузулий, 146-бет.

² Ушакитоб, 180-бет.

Навоий Лайли билан Мажнуннинг тақдирига чуқур хайрихоҳлик билан қараб, дард билан ёзган. Фузулий эса, ҳақиқий Мажнун бўлиб ёзган. Навоий Мажнунни шоир деб тавсиф этади, лекин унинг бирор шеърини келтирмайди. Фузулий бўлса, Мажнунни шоир, Лайлини шоирага айлантириб, ўзининг энг нафис, энг ла-тиф ғазал ва мураббаларини шулар тили билан куй-лайди.

Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонида шу қа-дар чуқур дард-алам борки, мутолаасига ҳар қандай асаб ҳам бардош бера олмайди. Фузулий достонини ўқиганда йиғлайсан, лекин китобни қўлдан қўйгинг келмайди.

Бу икки шоҳ асар орасидаги нозик тафовут мана шундай.

Шуни ҳам илова қилиш зарурки, ҳар икки достон-нинг фалсафий йўналиши бир хил, иккисида ҳам ваҳ-дати вужуд, тажаллий назарияси олға сурилади.

IV

Фузулий улуғ бобомиз Навоийдан кўп таъсирлан-гандек, ўз навбатида ўзбек адабиётига зўр таъсир кўр-сатган санъаткордир. Ҳеч бир шоир ўзбек классик ада-биётига Фузулийчалик кучли таъсир кўрсатган эмас. Бунинг уч сабаби бор: биринчиси—Фузулий тилининг ўзбек тилига яқинлиги; иккинчиси — Фузулийнинг хушлафз ширин забонлиги; учинчиси — Фузулий асарларининг бадиий баркамоллиги.

Мана шу сабабларга кўра, ўзбек халқи Озарбайжон халқининг бу улуғ фарзандини қучоқ очиб қарши ол-ди, уни Навоий билан бир қаторда эски мактаб програм-масига киритиб, эҳтиром билан ижодини ўргана бош-лади. Фузулий асарлари Октябрь инқилобидан илгарини Ўзбекистонда йигирма тўрт дафъа нашр этилиб, ҳар бир саводли кишининг қўлдан тушмас китоби бўлиб қолди.

Ўзбек шоирлари қарийб икки асрдан бери Фузулий асарларига мафтун бўлиб келадилар. Бизнинг шоирла-римиз учун Фузулий бадиий балоғатнинг симболидир. Шунга кўра, XVIII ва XIX асрлар давомида яшаб ижод этган кўп забардаст шоирлар Фузулий ғазалларига му-

хаммаслар боғлаганлар. Бу анъанани Фурқат, Муқимий, Завқий, Асирий каби шоирлар давом эттирганлар.

Фузулийга эргашиб ўзбек адабиётида унинг ғазалларига мухаммас боғлаш билан чекланиб қолмай, бора-бора бу адабий мактабга — «Фузулий мактаби»га айланди. Бу адабий мактаб мухлислари ўзбекча шеърларда Фузулий тили учун характерли ибораларни ишлатиш, шеър тилини озарбайжончага яқинлаштириш, бошқача қилиб айтганда тилни «Фузулийлаштиришга» кўпроқ майл кўрсатдилар.

Ўзбек шоирларининг Фузулий таъсирида ёзган шеърларидан баъзи намуналарни кўриб ўтайлик:

Ишқ офатидин душди мани бошима савдо,
Мажнун каби ҳайрон кезарам дашт ила саҳро,
Дун-кун ишим ўлди мани ҳар ерда алоло.

(Шавқий)

Ишқида манга ҳосил ўла дарду бало чўх,
Меҳр ила вафо оз, вале жавру жафо чўх.

(Ғозий)

Жафо чекканлара жонон, вафолиғ қилганинг яхши,
Асири ишқ улонларга шифолиғ қилганинг яхши...

(Увайсий)

Увайсий билан Маҳзунанинг «Ошиқ бўлмишам» радифли шеърлари Фузулий тили ва услубида ёзилган. Машҳур шоирамиз Нодиранинг «Бох», «Чўх» радифли шеърлари ҳам Фузулий лафзи ва услубидадир.

Чунончи:

Ёр керак ошиқа, менда севар ёр йўх,
Дарду ғамим беадад, сўргали ғамхор йўх.
Боғи сайр эт, карами довара бох,
Гулни бошидаги тожи зара бох.
Нодира, даҳр элини сархуш бил,
Соқийи давр алида соғара бох.

Демократ шоиримиз Фурқат ҳам Фузулий услубида кўп шеърлар ёзган. Қуйидаги мисралар Фурқатнинг фузулиёна шеърларидан бир намунадир:

Эй, лутфи каму жафоси чўх ёр,
То чанд чекай ғамингда озор?
Ҳайҳот, бу чархи вожгунни
Бир жонима кулфати бу миқдор...

(Фурқат)

Яна:

Ишқ оташи қачонким мен бежамола душти,
Савдойи дарди ҳижрон бошимга сола душти.

Яна:

Кел, бегим, қаҳва ичиб, озгина суҳбат қилоли,
Шарҳи рози дил эдуб, рафъи қудурат қилоли.
Дўлаудур қона жигарлар, дутали гўшаи боғ,
Жоми гулгун чеколи, лаҳзае ишрат қилоли.
Даҳр беҳуда ғами жондин ўсондирди бизи —
Анинг олойишидан чиқмаға ғайрат қилоли.

Нодиранинг ўғли Маъдалихон эса, Фузулийнинг фусункор шеърларига шундай берилиб кетдики, унинг шеърлари ўзбек либосини кийган озарбайжон қизига ўхшайди. Масалан:

Айру душдим яна ул ғунчаи хандонимдан,
Нўла гар тинмаса эл нолаю афғонимдан.

Ёхуд:

Дирилур зор таним лаъли дарахшонингдан,
Очилур уқдаи дил ғунчаи хандонингдан.
Верарам истадигинг жон эса, йўқ имкони,
Подшоҳим банга чигмак сани фармонингдан.

Фузулий ўз асарларининг таъсир кучи ва тақдири ҳақида сўз очиб, мана бундай деган эди:

«Мамлакат подшоҳи бир ўлкани босиб олмоқ учун пул, пора бериб лашкар тўплайди. Юз фасоду фитна ва ҳаракат билан бу ўлкани босиб олади, лекин у ерда омонлик, осойишталик бўлмайди. Фалак бир инқилоб қилганда, ўзи ҳам, лашкари ҳам маҳв бўлади.

Менинг ҳар бир сўзим бир паҳлавондир, улар юриш бошлаганда, еру сувни батамом босиб олади. (Шеърларим) қаерга борса, ул ердан мол-мулк талаб қилмайди, ҳеч кимга озор бермайди. Замоннинг ўтиши менинг сўзларимга зарар етказиб поймол қилолмайди.

Подшоҳлар менга эҳсон таклифини қилмасинлар, бошимда қаноат тожи бор. Мана шунинг ўзи менга кифоя»¹.

Дарҳақиқат, Фузулийга замондош подшоҳлар беному нишон йўқолдилар. Фузулийнинг нафис, фусункор шеърлари эса, ҳамиша навқирон севги қўшиқларидай янграб, борган сари кўпроқ халқларнинг қалбларини забт этмоқдадир.

1959

¹ Куллиёти девони. Фузулий. 216-бег.

СОБИР ҚАҲҚАҲАЛАРИ

Совет Иттифоқи халқлари Озарбайжон халқининг машҳур сатирик шоири Мирзо Али Акбар Собир Тоҳирзоданинг юз йиллик юбилейини нишонламоқда. Собир Тоҳирзода 1862 йилда Озарбайжоннинг Шимоҳий шаҳрида туғилиб, 1911-йили шу ерда вафот этган.

Собирда шеърга ҳавас жуда тез уйғонади, у саккиз ёшида шеър айта бошлайди. Ун икки ёшларида Ширвон шаҳрининг машҳур фузалоси шоир Саид Азимдан таълим олади. Ёш Собир ўзининг ўткир зеҳн ва зақоси билан устозининг диққатини жалб этади. Устоз Саид Азим шогирдини рағбатлантириб, форсидан таржима-лар қилишга ундади. Собир шоир сифатида тобора камол топа борди ва устозининг шеърларига назиралар ёзди. Ўз навбатида устози Саид Азим ҳам Собирнинг баъзи шеърларига назиралар ёзиб, шогирдининг кўнглини кўтарди.

Боланинг илм ва шеърятга рағбат кўрсатиши отасига ёқмайди. У ўғлини мактабдан чиқариб олиб, савдо-сотик ишларига қўяди. Аммо савдогарлик боланинг табиий қобилияти устидан ғалаба қозона олмайди. У мустақил равишда мутолаа билан машғул бўлади.

Собир йигирма уч ёшида Эрон ва Туркистонга саёҳат қилади. Эроннинг бир қанча шаҳарларида, шунингдек — Бухоро, Самарқанд, Мавр ва Ашхободда бўлади. Орадани бирмунча вақт ўтказиб Қарбалога сафар қилади. Саёҳатлар шоирнинг фикр доирасини кенгайтиради. У мусулмон Шарқини кезиб, ҳамма жойда зулму зулматни, очлик-қашшоқликни, хурофот ва мутаассибликни кўриб, чуқур қайғуга ботади.

Собир Тоҳирзода 1901- йилда Озарбайжоннинг машҳур шоирларидан Аббос Сиҳат ва Муҳаммад Тарроҳлар билан танишади. Улар билан яқин дўст, маслакдош бўлиб қолади. Бунгача Шарқ ўлкаларини кезиб, ҳаётни зийраклик билан мушоҳада қилиб юрган шоир эндигина туташган гулханга ўхшайди. Бу гулханнынг ловиллаб кетиши, йўлда учраган ҳамма чиркин нарсаларни ёндириб юбориш учун энгил бир шабада керак эди. XX аср бошларида Бокуда нашр этила бошлаган «Мулла Насриддин» номли сатирик журнал беғубор шамол бўлиб, бу гулханнынг гуриллаб кетишига сабаб бўлди. Агар «Мулла Насриддин» журнали қоронғи ва сокин кечада гулдираган момақалдироқ бўлса, Собир уни ялт этиб ёритган, тушган ерини ёндирган яшин эди.

Собир «Мулла Насриддин» журнали чиқмасдан олдин ҳам лирик шеърлар ёзиб юрган эса-да, ўзини танита олмаган эди. Собирнинг ўз ватанида, шунингдек, Туркистонда шуҳрат топишига унинг заҳаролуд сатираси сабаб бўлди.

Собир сатирасининг фазилати шундаки, у ҳаммиша шеърни салбий қаҳрамон тилидан ёзади; душманга «минбар бериб», уни рўй-рост сўзлатади. Душман беихтиёр ўз-ўзини фош қилади, ички чиркин оламини ўзи очиб беради. Собирга хос бу йўл шеърни таъсирчан қилади, ўқувчида нафрат ҳисси уйғотади, бу нафрат бора-бора кулгига, кулги эса қаҳқаҳага айланади.

Мана бир зарпараст образи. Бу тип учун оламда пулдан кўра муқаддас нарса йўқ. У зоҳиран мўмин, мусулмон бўлиб кўринса-да, аслида пулга чўқинади. Унинг дини ҳам пул, имони ҳам пул, Маккаю Мадинаси ҳам пул.

Яхшиси, бу пулпараст ўзи сўзласин:

Нури чашмониммисан, э пул, ё жониммисан?!

Исматим, номусум, ирзим, ғайратим, қониммисан?!

Ҳурматим, фаҳрим, жалолим, шавкатим, шониммисан?!

Мусҳафим, Маккам, Мадинам, қиблам, аркониммисан?!

Масҳабим, динимми, ойнимми, имониммисан?!

Биз Собир сатирасини ўқиган кишининг беихтиёр кулгиси, хандаси, хандон уриб кулиши ҳақида сўзладик. Инсоф билан айтганда, бундай шеърлар мутола-

асидан киши ўйга толади, инсоннинг бу даража юзубан кетганини кўриб ғам босади.

Пулпараст—Собир яшаган даврдаги ҳукмрон синфнинг бир намояндаси эди. Энди бундан кўра «маданийроқ» заводчи, фабрикант образини кўрайлик. Ўзларини «миллатнинг отаси» ҳисоблаган бу тоифа кишилар пулни инсонликнинг ўлчови деб билишади. Уларнинг наздида одам бўлиш учун аввал пулдор бўлиш керак. Пули, молу дунёси бўлмаган фаъла(ишчи)нинг ўзини инсон деб юриши фабрикачи бойнинг ақлига ҳам сиғмайди. Шунинг учун фабрикант фаъла (ишчи)га кибру ҳаво билан бундай дейди:

Фаъала ўзуни сан-да, бир инсонми сонирсан?!
Пулсиз киши, инсонлиғи осонми сонирсан?!
Инсон ўлонин жоҳу жалолли керак ўлсун,
Инсон ўлонин давлату моли керак ўлсун,
Ҳиммат демарам, эвлари олий керак ўлсун.

Боқунинг нефтчи бойларига ишчининг бош кўтариб, инсоний ҳуқуқларини талаб қилиши ёқмагандек, уларга умуман «миллатнинг» (Собир «миллат» сўзини кенг халқ оммаси маъносида қўллайди.— *Т. Ж.*) эҳтиёжлари ҳам бегона эди. Сохта, ялтироқ сўзлар остида хаспўшланган бу ҳақиқат Собирнинг «На ишим вор?» радибли сатирик шеърда зўр маҳорат билан фош этилган. Бу шеър майдонга чиққандан сўнг «миллат ҳомийлари»нинг афти-ангори яққол кўриниб қолади.

Мана шу ажойиб шеърнинг бир банди:

Миллат неча торож ўлур ўлсун, на ишим вор?!
Душманлара муҳтож ўлур ўлсун, на ишим вор?!
Қўй, ман тўх ўлум, ўзгалар ила нади корим,
Дунёву жаҳон оч ўлур ўлсун, на ишим вор?!

Собирнинг оташин сатирасида ёлғиз Озарбайжон халқининг бошига тушган кўргиликларгина эмас, Туркистон заминидagi ижтимоий иллатлар ҳам ўз инъикосини топди. Шунинг учун ўзбек зиёлилари, шоирлари Собир ижодига юксак баҳо берадилар. Ўзбек сатирасининг ривожидa Собир Тоҳирзоданинг таъсири жуда зўр. Бунини шоирларимиздан Оразий, Ҳайратий, Ҳазилкаш, Ғафур Ғулом, Собир Абдулла ва бошқалар-

нинг сатирик асарларида очиқ кўриш мумкин. Бизнинг «Муштум» журнали «Мулла Насриддин» анъаналарининг давомчиси бўлганидек, «Муштум»нинг илк авторлари ҳам Собир сатирасининг муносиб давомчилари эди.

Собир Тоҳирзода Озарбайжон халқининг бахт-саодати учун курашган жанговар шоир эди. Унинг бебаҳо жўшқин сатираси, соғлом кулгилари қалбимизга эзгу ҳислар уруғини сепади, биз ҳамиша уни алқаб-олқишлаймиз.

1962

ОЙБЕКНИНГ ТАБАРРУК СЎЗЛАРИ

Мен «Ўзбек шоирлари»ни ёзганда қудратли бир ҳо- мийга муҳтож эдим. Ана шу ташвишли, ҳаяжонли пайтда кўз ўнгимда адабиётимиз осмонининг тўлин ойи муҳтарам Ойбек сиймоси намоён бўлди. Мен бу алп адибни кўпдан бери — «Қутлуғ қон» романи қўлёз- ма ҳолида муҳокама қилинган кундан бери биламан, шу роман ҳақида илк мақола муаллифи ҳам мен. Ада- биётимизнинг бир бошида улуғ Алишер Навоий-ю, ик- кинчи бошида мана шу муаззам санъаткор турибди. Мен асримиз Навоийси Ойбекдан ҳимоя сўрашга аҳд қилдим.

Шундай аҳд қилдим, ўз жасоратимдан ўзим чўчи- дим, «Ахир, Ойбек бетоб-ку, — садо беради кўнглим, — шуни била туриб, иш кўтариб бориш инсофданми?»

Юз хил андиша, минг хил истиҳолага бориб, ўз этимни ўзим ердим. Бироқ бошқа чора йўқ. «Ўзбек шоирлари»ни қўлтиқлаб, Ойбек домланинг уйларига кириб бордим. Кеч куз. Изғирин шамол эсиб, ёмғир шиббалар эди. Эшик олдида мени муҳтарам Зарифахо- ним кутиб олдилар. Мен бемаҳал ташрифимнинг боиси- ни тушунтирдим.

Зарифахоним андек хаёлга ботиб:

— Домланинг товлари йўқ-ку, қандай бўларкин?.. — деб қолдилар.

— Домланинг товлари йўқлигини биламан, аммо у кишининг йилига биттадан китоб ёзаётганларидан ҳам огоҳман. Бинобарин, китоб ўқишлари ҳам мумкиндир, деган умид билан келувдим, — дедим мен маъюсланиб.

Бошқа гапга ўрин қолмади, шекилли, Зарифахоним қўлёзмани олиб, мени ичкарига таклиф қилдилар. Мен узр айтдим.

— Бўлмаса, бир ҳафтадан кейин хабар олинг,— дедилар.

Мен икки ҳафтадан кейин бордим. Ойбек акам жуда мамнун кўриндилар. Гапларида, муомалаларида наво-зишкорлик — эркалаш, ардоқлаш сезиларди. Домла мени ҳамиша дастурхони очиқ меҳмонхонага бошладилар. Чой асноси домланинг марҳаматларини эшитдим:

— Яхши... Жуда яхши китоб! Соз!..

Бу — китобнинг умумий баҳоси эди. Кейин бобма-боб таҳлилга киришдилар:

— Зебунисо зўр ёзилган! Увайсий мухтасар роман...

Мен қулоқларимга ишонмай, таажжуб билан домлага қараб қолдим. Ойбек ака буни сезиб ўз фикрларини таъкидладилар:

— Ҳа, шундай... Увайсий мухтасар роман. Маҳзуна боби заифроқ. Материал кам. Буни тўлдилинг!

— Раҳмат, домла, албатта тўлдираман.

— Энди роман ёзинг,— яна илтифот қилдилар домла.

— Роман? — таажжуб билан сўрадим мен.

— Ҳа, роман ёзинг! Албатта ёзинг!

— Нимани ёзай, Ойбек ака?

— Ўзингизни ёзинг. Ўзингиз ёзилмаган романсиз.

— Менга бўлган ишончингиз учун ташаккур, Ойбек ака! Агар бу ишончингизни озгина оқлолсам ўзимни бахтиёр деб билардим.

Ниҳоят, кетишга рухсат сўрадим.

— Китоб ҳақидаги фикримиз тайёр эмас-ку,— афсусландилар Ойбек акам.

— Мен Маҳзуна бобини тўлдиргунча тайёр бўлиб қолар, деб ўйлайман.

— Албатта, бўлади!

Ойбек акам мени кўчагача кузатиб қўйдилар.

Мен нашриётда ишлар эдим. Бир неча кунга рухсат олиб, уйимда ишлар, «Ўзбек шоиралари»нинг Маҳзуна бобини тўлдирав, сайқаллар эдим.

Бир куни нашриёт ходимларидан бири уйимизга бориб:

— Дарҳол идорага боринг,— деб қолди.

— Нима гап? Тинчликми?

— Ойбек домла келиб, сизни сўроқлаяптилар. Директоримиз Насрулло Охундий билан ўтирибдилар.

Мен нашриётга бориб, директор хонасига кирсам, Охундий ўзи ёлғиз бир нимани ўқиб ўтирибди. Мени кўриб сакраб ўрнидан турди-да, юзларимдан ўпа кетди. Эски қадрдонимнинг юзларидан нур ёғар, мени илк бор кўргандай юзимга термилар, яна қучоқлар, табриклар эди...

— Ойбек домла келдилар,— тушунтирди Охундий,— вақтлари зиқ бўлганидан узоқ кута олмадилар. Сизга иккита ҳужжат қолдириб кетдилар: бири китобга сўз боши, иккинчиси Ёзувчилар союзига кириш учун тавсиянома.

Мен ташналик билан Ойбек ака қолдириб кетган ҳужжатларни кўздан кечирдим. У мен кутгандан минг чандон ортиқ илтифот эди. Қувонганимдан кўзларимга ёш келди.

Ойбек аканинг бу табаррук сўзлари китобимнинг қадрини, менинг мартабамни оширди.

Мен Ойбек домланинг ишончларини оқлаш учун «Олтин қафас», «Асил айнамас» номли қиссалар ёздим. Шу покиза, шу фариштасимон одамнинг башорати билан кексайганимда, оғир бўлса ҳам, «Олой маликаси» номли тарихий роман бошладим. Афсус, минг афсуски, қатрада денгизни, заррада коинотни кўрадиган донишманд ҳакимим Ойбек домла энди йўқ...

1968

«ҲАЁТИМ ЙИЛНОМАСИ» ДАН

Мен 1909 йилда Марғилон районига қарашли Қоратепа қишлоғида туғилдим. Отам Мулла Жалол Қоратепанинг тубжой аҳолисидан бўлиб, онам Хайринисо Шаҳрихон районининг Яккатут маҳалласидан бу ерга тушган экан. Отам мадрасада таҳсил кўрган, хатимкарда мулла бўлса ҳам, ота мерос ерларида деҳқончилик, боғдорлик қиларди. Тўғри, у кишининг мактабдорлик қилган йиллари ҳам бор. Мен ўзим ҳам, беш ёшимда, биринчи сабоқни отамдан олганман, худди шу маънода у киши мен учун «Устози аввал», албатта.

Отам жуда раҳмдил, меҳрибон, художўй ва пок одам эдилар. Кўпроқ Хўжа Ҳофиз билан Аҳмад Ясавийни ўқирдилар. Жуда ёш чоғимда қўлларидаги китобга ишора қилиб:

— Дада, шу китобларни кимлар ёзишади?— деб сўрадим.

— Худога яқин кишилар, валий одамлар,— деб жавоб бердилар отам...

Шу-шу бўлди-ю мени китобга, китоб ёза олган «худога яқин кишиларга» ҳурматим ошди. Менинг назаримда шоирлар, ёзувчилар қандайдир илоҳий кучдай туюла бошлади.

1916 йилнинг ёзида отамнинг оёғи синиб, узоқ ётиб қолди. От-арава, қўш хўкизимизни сотиб, табиб чақирдик, дори-дармон қилдик, лекин наф қилмади. Охири оиламизда моддий танглик рўй берди. Бу ҳолни кўрган бобом Муҳаммад Исҳоқ ва тоғам Муҳаммадзиё оиламизнинг «юқини енгиллатиш» учун мени ўзлари билан Шаҳрихонга олиб кетишди. У вақтда мен етти ёшда эдим. Шундай қилиб, она юрти — Шаҳрихон—менинг севиқли ватаним бўлиб қолди.

Етти ёшлик болага кўрсатган шафқат-марҳаматлари, берган тарбиялари учун мен дастлаб бобом Муҳаммад Исҳоқ, тоғам Муҳаммадзиёдан, қолаверса, Шаҳрихон халқидан беҳад мамнунман.

Шаҳрихонни бутун вужудим билан севаман, ҳар йил бориб, бу боболар диёрини, бу азиз тупроқни бир зиёрат қилмасам кўнглим таскин топмайди.

Умуман олганда, ҳаётим йилномаси қуйидагича:

1914 йилдан бошлаб 1918 йилгача эски усул мактабларида ўқидим. 1924—1925 йилларда Фарғона шаҳридаги икки йиллик педкурсни тугатиб, 1926 йилдан 1930 йилгача Шаҳрихон районида ўқитувчилик қилдим. 1930—1933 йилларда Самарқанддаги Педакадемияда ўқидим. Уқиш йилларида ҳам (ёзги ва қишқи каникулларда) Шаҳрихонга бориб, ўқитувчиларни қайта тайёрлаш курсларида дарс бердим. Отам 1933 йилда вафот этиб, оиламиз қаровсиз қолгани учун академиядаги ўқишни чала қолдириб, 1934—1936 йилларда Шаҳрихонга бориб ўқитувчилик қилдим.

1936 йилда Маориф комиссарлигининг чақириғи билан Тошкентга келиб, Коммунистик қишлоқ хўжалик олий мактабида, Республика партия маорифи уйида ва Ҳуқуқ институтида тил муаллими бўлиб ишладим. Академиядан диплом олмай кетганим сабабли Тошкентдаги кечки институтга кириб, академияда эшитмай қолган айрим курсларни, чунончи: антик дунё адабиёти, ўрта асрлар ва ғарб адабиёти тарихи курсларини профессор Ҳамид Сулаймон сабоқларидан ўргандим. 1938 йилда Тошкент кечки педагогика институтини имтиёзли диплом билан битириб, Илмий советнинг қарори билан шу институтда Шарқ адабиёти тарихи муаллими бўлиб қолдим.

1938 йилнинг охирида, Алишер Навоий юбилейига тайёрлик ишларини тезлатиш мақсадида, мени «Қизил Ўзбекистон» редакциясига ишга даъват этишди. 1938 йил 1 декабридан 1941 йил 5 июлигача «Қизил Ўзбекистон» газетасида санъат-адабиёт бўлим мудир лавозимида ишладим. Бу даврда «Хамса талқинлари» номли асаримни ёздим. 1939—1940 йилларда пединститутлар учун «Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси»ни туздим (VIII—XV асрлар).

Шундай қилиб, 1955 йилдан 1961 йилгача — Ўзбекистон Давлат нашриётида редактор, Давлат бадий

адабиёт нашриётида катта редактор лавозимларида ишладим. 1961 йил 1 сентябрдан 11 декабргача Ўзбекистон Фанлар академияси тил-адабиёт институтида илмий ходим бўлиб, 1962 йил февралидан 1963 йил 1 июлигача «Шарқ юлдузи» журналида адабий ходим бўлиб ишладим.

1955—1972 йиллар менинг илмий-адабий ҳаётимда энг сермаҳсул йиллар бўлди: бу йилларда қуйидаги асарларим нашр этилди:

1. «Ўзбек шоирлари» (1959 йил).
2. «Хамса талқинлари» (1960 йил).
3. «Паҳлавон Маҳмуд» (1961 йил).
4. «Олтин қафас» (1962 йил).
5. «Бону» (1963 йил).
6. «Яшасин табассум» (1966 йил).
7. «Нафосат оламида» (1974 йил).
8. «Қизлар қасидаси» (1977 йил).

Худди шу даврда бадиий таржима соҳасида ҳам анчагина иш қилдим. Шулардан қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Р. Тагор — 1- том («Ҳалокат» романи).
2. Р. Тагор — 4- том (Ҳикоялар).
3. Р. Тагор — «Кўзга тушган чўп» романи.
4. Р. Тагор — «Бибҳа соҳили» романи.
5. Р. Тагор — «Донишманд рожа» романи.
6. «Ҳинд эртаклари».
7. С. Улуғзода — «Ёшлигимиз тонги» романи.
8. С. Улуғзода — «Гавҳари шамчиноқ» комедияси.
9. С. Улуғзода — «Восеъ» романи.
10. «Тўтинома».

11. С. Айний — «Эсдаликлар»нинг III қисми.

12. Паҳлавон Маҳмуд ва Лоҳутий рубоийлари.

13. В. Смирнова-Ракитинанинг «Абу Али ибн Сино қиссаси» асари.

Булардан ташқари, шу давр мобайнида 30 га яқин китобни таҳрир қилдим. Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонига, Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» сига, Фузулий «Девон»ига сўз боши ёздим.

Умуман олганда, 1928 йилдан 1968 йилгача тил, адабиёт ва санъат масалаларига бағишланган олтмишдан ортиқроқ илмий мақолаларим вақтли матбуотда

босилди. Булардан бирмунчаси рус, озарбайжон ва тожик тилларида ҳам эълон қилинди.

1964 йилнинг 1 апрелида пенсияга чиқдим.

Ҳозир «Олой маликаси» номли тарихий роман устида ишлаб турибман. Бундан ташқари, бисотимда «Асл айнимас» номли автобиографик қисса ва Навоий дунёқарашига оид «Фалсафий талқинлар» номли илмий асарим бор.

Қисқача қилиб айтганда, таржимаи ҳолим мана шундан иборат, қолганларини эса, китобларимдан қидирган маъқул.

Дарвоқе: мен тожик фарзанди-ю, ўзбек адибиман. Демак, икки маданият, икки адабиётнинг комил ҳуқуқли ворисиман ва шу билан фахрланаман!..

МУНДАРИЖА

*М. Юнусов. Моҳир тадқиқотчи ва моҳир таржимон . . . 3

„ХАМСА“ ТАЛҚИНЛАРИ

Муқаддима	11
«Ҳайратул-аброр»	19
«Фарҳод ва Ширин»	27
«Лайли ва Мажнун»	41
«Сабъаи сайёр»	57
«Садди Искандарий»	68
«Хамса»нинг тили	85
«Хамса»нинг бадиий хусусиятлари	93

ПАҲЛАВОН МАҲМУД

Шоир меросини излаб	113
Мардлик ва одамийлик тароналари	129
Рубойилар	135
Сайёр рубойилар хусусида	142

САМАР БОНУ

Қамбарнисо мушоирасининг топилиши	146
Бону авлодлари орасида	156
Биз ноумид бўлиб қолмадик	163
Шамсинисохоннинг мактуби	168
Бонунинг шажараси	175
1. Ҳувайдо	176
2. Шоир Сирожий	182
3. Салоҳиддин Соқиб	184
Бону тароналари	186

САМАР БОНУ ҲАЗАЛЛАРИДАҢНАМУНАЛАР

Нозик адолар	198
Бенаволар	200
Ғамсиз юрмадим ҳаргиз	201
Мерос дедим бобомлардин	202
Ишқсизлардин шикоят	204
Не балолуғ кун экандур	207

Менинг ҳолим хароб айлаб	208
Ғуссадин фориг бўлай	209
Бону ғариб	210
Ёр жабр этти	211
Сенинг ишқингда, э жонон	212
Ҳамиша ғамли қулларға	213
Мубоҳ	214
Ул шўх	215
Сенинг ишқингдин, э дилбар	216
Фалак озоридин сад дод	218
Бўлди дил хуноблар	219
Жонфизо сўзлар	220
Унутмасмен сени ҳаргиз	221
Ҳеч киши мендек	222
Э кўнгул	223
Дилбари надонға арз	224
Э сабо	225
Хат	226
Ноз ила жонон ўзга навъ	227
Кўюб бўлгон адодур бул	228
Сенинг ишқингда, э дилбар	229
Ҳеч қайси инсон ҳам	230
Шоҳи эрам қўзғолмасун	231
Бу ғамгинликда, э дўстлар	232
Мени дод ила бедодим	233
Дилда дардим ким билур	234
Қизлар	236
Райҳон	238
Бузар маҳшарни Бону	

ЯШАСИН ТАБАССУМ

Юрагимизга яқин туйғулар	239
Яшасин табассум	247
Қўнғир мавжлар куйчиси	265

АЛОҲИДА МАҚОЛАЛАР

*«Муҳаббатнома»	285
*Қора ўтмишнинг ёруғ ойнаси	291
*Ўрхун ёзувлари	299
*Ганг дарёсининг қизи	301
Фузулий	307
*Собир қаҳқаҳалари	314
*Ойбекнинг табаррук сўзлари	318
*«Ҳаётим йилномаси» дан	321

На узбекском языке
ТОХТАСЫН ДЖАЛАЛОВ
В МИРЕ ПРЕКРАСНОГО
ИЗБРАННОЕ
Статьи

Литературно-исследовательские работы

Редактор *Х. Пулатов*
Рисом *Э. Исҳоқов*
Расмлар редактори *А. Бобров*
Техн. редактор *Э. Саидов*
Корректор *Ш. Соатова*

ИБ № 703

Босмахонага берилди 25.01.79. Босишга рухсат этилди 20.07.79 Р. 09088. Формати. 84×108^{1/32}. Босмахона қоғози № 1. Мактаб гарнитураси. Юқори босма. Шартли босма д. 17,22. Нашр д. 14,64+0,14 вкл. Тиражи 10000. Заказ № 46. Баҳоси 1с.10т. Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 700129. Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг 1-босмахонаси. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21.